

André Bjerkes
kultur- og vitenskapskritikk

Ole Chr. Kjerschow

Masteroppgave i idéhistorie

Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk

Veileder: Jan Erik Ebbestad Hansen

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2008

Sammendrag:

André Bjerke (1918-1985) er mest kjent som dikter, riksmålsmann og forfatter av rekke kriminalromaner. Han var også en ivrig kultur- og vitenskapskritiker. Med utgangspunkt i et steiner-goetheansk spiritualistisk syn på vitenskapene hadde han en gjennomført antimaterialistisk agenda med en forkjærlighet for å fremstille den materialistiske og naturvitenskapelige holdning til verden som – konsekvent tenkt – urealistisk. Jeg har sett på Bjerkes kritikkvirksomhet og undersøkt hans avsløringsstrategier og forsøker å vise hvordan Bjerke ut fra sitt spiritualistiske helhetssyn grep inn i en rekke aktuelle debatter i tiden.

Takk til:

min veileder Jan Erik Ebbestad Hansen.

Andreas, Gunnhild og Hilde for konstruktive samtaler og tilbakemeldinger på oppgaven

min kjære tålmodige, hjelpsomme Guro

Innholdsfortegnelse

Innholdsfortegnelse	VII
Innledning.....	1
Problemstilling	2
Bjerke-resepsjon, kilder og fremgangsmåte	5
1. Intellektuell bakgrunn	8
A. Intellektuell biografi	8
B. Antroposofien – filosofi og okkultisme	14
Arven fra tysk idealisme	15
Bevissthetsutvikling som utgangspunkt for metafysikk-, positivisme- og ideologikritikk	17
C. Filosofisk klima i etterkrigstiden	22
Positivisme og positivismekritikk	24
Hegge, Bjerke, erkjennelsesfilosofi og naturvitenskap	27
D. Fuglen i fikserbildet – et demaskeringsbegrep om ufrivillig å gå inn for oppfatninger man ønsker å bekjempe	31
Johannes V. Jensen og naturens åpenbare hemmelighet	32
Kaniner i en flosshatt	37
Kulturradikal innflytelse?	42
2. Vitenskapen og livet	45
A. Ideologi- og tidskritikk	47
Det naturvitenskaplige mareritt	55
B. Naturvitenskapen og teknikkens erobringer	58
Vannstoffbomben og forskerens ansvar	59
C. Utviklingslæren: <i>Mennesket. Vidunder- og problembarn i livets historie.</i>	63
D. Saklighet og sedelighet	73
3. Språk og poesi	80
A. Språkstrid	80
Språksyn	83
Samnorsk-kritikk	85
B. Modernismedebatten	90
Avsluttende betraktninger	98
Litteraturliste	102

Innledning

André Bjerke (1918-1985) er kanskje mest kjent som folkekjær dikter eller forfatter av kriminalromaner som *De dødes tjern*. Mange har også blitt kjent med deler av verdenslyrikken og -dramatikken i Bjerkes gjendiktning, eller de kjenner ham som ABC-forfatter og som opphavsmann til barnerim og nonsens-vers, parodier og køpenickiader. Ellers husker folk ham som utrettelig riksmålsforkjemper, språkmann og redaktør for riksmålsorganet *Ordet* (1950-66); som usedvanlig vittig og skarp polemiker, og eventuelt som antimodernist hva lyrikk angår.

I slutten av 40-årene og i begynnelsen av 50-årene startet en hektisk virksomhet som anmelder og kritiker. Bjerke satte i gang en hel rekke større og mindre kulturdebatter om emner som samnorsk, riksmål, modernisme, pedagogikk, litteraturkritikk, pornografi og evolusjon, for å nevne noe. At han var interessert i antroposofi, ble registrert og vektlagt kanskje først og fremst av hans motstandere. Det gjaldt også hans interesse for parapsykologisk forskning, for spøkelser og andre uforklarlige fenomener. I 1962 gjennomførte han et storstilt telepati-eksperiment over radio med Harald Schjelderup som ”vitenskaplig observatør”, og sammen med Harald Tusberg var han programleder i tv-programmet ”Streiftog i grenseland” – et program om “ting som vitenskapen ikke kan forklare”. Bjerke utfoldet seg i det hele tatt nokså fritt i en rekke medier og brukte dem til tider som lekeplass.

Hans essayistiske kritikk av naturvitenskapene er nok mindre kjent, selv om heller ikke den gikk upåaktet hen i hans samtid. Med utgangspunkt i et steiner-goetheansk spiritualistisk syn på vitenskapene hadde han en gjennomført antimaterialistisk agenda med en forkjærlighet for å fremstille den materialistiske og naturvitenskaplige holdning til verden som – konsekvent tenkt – urealistisk. Essayene er ofte vittige, men saksorienterte og inneholder alvorlige advarsler mot en vitenskaplig reduksjonisme som tror seg å være verdifri. Mange av essayene ble publisert i de antroposofiinspirerte tidsskriftene, *Spektrum*, og særlig det etterfølgende *Horisont*, hvor han selv var med i redaksjonen fra 1955-1958. Disse essayene, primært fra 50-årene, ble samlet i *Fuglen i fikserbildet* (1955), *Vitenskapen og livet* (1958) og til dels *Djevelens omgangsfelle* (1974). Etter antallet anmeldelser å dømme er det mye som tyder på at det var interesse for hans velopplagte vitenskapskritikk. Også hans mange essaysamlinger om språksak og -strid var i grunnen vitenskapskritikk, som gikk i rette med den reduksjonistiske tankegangen han mente lå bak ”samnorskstrevet”. Bjerke har også

gitt ut en essaysamling som i god norsk essaytradisjon tegner dikterportretter (*I syklonens sentrum*).

Problemstilling

Tittelen på oppgaven lyder: *André Bjerkes kultur- og vitenskapskritikk*. Oppgaven vil nødvendigvis innebære en problematisering og utdypning av Bjerkes spiritualistiske menneskesyn og verdensanskuelse som bakgrunn for hans kritikkvirksomhet. Jeg vil i det følgende redegjøre for hvordan tittelen skal forstås i det lyset:

Nesten all kulturkritikk fra Bjerkes hånd er også vitenskap- og tidskritikk, fordi han mente en rekke holdninger og avgjørelser i tiden lånte autoritet og begrunnelser fra en materialistisk naturvitenskap med røtter tilbake til 1600-tallet. Typisk for hans antroposofisk-filosofiske forankring er den idéhistoriske utlegning av materialismen som den vesentlige bakgrunn for det 20. århundrets skjebnesvangre ideologier, og for kapitalisme og teknokratisk overstyring. Derfor er for eksempel kritikken av marxismen, samnorsken eller velferdsstatens seksualopplysning samtidig, og ofte nokså eksplisitt, en kritikk av det reduksjonistiske, naturvitenskapelige menneskebilde. Også stilretninger i litteraturen, som naturalisme og realisme blir underlagt denne kritikken. Denne forståelsen springer til syvende og sist ut av et særegent syn på menneskets bevissthetsutvikling som vi skal se nærmere på.

Bjerkes refleksjoner kommer ofte like mye til uttrykk gjennom det ”nedrivende” som det ”oppbyggelige”. Bjerke er ikke filosof i snever forstand, men han polemiserer og observerer med utgangspunkt i en filosofisk koherent verdensanskuelse og viser tydelig at han har et gjennomtenkt erkjennelsesteoretisk forhold til sitt eget idégrunnlag. I dette selvforholdet skiller han seg fra de fleste såkalte kulturradikalere i mellomkrigstiden. I mange av sine vitenskapskritiske essays og i kritikken av ”tidsånden”, oppfører han seg ofte mer som en avsløringsstrateg enn en som utdyper det filosofiske sakskomplekset. Han utvikler en særegen avsløringsstrategi og et demaskeringsbegrep som pussig nok fungerer som en presentasjon av hans egne ”fragmenter av en livsanskuelse”¹. Vi skal se nøye på hvordan denne strategien er utviklet. Hvem har influert ham i denne virksomheten og hva ønsket han å oppnå med den?

Bjerke er også en *systematisk* tenker, men da mer som forsker enn filosof. Det ligger i den Goethe- og Hegel-inspirert filosofien til Steiner at filosofi og tenkning er uløselig knyttet til en fenomenologisk utforskning av verden. Denne arven hevder at det er den samme

¹ Jvf. tittelen *Fuglen i fikserbildet. Fragmenter av en livsanskuelse*.

sannhetsimpuls som ligger bak vitenskapelig forskning, kunst og etiske vurderinger. Vi skal se at dette er et trekk ved antroposofien som tiltrekker seg nettopp personligheter som Bjerke. Med utgangspunkt i de store organiske sammenhenger er han alltid saksorientert og ofte detaljfiksert. Derfor skriver han ikke bare *om*, men utgir også *Nye bidrag til Goethes farvelære*. Det er betegnende at han i tre år ledet en studiesirkel på Blindern hvor man møysommelig utførte eksperimenter for å bringe klarhet i detaljerte ubesvarte spørsmål i den gamle ”tvisten” mellom Goethe og Newton. Også hans små studier i stilistikk, metrikk, filologi, sjakk og stilhistorie er i en viss forstand original vitenskapelig forskning ut fra hans fenomenologiske vitenskapsideal. Vi vil sporadisk komme nærmere innpå noen av disse arbeidene for bedre å forstå utgangspunktet for hans kritiske virksomhet.

Opgavens historiske kontekst er fremfor alt etterkrigstiden. Mellomkrigstidens ideologiske og politiske konflikter fremsto naturlig nok i et nytt lys etter krigen. I kjølvannet av den offentlige oppmerksomheten rundt rettsoppgjøret var folk opptatt av å forstå hva som gjorde nazismen mulig. Også kommunismen som allerede hadde mistet troverdighet som en følge av Moskvaprosessen i 1936, ble lagt under lupen. I denne fortolkningsprosessen umiddelbart etter krigen var forfatteren Arthur Koestler den premissleverandøren som virket mest overbevisende på Bjerke. Bjerkes oppgjør med ideologiene er et sentralt tema i oppgaven fordi den naturlig nok også er samtidskritikk.

Norge knyttet seg til vestmaktene gjennom Atlanterhavspakten i 1949 og valgte dermed side i den kommende kalde krigen. Høsten samme år ble den første sovjetiske atomeksplosjon registrert i Sibir. I 50-årene fremsto atombomben og kommunismen som høyst reelle trusler noe som førte til forslag om en beredskapslov i 1950. Vannstoffbomben og vitenskapsmannens ansvar var et tema Bjerke behandlet i flere essays som vi skal ta nærmere i øyesyn.

Arbeiderpartiet vant tilbake regjeringsposisjon i oktober 1945 og spilte en viktig rolle i utformingen av velferdsstaten de neste drøye femten årene. Flere kulturradikalere, mange fra den sagnomsuste gruppen Mot Dag, fant seg til rette i dette gjenoppbyggingsarbeidet og besatte etter hvert viktige statlige verv. En sterk vitenskapsoptimisme gjorde seg gjeldende i denne perioden og virket inn i den dominerende teknokratiske tenkningen. Et av de klareste uttrykkene for denne så Bjerke i ”samnorskstrevet” som 50- og 60-årenes mest langvarige kulturkamp sto om. Etter krigen hadde regjeringen tatt opp igjen det gamle språkpolitiske prosjektet hvor hensikten var å føre nynorsk og bokmål sammen til et felles skriftspråk. I denne sammenheng skal vi se på Bjerkes språksyn og samnorskskritikk.

Et annet område hvor teknokratiet gjorde seg gjeldende, var ifølge Bjerke innen moral og seksualitet, noe som blant annet ble et hett tema i forbindelse med Mykle-saken i 1957. Bjerke startet en lengre pornografidebatt allerede i 1952, og vi skal se på hans kritikk av velferdsstatens seksualopplysning.

Bjerkes kritikkvirksomhet har en så tydelig filosofisk forankring at det er naturlig å kontekstualisere den i forhold til en allmenn positivismekritikk i Norge. Rune Slagstads bruk av uttrykket ”den annen front” har vært med på å skape et inntrykk av at positivismekritikken i Norge først og fremst dreier seg om en verdikonservativ og religiøst motivert opposisjon til en etablert kulturradikalisme. Vidar Enebakk har påpekt at Slagstad ved å koble Hans Skjervheim til A. H. Winsnes via begrepet ”den annen front”, “undereksponeerer de kulturelle og politiske aspektene til fordel for positivismestriden.”² Aasmund Brynildsen er så vidt jeg vet den eneste antroposofiinspirerte som Slagstad eksplisitt definerer som tilhørende ”den annen front”, men ut fra sitt fokus kunne han godt tatt med Bjerke også. I den ”landskapsundersøkelsen” Enebakk etterlyser mangler det en nyansert karakteristikk av en typisk antroposofisk positivisme- eller materialismekritikk som er vanskelig å plassere i forhold til gjengse oppfatninger av hva som er “konservativt” eller ”radikalt” både i politisk og religiøs henseende. Å gi en slik karakteristikk innebærer at jeg må gjøre et eget utvalg som jeg lar fungere som idébakgrunn for en uensartet gruppe antroposofiinspirerte tenkere. Det vil alltid være problematisk, men jeg mener det er nødvendig for å få forstå hvordan Bjerke manøvrerer i det idéhistoriske landskapet etter 2. verdenskrig. Jeg håper likevel å sette fingeren på noe vesentlig ved den antroposofiske materialismekritikk ved først og fremst å se nærmere på den filosofiske arven fra Steiner, og da særlig hvordan han ved hjelp av blant annet Goethe forstår bevissthetsutviklingen i lys av filosofihistorien. Denne bakgrunnen mener jeg har utstyrt enkelte antroposofiinspirerte skribenter med et ofte langt skarpere fenomenologisk blikk for autoritære krefters dynamikk enn det en rekke såkalte kulturradikalere var i besittelse av.

Hva idéhistoriefaget angår har Vidar Enebakk ønsket å forskyve fokuset fra ”den annen front” til ”de to kulturer”.

Framfor å utlegge Winsnes i lys av positivismestriden, vil jeg forsøke å lese «Den annen front» i forhold til «De to kulturer». Da tenker jeg ikke primært på C.P. Snow og hans berømte foredrag i Cambridge fra 1959, men snarere på det skillet Winsnes etablerte i *Den annen front* mellom «humanistkulturen» og «apparatkulturen».

[...] Hos Winsnes handler det ikke bare om fagteori og positivismestrid, men om en bredere anlagt modernitetskritikk fundert i kulturkonservatisme og kristenhumanisme. Tradisjonen fra Winsnes framstår derfor som et godt eksempel på den teknologifjendtlige humanismen Snow

² Enebakk 2005, s. 281.

senere beskrev i *De to kulturer*. [...] Poenget til Winsnes var like fullt ikke som hos Snow å bygge bro mellom disse to kulturene, men snarere å mobilisere «Den annen front» mot den første. Ved å lese institusjonaliseringen av den norske idéhistorien opp mot *De to kulturer*, blir det tydelig hvordan den såkalte «apparatkulturen» allerede i utgangspunktet var utelukket fra fagets interesseområde. De første idéhistorikerne hadde fint lite – og lite fint – å si om vitenskap og teknologi. For eksempel i boka til Skard, Svendsen og Winsnes, *Tider og tanker* fra 1952, ble vitenskap framstilt som atter et fenomen vi burde beundre de gamle grekerne for.³

Verken ”den annen front” eller ”humanistkulturen” er identisk med antroposofenes ”front” mot ”apparatkulturen”. Enkelte antroposofere har kanskje ”lite fint” å si om teknologi og vitenskap, men definitivt ikke ”fint lite”. De kan som Winsnes sympatisere med grekernes ”sannhetsforskning”, men deres reformasjonsiver på naturvitenskapenes vegne er ukjent for humanistkulturen og innebærer også at man ønsker å integrere naturvitenskapene i kulturhistorien. Bjerke har selv gjort en liten studie av ”stilhistorien” hvor naturvitenskapene og enkelte teknologiske oppfinnelser tolkes som uttrykk for visse formkrefter i historien. Interessen for, kunnskapen om, og kritikken av naturvitenskapene er påfallende trekk ved Bjerkes orientering

Humanistkulturens manglende interesse for naturvitenskap er i det hele tatt en stor svakhet ved den, ifølge antroposofene. Antroposofene hevder at Steiners filosofi og Goethes naturforskning på mange måter er det formidlende ledd mellom ”de to kulturer”, som hver på sin måte har en tendens til å innkapsle seg i sine respektive perspektiver. Også det antroposofiske begrepspar ”Ariman” og ”Lucifer” antyder at ”apparatkulturen” og ”humanistkulturen” tenderer mot ensidig å dyrke hvert sitt område av tilværelsen.

Bjerke-resepsjon, kilder og fremgangsmåte

Det er ikke skrevet mye eller spesielt interessant om Bjerke i forhold til det faktum at han var en slags rikssynser og kjendis i samtiden og at veldig mange hadde og har et forhold til helt ulike områder av hans forfatterskap. ”Et portrett”⁴ og en ”pappabok”⁵ (av Vilde Bjerke) har noen nyttige opplysninger. Ellers finnes det en ”vennebok”⁶ med flere middels interessante bidrag. Spredte kommentarer om Bjerke i språkstrid-litteraturen finnes, og Lie og Hessens bok om darwinismen i Norge⁷ har noen få uttalelser det er verdt å kommentere. To

³ Ibid., 2005, s.281.

⁴ Hansen 1985.

⁵ Bjerke, Vilde 2002.

⁶ Parmann 1982.

⁷ Hessen & Lie 2002.

hovedoppgaver er skrevet om Bjerke og kriminallitteraturen. Den ene er klausulert og den andre er til hjelp for å forstå Bjerkes forhold til Freud.

Professor i litteratur Lorentz Eckhoff var muligens den akademiker som mest reservasjonsløst sluttet seg til Bjerkes vitenskapskritikk i én anmeldelse av både *Fuglen i fikserbildet* og *Vitenskapen og livet*.⁸ Den ble senere trykt i siste bind – *En verden* – av trebindsverket *De tre kulturformer*.

Det ligger i sakens natur at mitt prosjekt vil innebære en viss rehabilitering av Bjerkes sakprosa, med særlig vekt på den vitenskapskritiske essayistikken. Her dreier det seg om essayistikk i videste forstand, og en nyansert drøftelse av denne sjangeren vil måtte falle utenfor rammen for denne oppgaven. Jeg vil imidlertid allerede her antyde noe om hvordan Bjerke har vært vurdert på dette området. I en artikkel om Bjerkes essayistikk, som etter mitt skjønn representerer en av de mest nyanserte behandlingene av den, peker Henning Hagerup bl.a. på at Bjerkes språklige mesterskap synes å ha bidratt til en nedvurdering av Bjerke som seriøs essayist:

Forfatteren ordlegger seg med en lekende uanstrengthet som har forledet enkelte negativt innstilte lesere til å tro at han bare danser omkring på tenkningens overflate, skjønt det burde være innlysende at vi står ovenfor en både lærd og dyptpløyende essayistikk.⁹

Hagerup nevner også at Georg Johannesen i sitt forsvar for tanketung prosa har redusert Bjerke til en ”gullpenn” som skriver glitrende og tenker upresist. Dessuten karakteriserer Gunnar Skirbekk i artikkelen ”I refleksjonens mangel”¹⁰ Bjerke blant annet som ”teist”, filosofisk ”ureflektert” og ”konservativ” og ser ikke at hans filosofiske forankring i noen henseender ligger nærmere Skirbekks (og Skjervheims) egen mer venstre-radikale positivismekritikk enn ”den annen fronts” såkalte høyre-konservative. Betegnende nok er det utenfor antroposofenes rekke kanskje Arne Næss som (før Hagerup) i en liten analyse av Bjerkes essaysamling *Vitenskapen og livet* har kommet nærmest i å behandle Bjerkes vitenskapskritiske prosjekt noenlunde alvorlig¹¹.

Henning Hagerup anfører noen momenter man har unnlatt å se når det gjelder Bjerkes kulturinnsats, som jeg mener treffer noe vesentlig:

⁸ Anmeldelsen ble først trykt i *Frisprog* (nr.10 16/5-1959) under tittelen ”En dikter på krigsstien”, og siden på dansk i *Aarhus Stiftstidene* (8/6-1959) under tittelen ”Moderne videnskab og ordet ’kun’”. I *En verden* skrev Eckhoff (1964) bl. a. om Bergson, Ortega y Gasset, Whitehead og Walter Heitler. Han innleder boken bl.a. med følgende sitat av Teilhard de Chardin: ”Kulturenes tid er forbi; *kulturens* tid begynner” og forsøker i et brev datert 31/3 1962 å få Bjerke med på å stifte en tenketank eller noe lignende, som skulle hete ”Institutt for syntese”.

⁹ Hagerup 2007, s. 69.

¹⁰ Skirbekk 1984.

¹¹ Næss 1958.

Essayene hans kjennetegnes av vidtfavnende kunnskaper på en lang rekke områder – kunst og estetikk, historie, politikk, naturvitenskap, parapsykologi, religion, filologi – av en evne til å foreta originale analyser og finne overraskende sammenhenger, av et tydelig fastholdt verdisyn, samt av stor kompositorisk sikkerhet (essayene begynner og slutter akkurat der de skal). Han har dessuten et personlig, artistisk, lett gjennomskuelig språk som aldri står i fare for å skli ut i det selvnyttende og skygge for tematikken han diskuterer – og til sammen burde de anførte momentene være nok til å klassifisere ham som en av våre betydeligste essayister. [...] Essayisten Bjerkes viktigste anliggende er å belyse saksforhold, ikke å sette fokus på forfatterens eget jeg, men de språklige grepene, den karakteristiske humoren, ironien, de polemiske utspillene, den konsekvente antimaterialismen bidrar til å la det skrivende subjekt tre tydelig frem.

Oppgaven består av tre hovedeler. Del 1. søker å redegjøre for André Bjerkes intellektuelle bakgrunn og plassere den i samtidens idélandskap. Jeg har valgt å avslutte denne delen med et kapittel om André Bjerkes avsløringstrategi.

I del 2. har jeg tatt for meg utvalgte aktuelle temaer for å se hvordan Bjerke griper inn i tidens problemer. Her er det kapitler om Bjerkes kritikk av ideologiene i 20. århundre og om hans oppgjør med atombomben. Bjerkes kritikk av neodarwinismen og velferdsstatens seksualopplysning faller også inn under denne delen.

I del 3. undersøker Bjerkes sentrale ankepunkter mot samnorsken og den lyriske modernismen.

1. Intellektuell bakgrunn

A. Intellektuell biografi

Jarl André Bjerke ble født 30. januar 1918 i Aker og tilbrakte sine første år i en villa på Grefsen som eneste sønn av Ejlert Bjerke og Karin Svenson. I 1926 flyttet de til Schøningsgate på Majorstua, og her tilbrakte André resten av sin barndom og ungdom. Moren var barnebokforfatter og musikalsk begavet. Faren var forfatter av 23 bøker og hadde en noe streng og utilnærmelig karakter. I hans vennekrets finner vi blant annet dikteren Herman Wildenvey, som ble en av Bjerke store forbilder. André Bjerke vokste altså opp i et litterært oslomiljø.

Ifølge hans fetter på morsiden, Jens Bjørneboe, var Bjerke tidlig preget av sin litterære bakgrunn. ”I ti- eller elleve-årsalderen” kunne han hele Snorre utenatt. ”Ved siden av Snorre var hans lesning vesentlig Aldous Huxley og Johannes V. Jensen”. Bjørneboe selv, som var noe yngre, ”var opptatt av Ibsen-studier og kunne Per Gynt fra perm til perm.”¹² Begge var åpenbart over gjennomsnittlig oppvakte – ut fra alder og lesestoff å dømme. Deres talenter ble dessuten dyrket fram i de respektive hjem. Bjørneboe skriver:

Helt uavhengig av hverandre hadde vi den felles skjebne at vi av våre foreldre ble anvendt som muntrasjonsråd ved nachspiel og sene selskaper. Selv ble jeg tatt opp av sengen og stillet på bordet for å fremsi Per Gynt, iført buksebjørn. André som var noe større, hadde pyjamas, fikk et glass portvin å nippe til, og ble hentet for å delta i samtalen.¹³

Bjerkes fascinasjon for Johannes V. Jensen delte han med sin far. Og begge står de stilistisk i gjeld til den danske forfatteren. Eilert var en naturromantiker og var ifølge Jan E. Hansen også besnæret av teosofien¹⁴. Begge disse sider ved faren kunne til en viss grad finne sin tilfredsstillelse i den danske dikteren. J. V. Jensen var riktignok erklært materialist og darwinist, men ikke desto mindre delte han sine clairvoyante visjoner og innsikter i naturens ”åpenbare hemmeligheter” med leseren, i verker som *Himmerlandshistorier* og *Dyrenes forvandling*. Dette paradokset ved den danske dikteren skal komme til å oppta Bjerke mye. Senere i ungdomstiden, ”gjennom flittige studier av Hamsun og fortsatt J.V. Jensen ble han på det rene med at naturen hadde særdeles meget for seg,”¹⁵ skriver Bjørneboe. J.V. Jensen må

¹² Bjørneboe 1982, s.12-13.

¹³ Ibid., s. 13.

¹⁴ Hansen 1985, s. 37.

¹⁵ Bjørneboe 1982, s.14.

altså sies å være Bjerkes første store inspirasjonskilde, ikke bare hva angår litteratur og natur, men særlig hva angår naturvitenskap. J.V. Jensen anså seg selv som en formidler av forskning på en rekke områder, men særlig innen biologien og utviklingslæren formidlet han sitt stoff på en måte som må ha inspirert Bjerke og stimulert hans naturvitenskapelige interesse.

”André betraktet seg nemlig i fullt alvor som naturvitenskapsmann”¹⁶, skriver Bjørneboe, når han ser tilbake på ungdomstiden. ”Hans hang til vitenskapelighet er medfødt og uutryddelig, udrekelig som løvetann og kveike.”¹⁷ Karl Brodersen minnes at Bjerke imponerte sine venner med et stort selvlaget radioapparat og at han hadde et kjemilaboratorium stående på pianoet.¹⁸ Gutterommet hjemme i Schøningsgate var et samlingssted for vennegjengen. Der foregikk det ord- og rimleker, og med Carl Keilhau utviklet han sin lidenskap for sjakk. Bjørneboe forteller at fetterens ”nesten abnormt sterke hukommelse” gjorde ham i stand til å spille flere partier blindesjakk på én gang, som han pleide å vinne.

Hånd i hånd med denne overutviklede hukommelse – og tilsynelatende i strid med leketrangen – går andre egenskaper: han er en stor ordensmann, en fremragende korrekturleser, en ikke ubetydelig filolog, uhyre nøyaktig, flittig og grundig, med sterke pedantiske trekk. Han forstår seg til og med på økonomi, og er nøyaktig korrekt i alle pengespørsmål. Han er henfallen til naturvitenskap, og periodisk dog til ren matematikk.¹⁹

Så var det også realartium ved Fagerborg skole Bjerke tok med gode karakterer i 1936²⁰. Der skrev han, og var for en tid redaktør, i skoleavisen *Spindellev* og oppdaget mellomkrigstidens politiske og ideologiske strømninger. Særlig motdagistene gjorde seg gjeldende. Bjerke forteller at han under pulten i klasserommet fikk stukket til seg Engels *Sosialismens utvikling fra utopi til vitenskap*, Lenins *Religionen*, Øverlands *Tre foredrag til offentlig forargelse*, Tambs Lyches *Marx' økonomiske teorier*, alle gitt ut på Fram Forlag. Disse gjorde sterkt inntrykk på ham:

Det fulgte en regulær kjedereaksjon: Min barnetro mistet jeg i en fransktid; min nasjonalisme ble torpedert i en botanikktid; min respekt for den borgelige rettsstat ble nedbrutt under en time i tysk grammatikk, og min forståelse av verdensrevolusjonens nødvendighet meldte seg i oldnorsktimen.²¹

Kapitalen, i Mot Dags opphavsmann, Erling Falks ”mesterlige gjendiktning”, var medvirkende til, hevder Bjerke, at han i 1938 skiftet universitetsstudium fra realfag til

¹⁶ Bjørneboe 1982, s. 16.

¹⁷ Ibid., s. 11.

¹⁸ Brodersen 1982a, s. 22.

¹⁹ Bjørneboe 1982, s. 20.

²⁰ Hansen 1985, s. 48.

²¹ Bjerke 1958, s.131.

sosialøkonomi. Motdagistenes innflytelse i gymnasiesamfunnet i årene 1933-36 var i følge Bjerke ”en avgjørende årsak til at nazistene fikk så liten tilslutning fra akademisk ungdom under krigen”.²²

Gymnasietiden gikk også med til å ”sluke” Nietzsche. Bjerke forteller at han særlig lot seg fascinere av et avsnitt i ”Zarathustras fortale” der denne holder en appell til menneskene om å være tro mot jorden.²³ Han fant i Nietzsche en poetisk bestyrkelse av materialismen eller i det minste en kjærlighetserklæring til den dennesidige verden:

Jeg opplevde en dyp og naiv rus hva denne appellen innebar: en uendelig kjærlighet til den *dennesidige* verden, en dionysisk hengivelse til nuet, det vindrukne, jordiske øyeblikk, - forakt for asketene og jordens fiender, de som har diktet den solformørkende fabelen om et hinsidig liv. ”Giftmischer sind es [...]”

I min 16-årige entusiasme frasverget jeg meg all befatning med mystisisme og oversanselig filosofi. Og denne stemningen har siden alltid sittet meg i blodet; jeg har så å si vært vaksinert av det 19. århundre mot det 20. Innerst inne har jeg alltid verget meg med nebb og klør mot å akseptere noe som lå hinsides naturens mekaniske lover; jeg har likefrem fornemmet noe muggent med det, obskurantisme og virkelighetsflukt. Og selv etter at hammerslaget rammet meg, – nuvel, jeg er mer vantro enn den klassiske Thomas, selv etter å ha lagt fingeren i naglegapet tviler jeg.²⁴

Dette skriver Bjerke 28 år gammel, rett etter krigen, i det lengste selvbiografiske dokumentet vi har fra hans hånd, publisert først i 1987. ”Hammerslaget” og ”naglegapet” referer til et innflytelsesrikt møte med Rudolf Steiners skrifter i krigsåret 1943. Veien frem til dette bekjentskapet gikk igjennom et annet, nemlig det han stiftet med Karl Brodersen, senere steinerskolelærer og antroposof. I dette dokumentet kalles han ”Tore”. Den utviklingen ”Tore” gjennomløp i årene før og under krigen, øvet stor innflytelse på Bjerke. I det følgende beskriver Bjerke hvordan de orienterte seg inn og ut av tidens rasjonalistiske tankesystemer.

Jeg studerte realfag på den tiden; han fikk meg i en håndvending omvendt til sitt eget studium: økonomi og sosiologi. Med liv og sjel gikk jeg inn for hans program: å gjendrive den vulgære, borgelige sosialvitenskap, å tilintetgjøre den med Marx’ analytiske våpen. Jeg befant meg meget vel i marxismen; jeg hadde følelsen av å ha tak over hodet, å bo i en solid, firkantet og vanntett lærebygning, sammentømret med tysk grundighet og jødisk clarté. Men det var ikke noe blivende sted for Tore; for ham var ikke sannheten firkantet, den var *krum*. Og han måtte videre – til et nytt punkt i hulspeilet. På kort tid skjøt han den marxistiske festning i ruiner med kanonene Max Weber og Schumpeter, hvorpå han trakk seg ut av sitt studium og anbefalte meg å gjøre det samme. Hva hadde jeg der å gjøre? [...] Og jeg adlød tyngdeloven og fulgte Tore som en trofast drabant, liksom månen følger jorden på dens bane.

Han begynte nu sine frie studier og tok fatt på psykologien. Han leste Freud med begeistring for etter et halvt års tid å forkaste ham. Han gikk fra Freud til Reich, fra Reich til Jung, fra Jung til Stekel. Og jeg, drabanten, gjennomgikk de samme stadiene selv, bare med en liten baneforskyvning på en måned eller to. Jeg hadde få betenkeligheter med å følge ham så lenge vi

²² Ibid., s. 134. ”Det var perioden mellom to uhyre viktige stortingsvalg, hvor den norske arbeiderbevegelsen fikk sitt avgjørende parlamentariske gjennombrudd; det var årene mellom Hitlers maktovertagelse og utbruddet av den spanske borgerkrig; det var tidsrommet da verdensfronten ble trukket foran det kommende storoppgjør.” s.133

²³ ”Jeg besverger eder, brødre, bli jorden tro! Og lytt ikke til dem som byr eder overjordiske forhåpninger. Giftblandere er de enten de vet det eller ei.” (Bjerke 1987, s. 21).

²⁴ Ibid.

hadde fast grunn under føttene. Men allerede Jung betegner jo et stenkast inn i mystikken. Og Stekel, ”Kristus-nevrosen’s” oppdager, satte ham på å studere Kierkegaard og det religiøse. Psykoanalysen, som begynner så rasjonalistisk med Freud, og som skamskjelles av alle idealistiske og kristne sjeler, er eiendommelig nok en av broene over til mystisismen. Vel fordi den har satt ”dypet i bevegelse” og rettet sitt søkelys mot de skumle kjelleretasjene i mennesket, de ukjente maktens regioner, drømmens og vanviddets flaggermusverden.²⁵

I 1940 debuterte Bjerke med diktsamlingen *Syngende Jord*, og året etter skrev han kriminalromanen *Nattmennesket* hvor psykoanalytikerens Kai Bugge etterforsker og løser krimgåter ved å lete frem motiver som forbryteren selv delvis er uvitende om. Bjerke hadde åpenbart studert Freud grundig, og i kriminaldebuten hans er det ennå ingen skikkelser som virkelig utfordrer freudianismen. Diktene hans søker enhet med verden og naturen, ”og egentlig er alle toneartene anslått, som kom til å prege hans videre forfatterskap,” skriver Karl Brodersen, om Bjerkes første diktsamling.²⁶

I 1942 utga han sin annen diktsamling, *Fakkeltog*, og sin annen kriminalroman, *De dødes tjern*. Først i denne romanen er også motforestillingene mot psykoanalysen tatt med. I sin sjakkbiografi *Spillet i mitt liv* setter Bjerke de to sistnevnte utgivelsene i forbindelse med en i sjakkspillet for lengst passé åpningsvariant (Evans-gambiten), som hadde vakt hans interesse, og som han med Carl Keilhau siden utviklet i den grad at den har fått innpass i russiske åpningsverker i sjakkteori:

Jeg har kalt de to gambitspill ”skjebnebestemmende”, og dét er ingen overdrivelse. Det gir bildet av et stilskifte som fant sted i mitt liv den våren, og som f.eks. bestemte arten og formen i mitt senere forfatterskap. 18. mars, en uke før de to gambitene, utgav jeg min annen diktsamling, ”Fakkeltog”. I den første samlingen som utkom halvannet år før, hadde jeg ennå eksperimentert modernistisk. Nå gikk jeg over fra ”lukket” til ”åpent” spill; herefter ville jeg skrive vers. Samtidig skrev jeg en ny kriminalroman, ”De dødes tjern”. Der dukker det opp en liten romantisk figur, tidsskriftdirektøren Gabriel Mørk, som ustanselig kritiserer detektivens psykoanalyserende snusfornuft. Modellen var forfatteren Alf Larsen. Jeg var i ferd med å pløye gjennom ni årganger av ”Janus”. Det var ikke bare på sjakkbrettet jeg oppdaget Den blå blomst.²⁷

Med disse utgivelsene bestemte Bjerke seg for å avslutte sitt universitetsstudium for å leve av sin penn.

Ved siden av Alf Larsens uavhengige antroposofiinspirerte tidsskriftet *Janus* leste Bjerke også i løpet av disse årene den danske antroposofen Johannes Hohlenbergs bøker og det antroposofiske tidsskriftet *Vidar* som Hohlenberg redigerte fra 1926 til 1940. Dessuten holdt Conrad Englert, en samlende skikkelse i det antroposofiske miljøet, i løpet av krigsårene flere foredrag både om Goethe og gresk kultur. Bjerke var til stede på flere av dem.²⁸

²⁵ Ibid., s. 23.

²⁶ Brodersen 1982a, s. 28.

²⁷ Bjerke 1975, s. 41.

²⁸ Parmann 1997, s. 30.

Særlig Hohlenbergs prisbelønnede Kierkegaard-biografi ga ”det puff vi behøvde for å komme ut av den freudske sjelsdeterminisme og over i en frihetstenkning, en tenkning som kan gjøre skjebnebegrepet akseptabelt for det moderne menneske,” skriver Brodersen om sin egen og Bjerkes felles intellektuelle utvikling. ”Dermed var i en viss forstand himmelens sluser åpnet, og vi leste Rudolf Steiner til vi var segneferdige av nye inntrykk.”²⁹

Gjennom sin ironiske gjennomgang av antroposofien i ”Terskelens Vokter” lar Bjerke oss forstå at han ikke hadde helt lett for å akseptere den vei utviklingen omsider tok, anført av den innflytelsesrike ”Tore”. Han skjønnte etterhvert at Kierkegaard innebar mer enn ”religionspsykologiske studier” for vennen, men han ble virkelig forferdet da han ”oppdaget at han hadde gått enda en trapp ned i opiumshulen: han hadde tatt fatt på Rudolf Steiner, han var blitt antroposof.”

Jeg anså dette for en enda større skjensel enn å hengi seg til Kierkegaards religion. Kierkegaard var i det minste en fascinerende kunstner, en sjarmør, et besettende lidenskapelig menneske. Men hva var antroposofi for noe? Var ikke det en blanding av østerlandsk opiumssyner og vesterlandsk kristendom, klistret sammen med en passende uklar og klebrig tysk metafysikk – og med en pikant majones av moderne vitenskapelighet som pynt på toppen av sandwichen? Hvordan kunne Tore – med sin krystallkule av en hjerne – falle som offer for denne tysk-tibetanske tankeforvirring?

Denne gangen var det meg som tok offensiven. Jeg anklaget ham for en hårreisende uvederheftighet, en utilgivelig slingring i standpunktene. Dette siste forekom meg å være den rene senilitet. Hva skulle det neste bli? Pinsevennene eller Zulu-misjonen? Jeg psykoanalyserte ham. Hadde han fullstendig glemt sine freudske barnelærdommer? Visste han ikke at de religiøse og mystiske opplevelser rett og slett var manifestasjoner av en fortrenget og forkrøplet seksualitet?³⁰

Videre i teksten kommer det en særegen fremstilling av deler av antroposofien. Den kommer jeg tilbake til senere. Som de øvrige sitatene bærer også denne fremstillingen preg av at Bjerke på denne tiden ”stod i et reelt kampforhold til Steiner. Det gjaldt å holde ham på en armlengdes avstand”³¹, som Peter Norman Waage uttrykker det i introduksjonen til fragmentet. Bjerke hadde etter hvert tilegnet seg kunnskap om antroposofien, og dessuten gjennom samtaler i det antroposofiske miljø lært å kjenne hvordan antroposofene tenker og anvender sin kunnskap i det praktiske liv. Han var fascinert av denne eventyrverden samtidig som han var frastøtt av sin befatning med den: ”Var jeg virkelig i den spede alder av 24 år blitt så kulturtrett og atrofiert at jeg måtte kokettere med mystisismen? Var jeg begynt å tukle med det som Kierkegaard så foraktelig kaller det ’det interessante’?”³² Da Bjerke igjen bestemte seg for at Karl Brodersen (alias ”Tore”) ikke skulle få fortsette å øve innflytelse på

²⁹ Brodersen 1982a, s. 31. Hohlenberg skrev biografien *Søren Kierkegaard* (1940) og Kierkegaard-innføringen *Den ensommes vej* (1948). Kierkegaard var for Hohlenberg og enkelte antroposofere hva Nietzsche var for Steiner.

³⁰ Bjerke 1987, s. 25.

³¹ Ibid., s. 19.

³² Ibid., s. 35.

ham, mottar han et brev hvor Brodersen går ham på klingen i forhold til hva slags liv han ønsker å leve.

Han gikk i rette med hele min holdning. Han gjorde innrømmelser til min konsentrasjonsevne, min hukommelse, mitt formelle talent, min sunne fysikk. Men det gode firspann manglet fullstendig en kusk, en koordinerende kraft, en retningsgivende vilje. Jeg var en æolsharpe som vinden suste i; alt jeg hittil hadde frembrakt var vindens verk, ikke mitt eget. Holdt jeg ut tanken på det tragiske som hviler over et liv i ansvar? Orket jeg å forlate lekeplassen, å bryte opp fra de lettlevende muser? Var jeg etisk nok til å gi avkall på mitt behagelige og planteaktige drømmeliv, min sunne søvn og mine sofaputer? Hadde jeg potens nok til å leve et *utvidet* liv, en tilværelse i rapport med de sterkeste bevissthetskrefter, et *verdensliv*? Eller ville jeg fortsatt mene at virkeligheten var identisk med mitt private lille dukketeater?

Brevet sluttet med en inntrengende appell om at jeg nu måtte gjøre spranget på de 70000 favner og våge møtet med kristuskraften.³³

Antroposofien slik Bjerke legger den frem – til tross for at han andre steder i teksten forbløffet beretter om noen av antroposofiens mer vidløftige påstander – synes også å appellere til en livsstemning som på mange måter minner om en eksistensialisme, slik vi ser i sitatet her. I dette dokumentet er det bare korte indirekte hentydninger til Steiners *filosofi*, men den er hele tiden underforstått som en kontrast til ”empirismen og naturvitenskapen”. Det er vanskelig å tro at ikke Steiners fenomenologiske erkjennelsesteori har vært det første som appellerte til Bjerkes logiske hode. Selvreferanseproblemet er også noe Bjerke kommer flyktig inn på flere steder.³⁴ Selv om teksten omhandler antroposofiens fantastiske forestillingsverden, lar den oss forstå at det også finnes *filosofiske* argumenter som bereder grunnen for Steiners ”poetiske fantasiverden”, slik Bjerke beskriver den. Man merker på Bjerke at når den fenomenologiske tilnærming til verden oppleves som legitimert, begynner helt andre metafysikere enn den materialistiske å melde seg.

Bjerke utmerket seg ikke ved noen spesiell interesse for fagfilosofi slik enkelte av hans antroposofiske meningsfeller i større grad gjorde. Men han skrev likevel flere vitenskapskritiske essays med et umiskjennelig vitenskapsfilosofisk utgangspunkt. ”Opplevelsen av Søren Kierkegaards liv og tenkning, sammen med et inngående studium av Rudolf Steiners frihetsfilosofi”³⁵, la grunnlaget for hans oppgjør med determinismen, hevder Karl Brodersen.

³³ Ibid., s. 35-36.

³⁴ Ibid.m., s. 32. ”Oppfattet jeg ennu ikke at materialismen var tankens selvmord [...]?”

³⁵ Parmann 1982, s. 184.

B. Antroposofien – filosofi og okkultisme

Med utgangspunkt i sin såkalte ”åndsvitenskap” har Rudolf Steiner (1861-1925) i en rekke bøker uttalt seg om alle tenkelig og utenkelig sider ved tilværelsen. Tar man med den uoverskuelige mengden med stenograferte foredrag som han selv ikke har lagt siste hånd på, står det igjen nærmere 350 bind etter ham. Denne siden ved Steiner, hans okkulte orientering, er viktig nok for å forstå Bjerke og andre antroposofinspirerte skribenter, men den overskygger ofte Steiners akademisk-filosofiske orientering som tross alt utgjør grunnlaget for forståelsen av Bjerkes vitenskapskritikk. Steiners mer vidløftige perspektiver på tilværelsen vil jeg bare antyde senere i kapitlet, selv om åndsvitenskapen og den goetheanske vitenskap uvegerlig griper inn i hverandre.

Tidlig i sin virksomhet skrev Steiner en rekke erkjennelsesfilosofiske skrifter som plasserer ham direkte inn i en filosofisk tradisjon: I 1886 kom *Grunntrekk av en erkjennelsesteori for Goethes verdensanskuelse med særlig henblikk på Schiller*. I 1892 forsvarte han sin doktorgrad i filosofi med avhandlingen *Sannhet og vitenskap*, som er et oppgjør med Kants, Fichtes og Eduard von Hartmanns filosofiske systemer. Her vil han vise at en erkjennelsesteori ikke lar seg redusere til psykologi og sansefysiologi. Han kan minne om Husserl og Bergson på dette området også fordi de, som Steiner, hadde bakgrunn i naturvitenskaplige studier. Hans mest kjente filosofiske verk *Frihetens filosofi* (1894) er en utdypelse og en handlingsfilosofisk fortsettelse av de tanker som ble presentert i hans doktorgrad. Her blir den etiske individualisme og ”monismen” utdypet. Også hans *Nietzsche – i kamp mot sin tid* (1895) ble en slags utdypelse av Steiners egen filosofi fordi han i Nietzsches verker gjenfant sine egne frihetserfaringer³⁶.

I tillegg til disse har Bjerke særlig studert *Goethes verdensanskuelse* som Steiner ferdigstilte i 1897 og *Goethes Naturwissenschaftlige Skrifter* (1926) som inneholder Steiners innledninger til de fire naturvitenskaplige bind i Kürschners Goethe-utgave. Førstnevnte bok har et lengre kapittel om ”Goethes stilling innen vestens tankeutvikling” hvor det i forbindelse med filosofihistorien antydes et åndelig utviklingsperspektiv. Dette synet ble radikalisert i mindre publikasjoner³⁷ og fikk senere en mer helhetlig form i det filosofihistoriske verket *Filosofiens gåter* fra 1914.

³⁶ Steiner 1992, s. 14. ”Uavhengig av ham og langs andre veier var jeg kommet til oppfatninger som harmonerte med det Nietzsche uttaler i *Slik talte Zarathustra, Hinsides godt og ondt, Moralens genealogi og Götzendämmerung*.”

³⁷ Steiner 1987.

Arven fra tysk idealisme

En syntese av den platonske treenighet bestående av sannhet, skjønnhet og godhet og det nye synet på mennesket som medskaper i verdensprosessen, utgjør noen av de sentrale elementene i den tyske idealisme og er viktige for å forstå Steiners filosofi og Bjerkes syn på sammenhengen mellom vitenskap, kunst og etikk. Allerede Kants tre kritikker kan leses som et forsøk på å utforme en ny platonsk treenighet. I Hegels filosofi er denne enheten uttrykt ved at det er religionen, kunsten og fremfor alt filosofien som redegjør for innholdet i det han kaller den ”Absolutte ånd”.

Den store romantisk-idealistiske idé er i denne sammenheng at mennesket er en overskridelse av naturen. Dets oppgave er å drive skapervirksomheten lenger enn naturen er i stand til. Man blir opptatt av at tenkningens oppgave i den såkalte ”Wesensanschauung” – som fra Kant til Hegel gjennomgikk en så grundig begrepslogisk utvikling – er å tilføre sanseiaktakelsen dens vesensinnhold. ”Å filosofere over naturen betyr egentlig å skape den,” hevder Schelling. I kunsten bedriver den menneskelige skapervirksomhet ikke lenger imitasjon, snarere kompletterer og overskrider den verden på samme tid. Denne oppmerksomheten overfor ”natura naturans” – den skapende natur i mennesket – ga en slags estetisk vending i filosofien og skapte på sett og vis både estetikk og historie som fag. En rekke områder og praksiser ble underlagt historiske undersøkelser, ja, i grunnen idéhistoriske, fordi man hadde gitt *ideene slik mennesket frembringer dem*, en hittil uhørt ontologisk status. Man hadde begynte å tenke organisk om bevegelse og tid, natur, samfunn og historie og derfor kunne Hegel sette seg fore å forstå den ideelle historieorganismens dynamikk, vekst og retning.

Steiners filosofi er på mange måter en forlengelse av den tyske idealisme. Han var vitne til nykantianismens oppblomstring og opplevde at en rekke ulike filosofiske standpunkter hadde det felles at de satte et prinsipielt skille mellom hvordan verden struktureres i menneskets indre og hvordan verden er ”i seg selv”. Disse forsøk på å henlegge virkeligheten til noe ”i seg selv” utilgjengelig for tenkning og fornuft, var allerede overvunnet av Fichte, Schelling og Hegel. De hadde alle begrunnet at virkeligheten befant seg ”innenfor den dennesidige fornufts område”, skriver Steiner³⁸.

Steiners identitetstenkning har mye til felles med (den tidlige) Schelling og Hegel. Inspirert av bl.a. Goethe bruker Steiner mye plass på å forsvare en fenomenologi. Den hevder

³⁸ Steiner 1954, s. 22-23.

at virkeligheten tilflyter oss fra to poler: tenkningen og sanseiakttakelsene. Han bruker flere grep for å anskueliggjøre hvordan den ”rene” sanseiakttakelse mister alle konturer uten tenkningens innholdsfulle aktivitet.³⁹ Hos Hegel mener han imidlertid å finne ansatser til en systemtenkning hvor individets erkjennelsesmessige erobringer, og dermed dets individualitet og frihet, forsvinner i begrepets (åndens) dialektiske selvutleggelse. Steiner gjør oppmerksom på at han selv tar utgangspunkt i *tenkningen* som han hevder går forut for begrepet, og at det er på det punkt hans oppfatning avviker fra Hegels.⁴⁰ Steiners individualisme har flere fellestrekk med eksistensialistiske retninger innen filosofien. I begynnelsen er den inspirert av Goethe og Fichte, siden av Nietzsche og Stirner.

Intet menneske er fullstendig art, intet kun individualitet. Men hvert menneske frigjør etterhvert et større eller mindre område av sitt vesen, så vel fra det artsmessige animalske liv som fra menneskelige autoriteters tvingende bud.⁴¹

Her har Steiner formulert en problemstilling Bjerke tar opp ved ulike anledninger:

Tenkningens og jegets plass mellom natur og kultur, arvestoff og miljø. I *Frihetens filosofi* bruker Steiner uttrykket *karakterologiske anlegg*⁴² om alt det som er med på å konstituere subjektet både biologisk, miljømessig og erfaringsmessig. Det er den menneskelige evne til å transcendere de karakterologiske anlegg han bl.a. mener Nietzsche prøver ut i sine skrifter, dog uten å tilkjenne tenkningen dens rettmessige plass i overskridelsesprosessen. For Steiner står Nietzsches ”Overmenneske” i et motsetningsforhold til det eksistensialismen senere på

³⁹ For å anskueliggjøre at det ikke finnes noen meningsfull iaktakelse av verden hvor ikke tenkningen bidrar med å strukturere den, bruker Steiner i sine ulike erkjennelsesteoretiske skrifter forskjellige *metodiske* uttrykk: ”Ren erfaring” (Steiner 1969, s. 25-26), ”det umiddelbart givne” og ”den rene iaktakelse” er alle negative abstraksjoner som henleder vår oppmerksomhet mot en bevissthetstilstand som ikke på noe tidspunkt foreligger for noe menneske. I en slik tenkt tilstand ville verden ”fortone seg som et aggregat av fornemmelsesobjekter uten sammenheng” (Steiner 1978, s. 45) eller som et ”usammenhengende verdensbilde hvor intet er skilt ut fra hverandre i individuelle enheter” (Steiner 1954, s. 52-53). Denne tilnærmingen kan minne noe om Husserls *transcendentale reduksjon*, som innebærer at man skal sette den *naturlige innstilling* – (dvs. en problematisert antagelse om en bevissthetsuavhengig ”virkelighet”) – i *parentes* slik at man kan undersøke hvordan fenomenet trer frem for bevisstheten. Denne manøver kalles *epoché*, og den skal bevisstgjøre subjektet som mulighetsbetingelse foren hver fremtredelse og manifestasjon. (Zahavi 2001, s. 71-72). Jeg har til nå snakket om Bjerke og enkelte antroposofiinspirertes vitenskaplige innstilling som *fenomenologisk*. Man kunne innvende at Steiners og dermed antroposofenes fenomenologi har ontologiske forutsetninger som ikke Husserl har. Til det må man si at Steiner og antroposofene insisterer på at tenkningen er verdens vesen. Her står de nærmere Hegel enn Husserl som var mer av en kantianer. Dessuten leser naturlig nok antroposofiinspirerte flest en rekke fenomener inn i en videre og til dels annerledes ”åndsvitenskaplige” forståelseshorisont. (For antroposofiske leger, pedagoger, biodynamiske bønder etc. dreier det seg om deres empiriske hverdag.) *Fenomenologi* betegner i alle tilfeller en metode, en bestemt innstilling til et sakskompleks, enten den er goetheansk, husserlisk, eller, skal vi tro Steiner, åndsvitenskaplig. Ontologien inngår i og for seg ikke begrepet.

⁴⁰ Se Steiner 1978, s. 42. Steiner 1954, s. 28: ”Den objektive idealisme [Steiners egen] skiller seg fra den Hegelske metafysiske, absolutte idealisme derved, at den søker grunnen til spaltningen av virkeligheten i væren og begrep, ikke i en objektiv verdensdialektikk, men i den subjektive erkjennelsesprosessen.”

⁴¹ Steiner 1978, s. 167.

⁴²Ibid. ”Livsverden” og ”forståelseshorisont” er to betegnelser Husserl bruker for å vise hvordan menneskets handlinger (i aller videste forstand) delvis bestemmes av dets forforståelse og delvis overskrider denne.

forskjellige måter har beskrevet som ufrige væremåter.⁴³ Den som lever ufrigt er i konvensjonens vold uten å makte å gestalte sin egen virkelighet. Overmennesket er idealtypen som er uberørt av alle stivnede sannheter. ”Det sterke og virkelig frie mennesket vil ikke motta sannheten – det vil skape den.”⁴⁴ Derfor leser Steiner også Nietzsche-uttrykket ”viljen til makt” mer som den individuelle vilje til tankemessig å forme sin egen verden: erkjennelsesdriften.

På dette grunnlaget er det Kant blir skyteskive også på etikkens område. Slik Steiner ser det, fremstilles det etiske hos Kant som noe gitt i mennesket, en liten provins hvor det kan oppleve frihet fra naturnødvendigheter og tilbøyeligheter; men – bare for å underkaste seg en ny lov⁴⁵: ”det kategoriske imperativ”. Mennesket ”behøver ikke først å legge av seg sin natur for å være moralsk. Moralitet er å strebe etter et mål vi erkjenner som berettiget,” skriver Steiner.⁴⁶ Dessuten fremhever Kant at det er pliktfølelsen og aktelsen for moralloven som gir handlingen moralsk egenverdi⁴⁷. Steiner *etiske individualisme* hevder derimot at erkjennelsesdriften, ut fra en *moralsk fantasi*⁴⁸ vil måtte lage de lover som svarer til den unike situasjon. Altså, ikke frihet *fra* naturnødvendigheter, men frihet *til* å skape objektive morallover. Ikke *plikt* overfor moralloven, men *vilje* til å skape den selv. Bare den helt frie handling har moralsk egenverdi. Som vi skal se, illustrerer Bjerke den moralske fantasi ved flere anledninger.

Bevissthetsutvikling som utgangspunkt for metafysikk-, positivisme- og ideologikritikk

Steiner mente at Nietzsches og Max Stirners individualisme utgjorde et slags høydepunkt i idéhistorien⁴⁹. Stirner (1806-56) var påvirket av venstre-hegelianeren Feuerbach, men kritiserte denne for ikke å være konsekvent nok i sin metafysikk- og Hegel-kritikk: Feuerbach

⁴³ Ulike begreper som ”altformenneskelig” (Nietzsche), ”uegentlig” (Heidegger) og ”å være i dårlig tro” (Sartre) er blitt brukt for å beskrive denne væremåten.

⁴⁴ Steiner 1992, s. 26.

⁴⁵ Steiner 1978, s. 119. For helheten i resonnetet i kritikken av Kants etikk se s. 112 ff.

⁴⁶ Steiner 1978, s. 160.

⁴⁷ Schiller sier ironisk om Kants morallov: Gjerne tjener jeg vennene, men jeg gjør det dessverre med tilbøyelighet (glede),/ og således nager det meg ofte at jeg ikke er dydig./ Da er ikke annet tilrådelig enn at du søker å forakte denne tilbøyeligheten,/ og så med avsky gjøre det som plikten byr deg.

⁴⁸ Steiner er stort sett begeistret for Nietzsche, men han har innvendinger mot sider av filosofien hans som antroposofen ynder å vektlegge. Her sitert etter Ernst Sørensen artikkel om Steiner og Nietzsche: ”Den moralske fantasi mangler i Nietzsches fremstilling. Den som tenker tankene hans til ende, må nødvendigvis komme til dette begrep. Men på den annen side er det også ubetinget nødvendig at dette begrep føyes inn i Nietzsches verdensanskuelse. Ellers vil man stadig kunne komme med følgende innvending mot den: Vel er det dionysiske mennesket ingen slave av arv, tradisjon eller en hinsidig vilje, men det er *en slave av sine egne instinkter*.” Sørensen 1965, s. 190.

⁴⁹ Skagen 1996, s.111.

anså gudsforestillingen for å være en utvendiggjøring av menneskets vesen, og han beholdt dermed en abstrakt idé om et *allment* menneske-jeg. Anarkister som Kropotkin forkastet statens og religionens autoritet, men ville beholde noen absolutte moralske kriterier.⁵⁰ Stirners ”anarko-individualisme”, derimot, anerkjenner ingen andre autoriteter enn det *individuelle*, konkrete jeg. Forestillinger om allmenngyldige verdier og lovmessigheter som mennesket skulle være underlagt, er ifølge Stirner reminisenser fra kristendommens tyranni.⁵¹ Dette var tanker Steiner også fant hos Nietzsche og som han ut fra sin egen fortolkning ga sin fulle og hele tilslutning.⁵²

Ut fra dette perspektivet skrev Steiner i 1899 essayet ”Der Egoismus in der Philosophie”, like før han beveget seg over i teosofien og la grunnlaget for sin åndsforskning. Essayet rekapitulerer erkjennelsesfilosofiens historie ut fra den tanke at de forskjellige epokenes mennesketyper på hver sin måte strever med å ta på seg ansvaret for at de selv skaper verdens idéinnhold. Historien viser hvordan den menneskelige tenkning henlegger ”lovene” og ”virkeligheten” utenfor seg selv, om det så er til ideenes rike hos Platon eller til den materielle sanseverden i det 19. århundres filosofi. Mennesket har stadig avstått jegets og tenkningens autonomi til sine selvlagde tankeskapninger. I begynnelsen av essayet spør han ”Hva er religion?” og svarer:

Religionens innhold har sitt utspring i den menneskelige ånd. Men denne ånd vil ikke vedstå seg sitt farskap. Mennesket underkaster seg sine egne lover, men betrakter disse lover som fremmede.
[...] Mennesket ønsker å stå i verden som den første og øverste. Vi våger bare ikke å innta plassen på skapningens tinde. Derfor oppfinner vi guder i vårt bilde og lar verden bli regjert av disse.⁵³

Kritikken tar naturligvis utgangspunkt i en identitetstenkning og fenomenologi, som vi har sett på tidligere, og retter seg mot filosofihistoriens aktører som søker noe *reelt* eller *positivt gitt*, atskilt fra ideene de selv skaper i møtet med sanseverdenen. Det er altså snakk om en slags utvidet positivismekritikk, ikke ulik den som den norske hegelianeren M. J. Monrad i sin bok *Tankeretninger i nyere tid* (1874) rettet mot en ”positiv filosofi” både til ”venstre” (Feuerbach, Comte, Darwin) og til ”høyre” for Hegel. Til høyre for Hegel fant Monrad den sene Schelling, og Kierkegaard. Den første søker noe ”overfornuftig” hinsides ”ideen”, og den

⁵⁰ Ibid., s.99.

⁵¹ Ibid., s.100

⁵² I et brev til stirnerianeren John Henry Mackay (5.des. 1893) skriver Steiner at første del av *Frihetens filosofi* ”danner det filosofiske grunnlag for den Stirnerianske livsoppfatning. Hva jeg i annen halvdel av min ’frihetsfilosofi’ trekker som etisk konsekvens av mine forutsetninger, er etter hva jeg selv tror i fullkommen overensstemmelse med utredningen i boken ’Der Einzige und sein Eigentum’.” Dette var Stirners eneste bok, publisert i 1845. Skagen, Kaj 1996, s. 97. Steiner var til tider så begeistret for Stirners krystallklare tanker og frihetsmot at han satte ham langt over Nietzsche. Se Lindenberg S. 63

⁵³ Arken 1987 nr.3, s. 45-6. I Kaj Skagens oversettelse har den fått tittelen ”Individualismen i filosofien”.

andre setter et skille mellom ”Tænkning og existens” og søker sannheten *på tross* av tanken eller fornuften, dvs i ”paradokset”.⁵⁴ Dette ser både Monrad og antroposofene på som et tilbakefall til en filosofisk schizofreni. I et lengre forord til Monrads bok, som utkom på nytt i 1981 i serien Norsk filosofi i det 19. århundre, skriver Hjalmar Hegge om denne definisjonen av positivisme at den har ”den store fordel at den får frem et dyptgående og viktig fellestrekk ved ellers meget forskjellige tankeretninger. Det er nemlig det å hevde noe ’positivt gitt’ som er prinsipielt ugjennomtrengelig for tanke og begrep, enten det nå går på ’sensedata’ eller på for eksempel religiøse trosdogmer.”⁵⁵

Hele den antroposofiske ideologikritikk er forbundet med tanken om at denne utvidete positivisme eller ”kantianske schizofreni” hindrer frihet og kommunikasjon og fremmer ansvarsfraskrivelse, underkastelse og maktovergrep. I det for eksempel teologiske eller materialistiske verdensanskuelser stivner til dogmer, vil det i ytterste konsekvens kunne legitimere og institusjonalisere livsfiendtlige praksiser, slik inkvisisjonen i middelalderen og konsentrasjonsleirene i Sovjet og Nazityskland var eksempler på. Det dreier seg nettopp om at idéer er så avgjørende for vår selvforståelse at de kan bli skjebnesvangre. En av Bjerkes mange formuleringer av denne ideen lyder slik:

Tanken fanger: Har man lenge og høyløst forsikret at mennesket er et mikroskopisk støvknugg, kommer støvkosten en dag og tar en på ordet. Har man høytidelig erklært at mennesket er en ape, finner man seg en dag bak burstengene i en zoologisk have.⁵⁶

I et tillegg til *Frihetens filosofi* sier Steiner at boken hans ikke oppfatter ”forholdet mellom vitenskapen og livet slik, at mennesket må underkaste seg idéene og stille sine krefter i ideenes tjeneste. Mennesket må gjøre idéverdenen til sin egen, for å anvende dem til sine egne *menneskelige* forhold, som går ut over det rent vitenskaplige område. Man må også kunne oppleve idéene; ellers gjør man seg til idéenes slave.”⁵⁷ Dette utsagnet utgjør noe av det særegne ved Steiners eksistensialisme. I *Goethes verdensanskuelse* har Steiner en kritisk

⁵⁴ Hegge s. 1981, 26-36 (xxvi-xxxvi)

⁵⁵ Ibid., s. 26 (xxvi). I *Janus* latterliggjorde Alf Larsen i mellomkrigstiden f. eks. Oxfordbevegelsens vektlegging av ”emosjonell hengivelse, på bekostning av frihet, fornuft og selvstendighet”. (Se Simonsen 2001, 127-28.) Det er helt påfallende hvordan den hegelske fornuft med sitt krav om klarhet og gjennomsiktighet også er antroposofenes (til tross for at mange godtar en ”empirisk” ”åndsvitenskap” som fremsetter enkelte ”forskningsresultater” (Atlantismyten o. l.) som ikke engang kaster skygge i den verden som omgir vanlige mennesker). I den typiske antroposofiske filosofikritikken (Enst Sørensen, Karl Brodersen, Hegge, m.fl.) er det enten den kantianske schizofreni de ikke kan forsone seg meg (hos f.eks. Skirbekk og Skjervheim) eller det at man i siste instans hengir seg til ”den natt hvor alle katter er grå” som Hegel uttrykte det i det han henviser til Schellings begrep om ”indifferens”. Det er i bunn og grunn denne ”natt” (i filosofisk henseende) som stiller seg i mellom antroposofene og ”den annen front” eller Minerva kretsens ”prepolitiske” rom. (Se neste kapittel.) Hjalmar Hegges *Frihet, individualitet og samfunn: en moralfilosofisk, erkjennelsesteoretisk og sosialfilosofisk studie i menneskelig eksistens* fra 1988 gir i så måte et potensert bilde av den kritikken man finner gjennom en rekke artikler i *Spektrum* og *Horisont*. (Her skinner også Steiners tregreningslære igjennom).

⁵⁶ Bjerke 1955a, s. 71-2.

⁵⁷ Steiner 1978, s. 190.

bemerkning til den type mystikere som søker ”å oppnå en slags høyere skuen for eksempel gjennom ekstase”:

Den som snakker om idéverdens kulde, kan bare *tenke*, ikke *oppleve* idéer. Den som lever det sanne liv i idéverdenen, føler verdens vesen virke i seg i en varme som ikke kan sammenliknes med noe annet.”⁵⁸

Dette må sies å være en karakteristisk passasje og kan i grunnen gi et hint om hva en del antroposofiinspirerte intellektuelle søker i sitt virke. Derfor er også mange av dem saksorienterte forskernaturer med hang til detaljerte undersøkelser. For denne gruppen er Bjerke typisk representant, med sine grundige fenomenologiske studier i blant annet språkets og fargenes mysterier. Goethe brukte uttrykket ”eksakt fantasi” om hvordan man på en ikke-vilkårlige måte frembringer de ideene som kaster lys over et større område enn den umiddelbart foreliggende empiri. Han mente grundige empiriske undersøkelser bl.a. satte ham i stand til å finne ”det prinsipp som ligger til grunn for alle planter, men aldri kommer helt til syne i den enkelte vekst”⁵⁹ skriver Bjerke. Det var dette han kalte urplanten eller et urfenomen.

Vi skal nå se på hvordan Steiners filosofihistorie, slik den er antydnet ovenfor faller inn under et goetheansk perspektiv. Plantens metamorfose hos Goethe beskrives som en utvidelse og sammentrekning i tre trinn. Først utvider planten seg i bladet for så å trekke seg sammen i begeret, dernest gjentas prosessen med en utvidelse i blomsten og sammentrekning i forplantningsorganene (støvdragere). På tredje trinn får vi den største utvidelse i frukten og den mest konsentrerte sammentrekning i frøet. Dette kaller Goethe ”steigerung”; stigning eller ”forsterkning”, som Kaj Skagen oversetter det med. Bjerke kommenterer denne prosessen slik:

Overgangen mellom trinnene skjer ikke gradvis, men i sprang, hvorefter planten fremtrer i en fundamentalt ny form. [...] Frøet forbereder bladet; begeret vil bære blomsten, og forplantningsorganet innvarsler frukten. Det er som om planten foran hvert nytt sprang bokstavelig talt ”konsentrerer seg” foran en kraftutfoldelse.⁶⁰

I *Goethes verdensanskuelse* ”smelter Steiner sin nietzscheanske individualisme sammen med de goetheanske grunnbegreper ’metamorfose’ og ’forsterkning’ til springbrett for skrittet utover både Goethe og Nietzsche”⁶¹, skriver Kaj Skagen i forordet til den norske utgaven. Hvordan menneskeideen ”konsentrerer seg” gjennom forvandling og forsterkning før den

⁵⁸ Ibid., s. 94

⁵⁹ Bjerke 1955a, s. 95.

⁶⁰ Bjerke 1955a, s. 115.

⁶¹ Steiner 2007 (1897), s.26.

realiseres i evolusjonen – og hvordan individet realiseres i historien gjennom en liknende prosess beskriver Skagen slik:

Der forsterkningen når sitt mål, blir evolusjonens underliggende idé synlig på tingenes overflate. Da kan man ”umiddelbart avlese den idé som kaster lys over et større område”. Slike forsterkede former oppstår når naturens skaperkraft etter å ha frembrakt myriader av livsformer, endelig skaper ”et vesen som inneholder dem alle: Mennesket” [Goethe]. [...] Samtidig er mennesket ”en ny natur i naturen”, og må i denne egenskap under sin egen ledelse gjennomgå hele prosessen av forsøk og feil, metamorfose og forsterkning enda en gang, for gjennom forkastelse og foredling å nå frem til den absolutte tinde: den frie personlighet, som ”ikke lenger har trang til å søke en 'skjult' gud bak fenomenene”.⁶²

Denne anskuelse mener å se at jeget har måttet utskille og forkaste sine selvlagde avgudsbilder gjennom historien – ”gud”, ”ideene” (i platonisk forstand), ”systemet” ”i hegelsk forstand), ”materien”, etc.. – for å realisere en fri personlighet, det nietzscheanske individ. Tilsvarende har mennesket – individets morfologiske ekvivalent – gjennom evolusjonen måtte ut-vikle dyreskikkelsene for å realisere sin uspesialiserte form.⁶³ ”Mennesket har *ikke* utviklet seg av dyret,” skriver Bjerke.

[...] tvertimot, – dyreartene er et slags avfallsprodukter som menneskearten har skilt ut av seg, et slagg om mann vil, et bunnfall. Hos en hver dyreart vil man da også kunne iakttå en eller annen bestemt menneskelig egenskap, men i forvrengning, i karikatur. Mennesket er stadig det primære, det dynamiske vekstpunkt i utviklingen, mens dyret er det stivnede, i evolusjonell forstand det *døde*.⁶⁴

Slik primater og antropoider utgjør de øverste avvikende grenene på livets tre, utgjør materialismen de siste apoteotiske forestillingene i ”forsterkningen” av individet. Det er ingen steder Bjerke propagerer for dette synet på bevissthetsutviklingen, men et sted i sin polemiske vitenskapskritikk skriver han:

Utvilsomt var rasjonalismen en nødvendig vei for mennesketanken, en stor og ekte frihetsimpuls. Men er den det fremdeles? [...] Vil mennesket holde seg åndelig levende, må det stadig være parat til å skifte ut sine anskuelser, som hummeren legger av seg sine skall; det er en vekstlov som gjelder for den enkelte. Men gjelder det ikke også for hele menneskeheten, for dens idéhistorie? Rasjonalismen og determinismen: disse klare, skarpe linser som engang forstørret og utvidet virkeligheten – har de ikke nå forvandlet seg til et par ugjenomsiktige briller?⁶⁵

Etter at Steiner ble åndsvitenskapsmann pekte han ut den videre vei for bevissthetsutviklingen: Det realiserede (nietzscheanske) individ, må så å si gå i frø (for å bli i bildet), gjennomleve en åndelig krise; før det gjennom meditasjon og oppøvelse av de såkalte ”sjelelige iakttakelsesorganer” med dagklar ”jeg-bevissthet” går løs på et nytt

⁶² Ibid.

⁶³ ”Han ville fremstille den frie personlighets realisering som verdens mål, og vise hvordan naturen betjener seg av de goetheanske prinsipper til frembringelse av det nietzscheanske individ,” sier Kaj Skagen i et forord til *Goethes Verdensanskuelse* (Antropos 2007), s. 27. Se også s. 28.

⁶⁴ Bjerke 1987, s. 27.

⁶⁵ Bjerke 1955a, s. 11-12.

realiseringsprosjekt – men, denne gangen i *die höheren Welten*.⁶⁶ Her er det esoterikeren og åndsforskeren Steiner for alvor kommer inn, men han faller i hovedsak utenfor rammene av denne oppgaven. I ”Terskelens vokter” som forble upublisert til etter Bjerkes død oppsummerer Bjerke den mer esoteriske versjonen av disse store perspektivene vi nå har sett på, noe som også innebærer et fra-mytos-til-logos-perspektiv.

Mennesket har utviklet seg – ikke fra amøben – men fra å være en konturløs bestanddel av ”Gud” – av den åndelige verden – i en slags fostertilstand. Så skjer fødselen; mennesket støtes ut av sitt opphav, *avsnører* seg litt etter litt, får langsomt fastere konturer, stofflig eksistens, – det ”nedstiger i materien”. (I bibelen symbolisert ved myten om syndefallet og utstøtelsen fra paradiset; også ”synden” er en nødvendig del av menneskets genesis.) Samtidig forvandler bevisstheten seg fra kollektivsjel til individualitet. Men kontakten med den åndelige verden blir stadig løsere etterhvert som mennesket materialiseres; til slutt opphører den helt, navlestrengen klippes definitivt over; mennesket er i jordlivet henvist til seg selv og sine egne krefter. Denne situasjonen har inntruffet i løpet av de siste århundrer; mennesket har tapt sine tidligere åndelige evner, klarsynet, den direkte rapport med maktene, men til gjengjeld har det erobret den logiske tenkning; det har utviklet naturvitenskapene. Materialismen, fornektelsen av en åndelig virkelighet, er den siste konsekvens av at mennesket har skilt seg ut fra sitt opphav; det er utviklingens hensikt at individet *skal* nå til dette trinn av isolasjon; det betegner en mektig styrkelse av jeget. Ved å være kommet til det stadium at det ut fra sin fornuft *må* fornekte det oversanselige, har mennesket paradoksalt nok nettopp vist seg modent nok til å erkjenne det, ikke i passiv trance eller ekstase som de gamle seere og medier, men med sin *jeg-bevissthet*.⁶⁷

Med denne presentasjonen håper jeg å ha forberedt leseren på sentrale temaer i Bjerkes verdensanskuelse: Det goetheanske urfenomen, antroposofenes forståelse av evolusjonsprosessen og bevissthetsutviklingen. Hvordan dette synet utgjør et utgangspunkt for materialisme- og ideologikritikken til Bjerke skal vi se på senere. Også Bjerkes interesse for parapsykologien må sees i denne sammenheng. Her var det en vitenskap som i Bjerkes øyne uomtvistelig dokumenterte eksistensen av en del av de fenomenene Steiner angivelig hadde en dypere innsikt i.

C. Filosofisk klima i etterkrigstiden.

For mange i Norge må antroposofien også ha vært et møte med *filosofiske* argumenter som den deler med eksistensialismen, fenomenologien, hermeneutikken og den filosofiske antropologien. Skiller man ut Steiners filosofiske litteratur fra hans øvrige forfatterskap, vil man stå igjen med en forholdsvis tilgjengelig filosofisk beskrivelse av hvordan frihet og individualitet er knyttet opp mot erkjennelsen. Som den tyske idealisme hevder Steiner at tenkningen er den urgrunn hvor virkeligheten med alle sine kvaliteter presenterer seg. Etter at

⁶⁶ For en anskuelig fremstilling av hva denne sjelelige overgangen formentlig består i, se Skagen 1996. Skagen mener Bjørneboe gjennomgikk en slik åndelig krise fra slutten 50-årene og aldri riktig kom seg igjen før han i 1976 gikk til grunne i alkohol.

⁶⁷ Bjerke 1987, s. 28.

Bjerke hadde fordypet seg i det kulturradikale tankegods, må Steiners *filosofi* ha fremstått som oppsiktsvekkende, slik fenomenologien og eksistensialismen var inciterende for en rekke filosofer i 50-årene.

Den akademiske positivismekritikken som fikk så stor innflytelse med bl.a. Hans Skjervheim på slutten av 50-tallet, deler flere forutsetninger med Steiners filosofi. Den største forskjellen ligger nok i antroposofenes forhold til naturvitenskapene og deres kritikk av filosofen Immanuel Kants transcendentalfilosofi. I naturfilosofien praktiserer antroposofene en slags begrepsrealisme inspirert av den tidlige Schellings identitetsfilosofi og en fenomenologi hentet fra Goethes naturforskning.

I oversetterens forord til *Sannhet og Vitenskap* (1954) – Steiners doktorgrad i filosofi – spør Ernst Sørensen om ikke våre vitenskapelige metoder i dag gjør at Steiners erkjennelsesteoretiske oppgjør med Kant og Fichte bare har historisk interesse. Han svarer:

Vi tror ikke det, vi mener tvertom at Kants og Fichtes erkjennelsesteoretiske grunninnstilling hver på sin måte spøker i nær sagt all åndelig debatt i dag, mer og mindre bevisst, mer og mindre klart gjennomskuet. Når teologene går ut fra som erkjennelsesteoretisk aksiom at vår erkjennende evne aldri kan gripe og tilegne seg et rent åndelig innhold, f. eks. det kristne trosinnhold, så er det Kants konklusjon i ”Kritik der reinen Vernunft” han uten videre bygger på. Og når naturvitenskapsmannen går ut fra som noe helt selvfølgelig at våre begreper og ideer ikke har noen objektiv virkelighet i fenomenverden, men bare gyldighet som ordnende prinsipper for en systematisering av det *virkelige*, nemlig sanseerfaringene, så er det igjen Kants lære om fornuftens absolutte grenser som aksepteres eller rett og slett lever som en dominerende livsfølelse i det moderne mennesket.⁶⁸

Splittelsen mellom tenkningen og et eller annet som ansees for å være mer reelt: det være seg sanseerfaringene, atomer, ”tingen i seg selv”, er det antroposofene ser på som kantianismens schizofrene virkelighetsoppfatning. Antroposofenes utrettelige insistering på at virkeligheten viser seg på sitt mest intense når tenkningen fordyper seg i fenomenet slik det fremtrer for bevisstheten, kan ikke betones sterkt nok. Som Hegel går de i rette med all filosofi som søker en rikere mettet virkelighet i noe utenfor tenkningen, samtidig som de forsvarer en kompromissløs individualisme.

Utvilsomt har denne filosofien gitt Bjerke både en trygghet til å hevde poesiens virkelighetserkjennelse og et fast utgangspunkt for å drive harselas, polemikk, kritikk og naturforskning. Flere av de nyansene og mulighetene for kulturkritikk som lå i dette filosofiske ståstedet, kjente Bjerke også utmerket godt fra Alf Larsens og Johannes Hohlenbergs virksomhet i mellomkrigstiden.

⁶⁸ Steiner 1954, s. 6.

Positivism og positivismekritikk

Om positivismen i Norge skriver Eivind Tjønneland at den i første omgang ”var en bred kulturell bevegelse knyttet til partiet venstre og det moderne gjennombrudd” i 1870-80 årene. ”Det var egentlig ikke som vitenskapsteori den slo igjennom, men som utviklings- og fremskrittsoptimisme, som en kvasifilosofisk begrunnelse for politisk radikalisme på et lavt presisjonsnivå. Positivismen blander seg med en rekke andre ideer i denne første fasen.”⁶⁹ Denne karakteristikken er langt på vei treffende for kulturradikalismen slik den også dominerte mellomkrigstiden gjennom interessen for marxisme, darwinisme og psykoanalyse. Særlig Freuds ideer ble debattert i 30-årenes offentlighet og de har betydd mye for Bjerke.

30-årene var også tiden da Wiener-kretsen og den såkalte logiske positivismens innflytelse dels utfordret og dels ga kulturradikalismen et mer nøkternt og scientistisk innhold. Kretsen med blant andre Rudolf Carnap som en av de sentrale, bygget sin filosofi på den britiske empirismens sansedatum-teori, men ville underbygge den mer logisk. To typer utsagn ga ”kognitiv mening”: (1) De som gjenga de *positivt gitte* sansedata og (2) de som logisk-matematisk strukturerte dem. Alt annet var kun høystemte ordsammenstillinger som ikke ga noen ny kunnskap om verden⁷⁰. For eksempel la en allianse mellom genetik og logisk positivisme grunnlaget for neodarwinismen i 30- og 40- årene. Evolusjonens iboende utviklingspotensial, som en rekke kulturradikalere i praksis hadde svermet for, ble nå ut fra disse kriteriene i teorien eliminert.⁷¹ Wiener-kretsen var også venstreradikal, og ut fra positivistiske kriterier kritiserte de tidlig nazismens irrasjonelle forestillinger om blodet og rasen. Ikke minst fordi mange i Wiener-kretsen var jøder som flyktet til USA da Hitler kom til makten, fikk de stor innflytelse på såkalt analytisk og angelsaksisk filosofi.

Da det kom til et oppgjør med de skjebnesvangre ideologiene etter krigen, ble også kommunismen og freudianismens ”kvasifilosofiske” eller ”pseudovitenskapelige” innhold i enkelte filosofiske og vitenskapelige miljøer kritisert ut fra positivistiske kriterier.⁷² Moderniteten hadde ikke slått over i myte – for å bruke en frase av Adorno – den var rett og slett ikke vitenskapsrasjonell nok. På 50-tallet var det positivistene som var politisk radikale i Norge, hevder Jan Inge Sørbo i sin Skjervheimbiografi⁷³. Positivismen og den betydningen

⁶⁹ Eriksen, T. B. et al. 2003, s. 44.

⁷⁰ Lübecke 2001, s. 277.

⁷¹ Kfr. Bowler 1988.

⁷² Løvhaug 2007, s.139.

⁷³ Sørbo 2002, s.70.

naturvitenskapelig kunnskap hadde for gjenoppbyggingsfasen etter krigen, var en forutsetning for fremskrittsoptimismen og den teknokratiske arbeiderpartistaten i etterkrigstiden.

Arne Næss som hadde tatt i mot impulser fra den logiske positivisme, ble i 1939 filosofiprofessor i Oslo. Etter krigen tilrettela han for et mangfoldig kunnskapsmiljø og skjerpet elevenes kritiske sans med ”empirisk semantikk” og ”saklighetslære”. Under Næss’ ledelse ble likevel det angloamerikanske synet på hvordan filosofi bør drives, utfordret. Særlig kom kritikken fra en rekke studenter som mot slutten av 50-tallet hadde orientert seg innen kontinentalfilosofien. De viste at logisk sanne eller falske utsagn måtte snylte på en meningsfylde som langt overskred positivismens definisjon av ”kognitiv mening”. Men også på ”analytisk side” i miljøet, viste det seg, var de etter hvert opptatt av konstitutive forhold i analysen av språk og språkhandlinger⁷⁴ og fant at de delte transcendentalfilosofiske poenger med kontinentalfilosofien. Femtiårenes pluralisme la grunnlaget for en i videste forstand felles kantiansk plattform innen norsk filosofi i sekstiårene.⁷⁵

Hvis vi holder fast ved denne generaliseringen og sidestiller den med fortsettelsen av Sørensen-sitatet fra forordet til Steiners *Sannhet og Vitenskap*, vil det fremtre en kontrast som er nyttig for å forstå hva den antroposofiske antikantianske positivismekritikk innebærer.

Den moderne pragmatismes syn på begrepene som biologiske hensiktsmessighets-mekanismer i kampen for tilværelsen, dybdepsykologiens lære om det underbevisstes rasjonalisering, den såkalte objektive psykologis fremstilling av erkjennelsesaktens innhold som identisk med dens rent pragmatiske ”Leistung” (Arne Næss: ”Erkenntnis und wissenschaftliches Verhalten”), alle disse retninger representerer bare en videreføring av den kantske grunntanke: ideer og begreper er i seg selv ikke virkelige; det virkelige i dem er alltid noe annet: økonomiske drivkrefter, biologisk bestemte drifter, underbevisste impulser, pragmatiske hensyn.*)⁷⁶

De som er blitt stående i den norsk idéhistorien som positivismekritikkens unge initiativtakere etter krigen, er likevel de som orienterte seg innen den nye kontinentalfilosofien. Kritikken rettet seg vesentlig mot samfunnsfagene slik de etablerte seg i etterkrigstiden som ”empirisk samfunnsforskning” influert av amerikansk tankegods. Særlig Hans Skjervheims filosofiske essays og magistergradsavhandling *Objectivism and the Study of Man* fra 1957 er blitt tilkjent en viktig rolle i dette oppgjøret, men også Egil A. Wyller og Gunnar Skirbekk tilkjenner en

⁷⁴ For eksempel problematiserte Jakob Meløy den analytiske filosofiens påstander inspirert av Wittgenstein i sin magistergradsforelesning i 1957. Se Bostad 1995, s. 11 og 18.

⁷⁵ Ibid., s. 11-12.

⁷⁶ Steiner 1954, s. 6. Stjernen indikerer en fotnote som jeg tar med her siden den så tydelig viser antroposofenes Steiner-fargede Kant-resepsjon: ”Rent historisk-filosofisk vil man kunne føre alle de nevnte retninger tilbake til den engelske empiriske filosofi (Bacon, Locke, Hume), men Kant er den første som har bygget en systematisk bevisende erkjennelsesteori på denne grunnopplevelse av begrepens uvirkelighet og gitt denne sin konklusjon aksiomatisk karakter for senere erkjennelsesteoretikere. Derfor representerer de moderne filosofiske systemer som bevisst eller ubevisst godtar dette utgangspunkt reelle videreføring av den kantske tankegang.”

selvstendig nyorientering med sine omtrent samtidige bøker.⁷⁷ Til sammen presenterte de bl.a. Husserls fenomenologi og Heideggers eksistensfilosofi og la vekt på mennesket som ”transcendens”. Senere, på sekstitallet, fikk vi også en mer venstrevidd positivismekritikk gjennom Skjervheims oppdagelse av Frankfurterskolens ”kritiske teori”. I den sammenheng anbefalte Skjervheim Lars Roar Langslet, som i 1957 var med på å stifte *Minervas kvartaltidsskrift*⁷⁸, å skrive om Marx’ lite kjente ungdomsskrifter.⁷⁹

Positivismesdebatter ble ført både i 60-, 70- og 80-årene, med varierende presisjon innen ulike fagområder. I artikkelen ”Den annen front i dag og i går” hevder Rune Slagstad at det er en viss kontinuitet mellom den opposisjon som frontet kulturradikalismen i mellomkrigstiden og den som frontet positivismen i etterkrigstiden⁸⁰. Begrepet ”den annen front” stammer fra tittelen på senere idéhistorieprofessor A. H Winsnes bok fra 1932 om de engelske ny-hegelianernes kamp mot positivisme og naturalisme.⁸¹ Vi skal gjøre oppmerksom på at en ”front” som denne er svært uensartet, selv om man finner enkelte fellestrekk. Winsnes’ nokså generelle positivismekritikk ble mer religiøst motivert i etterkrigstiden med hans interesse for thomisme og (Marcel)s eksistensialisme⁸², mens Skjervheim som ga støtet til en noe mer differensiert kritikk av samfunnsfagene verken ville forsvare noen spesiell metafysikk eller en politisk konservatisme, slik Winsnes og den unge Minerva-kretsen gjorde. De som måtte utgjøre ”den annen front” har kanskje det til felles at de motsetter seg en reduksjon eller ”objektivering” av mennesket. Men det lar seg naturligvis ikke fastslå om et slikt standpunkt i seg selv innebærer et konservativt eller radikalt syn verken i politisk eller religiøst henseende.

Når det gjelder ”antroposofen” som har gjort seg gjeldende i norsk kulturliv, utgjør også de en uensartet gruppe uavhengige ”antimaterialister”, selv om mange deler visse steinerske synspunkter som jeg har redegjort for over. Aasmund Brynildsens fremtoning i kulturlivet, blant annet med sin interesse for russisk ortodoks religiøsitet og sitt angrep på tidens

⁷⁷ Wyller introduserte Heidegger med bøkene *Fra Homer til Heidegger*, og *Tidsproblemet hos Olaf Bull*, mens den unge Skirbekk overasket med sin bok *Nihilisme*.

⁷⁸ Den unge konservative og til dels religiøse Minerva-kretsen ville med sitt tidsskrift skape et ”pre-politiske rom” hvor man kunne åpne for refleksjoner hinsides partipolitikken. Her trakk man gjerne inn moderne, men ”oppbyggelige” kontinentalfilosofier med religiøse undertoner. Sartres eksistensialisme som innen visse kretser var blitt mote-filosofi, hadde mindre appell hos denne gruppen. Hans antireligiøse eksistensialisme dvelte ikke i ”værensmysteriet” slik Heidegger og Marcel gjorde. Løvhaug 2007, s. 114-124. Om skepsisen til Sartre se s. 109.

⁷⁹ I 1962 resulterte det i magistergradavhandlingen i idéhistorie *Den unge Karl Marx og menneskets ”fremmedgjørelse”*. Sørbo 2002, s. 70, 92 og 94.

⁸⁰ Slagstad 1998.

⁸¹ *Den annen front. Engelske idealister*.

⁸² Ebbestad Hansen 2007, s. 130.

”seksualisme”⁸³, er noe ganske annet enn for eksempel Jens Bjørnboes. Førstnevnte blir gjerne assosiert med den annen front⁸⁴, mens sistnevntes etter hvert ble ansett som en kulturradikaler og anarkist, som lidenskaplig forsvarte alle slags avvikere mot moralisme og byråkratisk overmakt. Det er i dette landskapet vi skal forsøke å karakterisere Bjerkes egenart.

Hegge, Bjerke, erkjennelsesfilosofi og naturvitenskap

En magisteravhandling og en positivismekritikk som interesserer oss hva orientering og temavalg angår, er Hjalmar Heggens *Erkjennelse og virkelighet. Et bidrag til kritikken av teorien om sansekvalitetenes subjektivitet*. Boken kom ut 1957 og var skrevet av noe så sjeldent som en Steiner-inspirert fagfilosof. I boken tok han, ved siden av Steiner og Goethe, utgangspunkt i en rekke moderne teoretikere som hadde tilbakevist den mekanistiske sanseteori. Når det nå kom til et oppgjør med det næssianske paradigme innen osloskolen, gikk Hegge på et vis mer radikalt til verks enn sine medstudenter. Selv om Heggens Steiner-inspirerte idealisme deler en rekke forutsetninger med de andre positivismekritikkene som er blitt nevnt, er det betegnende at han vil overvinne et vitenskapsteoretisk skille mellom naturvitenskap og åndsvitenskap i dilthey'sk forstand. Mens ”Skjervheim prøver å videreutvikle det dilthey'ske synspunkt”⁸⁵ for å redde mennesket og sosialvitenskapene fra naturvitenskapenes innflytelse, mente Hegge med utgangspunkt i en Steiner-inspirerte *identitetstenkning* at løsningen på vår tids problemer ligger i å overvinne et slikt skille med filosofiske argumenter. Det vil si at naturvitenskapen må reformeres i goetheansk-steinersk retning og gi slipp på sine illusjoner om verdifrihet.

Skjervheims kritikk av naturvitenskapene begrenser seg til en påpekning av at de illegitimt har stått som forbilde for samfunnsfagene og (den analytiske) filosofien. En slik aksept for en vitenskapsteoretisk dualisme viser bare at vår tids kantianske schizofreni er en psykologisk realitet, ”en dominerende livsfølelse i det moderne mennesket”, som Ernst Sørensen uttrykker det.

Det er ingen steder en slik schizofren livsfølelse kommer tydeligere til uttrykk enn i den allment aksepterte naturvitenskap. Materialismens mest velartikulerte ”metafysiske” forestillinger om at virkeligheten *kun* lar seg gripe i et kvantifiserende matematisk språk, har sin opprinnelse i teorien om sansekvalitetenes subjektivitet. Den setter et skille mellom

⁸³ Kjenstad 2007, s.82.

⁸⁴ Kjenstad 2007, s. 3.

⁸⁵ Slagstad 1980, s. 51. Se også Sørbø 2002, s. 56.

primære ("objektive", kvantifiserbare) og *sekundære* ("subjektive", kvalitative) sansekvaliteter. Siden modernitetens fødsel har denne forestillingen bidratt til at mennesket ikke opplever de (kvalitative) begreper det skaper i møtet med sanseverden som objektive – som "tingen i seg selv". I Heggens rehabiliteringsarbeid gjaldt det å gi mennesket og verden tilbake deres kvaliteter. Tanken ser ut til å være at hvis man kan tilbakevise at farger, smak, varme og toner "bare" er subjektive (sekundære) sansekvaliteter, vil det kunne bidra til at en rekke av tidens øvrige vrangforestillinger mister sine argumenter.

Teorien om sansekvalitetenes subjektivitet er "et symptom på den maskinkulturens schizofreni som i dag truer med å få katastrofale følger for hele menneskeheten"⁸⁶, hevder Bjerke i sin *Nye bidrag til Goethes farvelære* fra 1961. Med henvisninger til Heggens magistergradsavhandling viser han i et lengre forord til sin studie at naturvitenskapens premisser, dens idégrunnlag, "ikke holder stand overfor en konsekvent filosofisk analyse; tanken tåler ikke å bli gjennomtenkt"⁸⁷. Ved å "la fremstillingen følge et fenomenologisk spor"⁸⁸ ville Bjerke vise at de såkalte "sekundære" sansekvaliteter i tilknytning til fargene, også fremviser objektive lovmessigheter som både kompletterer og korrigerer den newtonske teori. Det ligger utenfor rammen av denne oppgaven å gi en introduksjon til et så komplisert tema som Goethes fargelære. Men vi må likevel si noen ord om Bjerkes *Nye bidrag* fordi boken er et av de stedene han går grundigst inn i erkjennelsesteoretiske spørsmål.

Goethes mente å påvise at Newton ved å skape kunstige forsøksbetingelser tilslørte sammenhengene isteden for å åpenbare dem. Han sier et sted: "I den utstrekning mennesket betjener seg av sine sunne sanser, er de i seg selv det største og nøyaktigste fysikalske apparat som kan tenkes."⁸⁹ I sin fenomenologi er det ikke bare tenkningens bidrag til opplevelsen av fenomenet som står sentralt (den er underforstått og metodisk bevisst gjennomført). Goethes eksperimenter tar sikte på å kartlegge hvordan øyet (fysiologiske farger), lyset (fysiske farger) og materien (kjemiske farger) hver på sin måte bidrar til å konstituere fargefenomenene. Newtons kromatiske eksperimenter som ligger til grunn for hans teori om at lyset er sammensatt av farger, imøtegår Goethe ved å vise at fargene oppstår som en konflikt mellom lys og mørke. Denne polaritetsidéen står sentralt i Goethes fargelære. Newtons mekanistiske

⁸⁶ Bjerke 1961, s. 13.

⁸⁷ Ibid., s. 15.

⁸⁸ Ibid., s. 31.

⁸⁹ Referert fra Bjerke 1955a, s. 90.

teori definerte mørket som fravær av lys, og han kom dermed til å tilsløre (ur)fenomenets kompleksitet.⁹⁰

I forordet til *Nye bidrag* gjennomgår Bjerke idéen om at det bare er ”utstrekning, form og bevegelse” som tilkommer tingene selv. Teorien sier at det bare er bølger og partikler som ligger til grunn for fenomener som farger, toner, lukt, smak og varme. Disse betraktes som skinnfenomener som skyldes ”sansbedrag”. Med et rikt utvalg av sitater gjennomgår Bjerke hvilken sentral rolle denne idéen, siden Galileis dager, har spilt for vitenskapspionerer som Müller, Fechner og Herman von Helmholtz.

Bjerkes styrke er at han imøtegår denne teorien med en rekke eksempler. Han starter med å vise at de såkalte ”sansbedrag” også rammer det målbare ved tingene, som at månen virker større når den står lavt på himmelen, eller at trærne i en allé virker mindre desto fjernere de står. ”Det er ikke våre sanser, men våre dommer som bedrar oss,”⁹¹ hadde Goethe slått fast. Påstanden om at jorden er flat berodde ikke på sansbedrag, ”men på en falsk dom – en feilslutning, basert på utilstrekkelige iakttagelser,”⁹² hevder Bjerke. Flere sanseiakttagelser må kombineres for å konkludere at jorden er rund. I en fotnote viser han til Steiner som har påvist ”at begrepet ikke er noe vi *trekker ut av* sanserfaringene, men noe vi *føyer til* dem.”

Tenkningens selvstendige rolle i erkjennelsesprosessen ytrer seg ikke minst i de matematiske formulerte naturlover. De matematiske begreper er historisk sett utviklet lenge før sin anvendelse i naturvitenskapen. Kepler måtte på forhånd ha ellipsens begrep for å kunne se den elliptiske orden i sine (og Tycho Brahes) planetobservasjoner. Mens man på den ene siden er tilbøyelig til å underkjenne tenkningens betydning i naturvitenskapen, har man på den annen side lett for å overse hvordan begreper smugles inn i sanseerfaringen; man forveksler *iakttagelse* og *forestilling*.⁹³

Det er en historisk bestemt fordom at den objektive virkeligheten bestemmes ved at man trekker et skille mellom sansekvalitetene og favoriserer de som lar seg behandle matematisk, hevder Bjerke videre. Når man årsaksforklarer fargeopplevelsen med elektromagnetiske bølger og ”svingetall”, forteller ikke det ”mer om farver enn det sier om en bok at den har sidetall.” ”Kriteriet på objektivitet ligger i den riktige forbindelse mellom *iakttagelse* og *begrep*,” skriver Bjerke

Kan tenkningen omfatte en natursammenheng med et begrep som motsigelsesfritt innordner alle iakttagelser, da har vi et stykke objektiv virkelighet. Det som karakteriserer forskerens holdning, er altså ikke at han avgrenser undersøkelsen til å registrere kvantiteter, men at han metodisk sjalter ut alle vilkårlige, psykiske betingede faktorer. (En slik faktor er f.eks. de mekaniske tankevaner man har blitt innpreget gjennom skolens undervisning i realfag, gjennom populærvitenskapelig litteratur og leksikalsk ”opplysning”). Med denne holdningen lar det seg gjøre å undersøke et

⁹⁰ Bjerke 1961, se s. 23-26.

⁹¹ Ibid., s. 17.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid., s.19. note 12.

fenomenområde *uten å forlate det*, d.v.s. uten at man søker å forklare fenomenene ved å avlede dem kausalt fra et annet erfaringsgebet.⁹⁴

På bakgrunn av Bjerkes essay “Goethes farvelære” fra 1955 (som på over 30 sider går instruktivt inn i forholdsvis kompliserte forhold), tok fysikeren Sven Oluf Sørensen (sønn av maleren Henrik Sørensen) kontakt med Bjerke og foreslo at de sammen skulle starte en studiesirkel med det siktemål å granske uoverensstemmelser mellom Goethe og Newton. De kom i gang på høsten samme år, og interesserte ”observatører fra norsk åndsliv”, som Sigurd Hoel og Arne Næss, deltok leilighetsvis. Senere kom også medisineren Jan Horn og fysikeren og antroposofen Torgeir Holtsmark med. To og et halvt år var studiesirkelen virksom, og de nøyde seg ikke bare med å etterprøve Goethes egne argumenter eksperimentelt, skriver Bjerke i forordet til *Nye bidrag...*, ”vi undersøkte også muligheter som dukket opp underveis, konsekvenser som Goethe selv ikke har trukket av sin polaritetsidé, problemer som heller ikke har vært stilt av den ’offisielle’ optikk og kromatikk.”⁹⁵

Nye bidrag til Goethes Farvelære. Første del: Goethe kontra Newton kom ut på svenske Kosmos Förlag i 1961. Det var planlagt to deler til som aldri ble realisert. (Sønnen Espen Bjerke sitter på en del uferdig og upublisert materiale). Blant annet tar en del av eksperimentene sikte på å utvikle en ”opakikk”, en mørkelære, som med motsatt fortegn og samme beviskraft som Newtons optikk viser at også mørket er sammensatt av farger. Som Bjerke informerer om, tilsvarer ikke dette Goethes farvelære. ”’Opakikken’ (mørkelæren) er bare utviklet for å sette den newtoniske ensidighet i relieff.”⁹⁶ En del av disse eksperimentene var nybrottsarbeid i vitenskapen om farger.

Dessuten var Bjerke opptatt av hvordan den moderne fysikken hadde sprengt det ”viktoriaanske” verdensbilde⁹⁷. Bjerke peker i forordet til *Nye bidrag* på at pionerer som Werner Heisenberg uttrykte håp om at det ”på ny skulle bli mulig for naturforskeren å gå Goethes vei, utvikle hans metoder videre”.⁹⁸ Bjerke var i 50-årene klar over den muligheten som lå i koblingen mellom Goethe og den moderne fysikk. At ”atomenes indre savner enhver victoriansk disiplin,”⁹⁹ var også relevant for forståelsen av parapsykologien. I forordet til Koestlers bok *The Roots of Coincidence* (1972), som Bjerke oversatte i 1974, skriver han at

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Bjerke 1961, s. 28.

⁹⁶ Ibid., s. 30.

⁹⁷ Bjerke 1955, s. 154-55.

⁹⁸ Bjerke 1961, s. 26.

⁹⁹ Bjerke 1955, s. 154-55.

det mest fascinerende ved boken er Koestlers innsiktsfulle kobling mellom parapsykologi og moderne atomfysikk¹⁰⁰. Bjerkes interesse både for parapsykologien og for fargelæren kunne vært behandlet i egne oppgaver.

Kultur- og vitenskapskritikken er *denne* oppgavens avgrensning.. Den moderne forsker er dømt til å leve i en gold ”bakgrunnsverden”¹⁰¹ – som Heisenberg hadde uttrykt det – hvor farger “bare” er bølger og partikler, og mørke ”bare” fravær av lys. Likeledes er det fortolkningspotensial som ligger i evolusjonen og naturens formutvikling bare en skinnvirkelighet mot den statistiske virkelighet som virker bak kulissene i Darwins lov om det naturlige utvalg. Og endelig tar man statistiske og ikke stilistiske hensyn i filologien og samnorskstrevet. Det er Galileis appell: ”Mål alt som kan måles, og gjør alt målbart som ennå ikke er det” som har fått konsekvenser for alle vitenskaper og livsområder, slik Bjerke ser det.

D. Fuglen i fikserbildet – et demaskeringsbegrep om ufrivillig å gå inn for oppfatninger man ønsker å bekjempe

I 50-årene legger André Bjerke stor entusiasme for dagen når det gjelder å ”avsløre” det han anser som uoverensstemmelser mellom klart uttalte livssynspremisser hos ulike prosaskribenter og det de faktisk tenker og iakttar når de tar saken inn over seg. Han var opptatt av å avsløre at reduksjonistiske vitenskaplige teorier og ideologier snylter på en før-teoretisk (dvs. fenomenologisk) vesensforståelse som de teoretisk diskvalifiserer qua ”virkelighet”. Denne avslørende tolkningsvirksomheten foregår på forskjellige områder hvor Bjerke dermed får sagt noe avgjørende om sitt eget grunnleggende fenomenologiske ståsted.

I en anmeldelse av Alf Larsens bok *Ved Johannes V. Jensen død. Et tidsoppgjør* (1951) kritiserer Bjerke Larsen for ikke å ha sett at den danske forfatteren, som selv erklærte seg som darwinist og materialist, egentlig anvender en forskermetode og oppnår en naturerkjennelse som er identisk med Goethes. Ved en annen anledning vil han vise at den svenske filosofiprofessoren Ingmar Hedenius i sin argumentasjon baserer seg på et spiritualistisk menneskebilde til tross for at denne med sin bakgrunn i analytisk filosofi, teoretisk prøver å motbevise viljesfriheten. Bjerke ”avslører” at de – på tross av sine teorier – har vunnet ”ureglementerte” innsikter og utviklet ideer som man gjenfinner i idéhistoriens spiritualistiske strømninger. Det er dette Bjerke kaller å ha ”fugler i fikserbildet”. Vi skal se på hva som ligger i demaskeringsbegrepet ”fuglen i fikserbildet” og hvilke ideer som har påvirket Bjerke i

¹⁰⁰ Bjerke 1974, s. 8.

¹⁰¹ Bjerke 1961, s.26.

denne avsløringsvirksomheten. Det skulle være klart at Steiners erkjennelsesfilosofi utgjør et *grunnlag* for denne virksomheten, men vi skal også undersøke om selve denne *avslørende fortolkningsvirksomhet* kan sies å stå i en antroposofisk tradisjon. Eller er den også inspirert av Freud – (hvis tankegods Bjerke kjente ut og inn) – og dennes avsløringer av menneskelig selvbedrag?

Den reduksjonistiske vitenskapen mener å kunne avsløre at verden og mennesket i bunn og grunn er noe ”mindre” og enklere enn en mer umiddelbar og ”naiv” virkelighetsoppfatning tilsier. Denne mentaliteten – som Paul Ricoeur kalte ”mistenksomhetens hermeneutikk” – vil Bjerke i sin tur avsløre. Bjerkes prosjekt blir å vise hvordan den materialistiske radikalismens mistenksomhet har utartet til mistankeløshet. Selv er han en slags ”tillitens hermeneutiker”. Sitatet under av Paul Grøtvedt fanger inn noe av det som ble Bjerkes innvending mot ”mistenksomhetens hermeneutikere”. Sitatet fremhever også den idéhistoriske kontekst som Bjerke gjentatte ganger retter sin kritikk mot, ettersom Descartes gjerne ansees som den som ga forestillingen om ”sanskekvalitetenes subjektivitet” den toneangivende filosofiske begrunnelse¹⁰²:

I sin metodiske tvil, der han eliminerer sansningen og andre tilfeldigheter fra tenkningen, er Descartes mistenksom av prinsipp, men ikke absolutt. Den er ikke ledd i en langsiktig strategi, men brukes taktisk for å rense den rene tanke. Derfor kommer han heller aldri tilbake til forståelsens utgangspunkt, til fylden i vår naturgitte tilværelse, men trekker seg inn til den rene cogito i full isolasjon og trygghet. Hva mistanken angår, er Descartes forløper for den mistenksomhetens filosofi som dukker opp i det 19. århundre. Paul Ricoeur har karakterisert den som ”mistenksomhetens hermeneutikk”, og fremhever Freud, Marx og Nietzsche som dens fremste representanter.

Denne mistankens forståelsesformer ser ingen grenser for sin skeptiske tenkning. Den setter mistanken absolutt, og avfeier tilliten som en suspekt variant av skjulte interesser.¹⁰³

Johannes V. Jensen og naturens åpenbare hemmelighet

Johannes V. Jensen kan kanskje sies å ha vært Bjerkes første store litterære forbilde og dessuten hans første store inspirasjonskilde hva angår forholdet til naturen. Bjerkes lyriske forfatterskap intones i samklang med J.V.Jensens naturbeskrivelser før noen avgjørende innflytelse fra Goethe og Steiner hadde begynt å gjøre seg gjeldende. Dessuten bruker Bjerke bilder fra hans forfatterskap i essays, artikler og anmeldelser gjennom hele livet. I forbindelse med en anmeldelse av Aldous Huxleys *Erkjennelsens Porter* og dennes beskrivelser av den meskalinpåvirkedes forhold til tingene rundt seg, gjengir Bjerke en av J.V.Jensens berømte

¹⁰² Det er nettopp denne subjekt-objekt-tenkningen (res cogitans og res extensa i Descartes' terminologi) tysk idealisme ville overvinne.

¹⁰³ Grøtvedt 1987, s. 131.

naturskildringer fra essayet ”Fusijama”.¹⁰⁴ Med Henri Bergson hevder Huxley at hjernens fysiske konstitusjon utgjør et slags beskyttende filter – at ”Universalsjelen siles gjennom hjernens og nervesystemets sikkerhetsventiler”¹⁰⁵ – slik at vi kan skjønne våre biologiske, og i denne sammenheng, mer trivielle plikter. Meskalinrusen svekker dette filteret og på en slags desinteressert måte overveldes man av tingenes blotte fremtreden. Det er fra denne kilden kunstneren i sine geniale øyeblikk henter sin inspirasjon, og mystikeren sine opplevelser av guddommelig nærvær. I overensstemmelse med Huxleys filosofisk spekulasjoner og hans erfaringer med meskalinrusen, hevder Bjerke at J.V. Jensen

..skildrer det som er kjerneopplevelsen i all religiøs mystikk, nettopp det mester Eckhart kalte tingenes Istigheit. Selvsagt finnes det ikke noen annen og dypere tilværelse enn ’den der er’. Det sier jo ikke mer enn et hvert barn vet – og hva meskalinrusen avslører: At Gud bor i benet på en yngestol og at de himmelske hærskarer jubler i mønsteret på en tweedjakke.”¹⁰⁶

Bjerke hadde tidlig blick for denne mystiske og fenomenologiske ”Istigheit” i J.V. Jensens naturskildringer. I anmeldelsen av Alf Larsens bok *Ved Johannes V. Jensens død* sier han: ”I motsetning til Alf Larsen tror og vet jeg at Johannes V. Jensen har bidratt til å vekke den gode metafysiske tørst, trangen til å komme på sporet etter den ’åpenbare hemmelighet’ i naturen.”¹⁰⁷

”Det høyere svartsyn” kaller Bjerke anmeldelsen (*Spektrum* nr. 1951). Den er svært polemisk og tittelen henspiller på at Larsen med sitt moralske temperament tar utgangspunkt i et slags høyere steinersk klarsyn, en posisjon hvorfra han kan dømme den moralsk bevisstløse materialisten. I Larsens øyne er det ikke slik at J.V. Jensens store deskriptive begavelse redder ham fra å være en ”åndelig kretiner”: ”Hele sitt liv arbeidet dette geni i tidens tjeneste på å slukke den åndelige bevissthet i menneskene og få dem til å nøies med åndens gjenskinn i tingene”¹⁰⁸, skriver Larsen. Bjerke fremhever at det er all grunn til å ”arrestere en dikter for hans meninger når han opptrer som populærfilosof, når han gjør seg til talerør for tidens alminnelige, slappe tankevaner.[...]Men kritikeren må ikke som Alf Larsen tillegge disse tankeklisjéer en altoverskyggende betydning”.

Det Johannes V. Jensen har å si og gi sin samtid, ligger jo slett ikke i det ”tidstypiske” ved ham; det ligger ikke i det populærvitenskaplige verdensbildet han smeller opp, men i alt han har frembrakt på tvers av dette bilde. Det vesentlige i en slik manns verk er ikke de lånte ”meninger” diktert av tidsånden. De kan ha sin psykologiske misjon; de kan skape en spenning i ham, nødvendig for hans arbeide. Men ofte forteller de ikke mer om dikteren enn skummet på en

¹⁰⁴ Bjerke 1958, s. 117. Anmeldelsen sto i VG 30/12 -1955.

¹⁰⁵ Ibid., s. 115.

¹⁰⁶ Ibid., s. 117-18.

¹⁰⁷ Bjerke 1951, s. 278.

¹⁰⁸ Ibid., s. 274.

bølgetopp forteller om dønningenes natur. Det vesentlige i verket er hva det inneholder av personlig erobret, nyoppdaget virkelighet; den det var dikterens innsats å uttrykke og formidle. ”Mening” er hans ytre rasjonalisering for det som foregår i ham; den ligger i dagen så alle kan se den. Men kunstverkets egentlige gave, dens åndsinnhold, er som den skjulte fuglen i fikserbildet.¹⁰⁹

Anmeldelsen kulminerer med en slags nærlesning av J.V. Jensens naturhistoriske verk *Dyrenes forvandling*. Med utgangspunkt i den danske forfatterens morfologiske betraktninger søker Bjerke å vise at denne ikke var darwinist, men disponerte det Goethe kalte ”anskuende dømmekraft” eller ”eksakt fantasi”. Der Bjerke mener det dreier seg om meget presise naturerkjennelser med vidtfavnende konsekvenser siterer og kommenterer han J.V. Jensen på denne måten:

“Kun de Former der holder sig aabne i Roden, med basis henimot Midten, Stamlinjen lige ned, og lige opp, kun de bevarer Uviklingens Gave. For høj Specialisering derimod fører til Monstrositeter, Særheder, Forfinelser maaske, men dermed ender Arten. Artister har Naturen nok av, det er ikke dem der bærer Livet, Det gjør de simple Former. Hvis man derfor taler om *høje* Former, hvormed menes et Resultat av Udviklingen der skal være værdifuldt, saa fortjener de Former kun Navn deraf der med al Forvandling og Fremmelighed bevarer ogsaa alle oprindelige Muligheder. *Hvilken Straf paadrog Hesten sig ikke, evolutionært set, da den formede sin Haand om til en Hov! Et dybsindig Træk derfor at udstyre den Onde med en Hestefot, han bærer Forvoksningens Stigma*”.

Er dette skrevet av en biologisk materialist? Av en som ”måtte kjøpe sitt ytre øies lys med tapet av det indre øies skuen”? Eller har den som ser hestehoven slik, et blikk for det spirituelle mønster i fenomenene – det en annen dikter har kalt ”naturens åpenbare hemmelighet”?¹¹⁰

Vi kan her bare peke på at disse betraktningene dreier seg om menneskets morfologisk uspesialiserte (organprimitive) særstilling blant pattedyrene, noe vi skal komme nærmere inn på senere.¹¹¹

Tre år senere, i essayet ”Fuglen i fikserbildet. Johannes V. Jensen og utviklingslæren”¹¹², blir J.V. Jensens ”goetheanske” forskning gjenstand for en grundigere undersøkelse. Da forsøker Bjerke mindre å ta ham i forsvar enn å peke på et kuriøst fenomen i tiden. Før han gjør en nærlesning av *Dyrenes forvandling* beskriver han fenomenet i sin alminnelighet:

En rekke filosofer, forskere og diktere har satt seg et bestemt ideologisk mål; de arbeider ut fra et presisert livssyn, som de med urokkelig stahet holder fast ved til sitt siste åndedrag. Men i selve sin åndelige utfoldelse kommer de til resultater som er stikk i strid med deres egen teori. Hele deres konkrete livsverk viser seg å være impregnert med nettopp den ånd de trodde å bekjempe. De får sagt nettopp det motsatte av hva de ville si.

[...]I Norden har kristendomsdebatten alltid vært en historie om gudhengivne ateister i kamp med irreligiøse prester. Det er karakteristisk at ateisten Øverland er Nordens største

¹⁰⁹ Ibid., s. 275.

¹¹⁰ Ibid., s. 276. (Bjerkes utheving.)

¹¹¹ Se kapittelet om Bjerke og evolusjonen. Dette utviklingsperspektivet er også antydnet i det innledende kapittelet om Steiners filosofi.

¹¹² Essayet utkom første gang i et temanummer om utviklingslæren i tidsskriftet *Spektrum* i 1954. *Fuglen i fikserbildet* ble også tittelen på essaysamlingen som utkom året etter – med undertittelen *Fragmenter av en livsanskuelse*.

nulevende salmedikter. I Sverige har man hatt parallell-fenomenet Hjalmar Söderberg, hvis antireligiøse forfatterskap utelukkende handler om religiøs lengsel. [...] Det siste skudd på stammen er Uppsala-professor Ingmar Hedenius, som i sine rasende polemiske utfall mot teologien, avslører seg som en rendyrket protestantisk teolog. Alle disse kunne sette som motto over sitt verk Anzenrubers ord: ”So Wahr ein Gott in Himmel ist, Bin Ich ein Atheist.”¹¹³

Bjerke viser at selv om J.V. Jensen mente at utviklingen var styrt av ”Tilfældigheter, som følger givne passive Naturlove”, la han stor vekt på finne emnets adekvate språkform. Han anså ikke stilen for å stå i et utvendig forhold til forskermetoden: ”Udtrykket, den sproglige Iklædning,” skriver den danske dikteren, ”er afgørende, naar Naturens Former og Fremadskriden skal fastholdes og man baade vil være nøjagtig og holde sig aaben, flydende, som naturen er det.”¹¹⁴ Han tilpasser ulike stilistiske uttrykksmidler til objektene egenart, hevder Bjerke. For eksempel bruker J.V. Jensen en ”poetisk stil” for å fange inn sommerfuglens vesen, mens en ”humoristisk stil” passer best for å erkjenne et dyr som åpen som jo er en slags menneskelig karikatur, ”et vesen som *nesten* er nådd frem, men som har sviktet i aller siste øyeblikk”¹¹⁵ skriver Bjerke. Han avslutter essayet med å sitere og kommentere flere morfologiske ”visjoner” av J.V. Jensen og hevde at han gjennom sine ”poetiske eksakte bilder” er nådd frem til følgende erkjennelser:

1. Mennesket nedstammer ikke fra dyret. Det er tvert imot dyrene som ensidig har videreutviklet seg fra en universell, menneskelig grunnform. ”... hvad Dyrene har spredt, har Menneskene under et.”

2. Mennesket er evolusjonens ledemotiv. Men det har først sent fått en festnet, fysisk skikkelse. Skal man skildre det vesen som er nutidsmenneskets ”stamfar”, blir han ”virkelig dannet af Luft og Lys, for han kan kun omfattes i Fantasien...” ”han er Lyset som er bleven Sjel”¹¹⁶

Til slutt skriver Bjerke at J.V. Jensen til sin dødsdag trodde han var darwinist, men at han i boken *Vor Oprindelse* – uten å ane at det eksisterer noen åndsretning med det navnet – finner ut at han vil kalle sin forskerpraksis for ”Antroposofi”.

Han trodde faktisk det var hans eget påfunn. Og det er en vits av metafysiske dimensjoner. Hvilket vil si at det er mer enn en ufrivillig morsomhet: det er et av skjebnens muntre lysblaff, som plutselig avslører fuglen i fikserbildet.¹¹⁷

Hvor har Bjerke denne fortolkningsvirksomheten fra? Som Bjerke påpeker innledningsvis hadde Egon Friedell kalt Nietzsche for ”den siste kirkefar” og ”en kristen på vrangen”¹¹⁸, og Friedell er vel heller ikke den første i historien til å påpeke slike paradokser hos en tenker.

¹¹³ Bjerke 1955a, s. 86-87.

¹¹⁴ Ibid., s. 90.

¹¹⁵ Ibid., s. 100.

¹¹⁶ Ibid., s. 108-9.

¹¹⁷ Ibid., s. 109.

¹¹⁸ Ibid., s. 86.

Mer interessant kan det være å se på en innvending Aasmund Brynildsen (som medarbeider i *Spektrum*) fremsatte allerede i en hale til Bjerkes anmeldelse av Alf Larsens bok. Han hevder at Bjerkes beundring for J. V. Jensen forleder ham til å forsvare J.V. Jensen, ikke bare som dikter, men som ”tenker, nærmere bestemt som biolog, altså som mediumistisk biolog.”¹¹⁹ Dessuten ville det store flertall som ikke var så heldig å kunne lese J.V. Jensen med ”antroposofisk bedreviten” oppleve dikterens verk som en ”poetisk bestyrkelse av den herskende materialistiske og darwinistiske forestilling”.¹²⁰

Nu er det jo således at med antroposofiens skjerpede blikk kommer mangt og meget for en dag som tidligere var skjult for verden, og mange diktere og tenkere roterer, efter at dette altgjennomtrengende blikk ble rettet mot dem, forsvarsløse i sine graver. Den meste litteratur blir å betrakte som en slags negativer der først efter det antroposofiske syrebad blir fremkalt.

Men den der ikke har tilegnet seg dette spesielle litterære klarsyn, som Bjerke for anledningen benytter seg av, han må vel holde på at en tenker er hva han tenkende er seg bevisst.¹²¹

Som sagt hadde Bjerke i sin anmeldelse bl.a. harselert over Larsens ”moralske litteraturkritikk”, men Brynildsens anklager om at Bjerke leser med antroposofisk bedreviten er ikke upresis, selv om det var nettopp det Bjerke anklaget Larsen for å gjøre. Det er absolutt nærliggende å se Bjerkes virksomhet som en forlengelse av en antroposofisk fortolkningstradisjon som han selv ironisk skriver om i ”Terskelens Vokter. Brev til en lege”. Bjerke beskriver her hvordan hans første møte med Antroposofisk selskap fortonet seg:

[F]lere av foredragene var fantasifulle og ypperlig fremført. De gikk ut på å levendegjøre tidens kulturelle hovedstrømninger og fastslå hvilke krefter som levet seg ut i dem. Biografier av store tenkere og vitenskapsmenn ble analysert; det ble påvist hvordan åndelige erkjennelser ”brøt inn” hos en Haeckel, en Nietzsche, en Weininger, sannheter som på grunn av tidsåndens intense motstand bare kom til uttrykk i en forkledning. Således er f.eks. Nietzsches lære om ”den evige gjenkomst” en forkledd erkjennelse av reinkarnasjonsidéen. Og Weininger opphevelse av kjønnsmotsetningene beror også på oversanselig erkjennelse, som kan bekrefte i åndsvitenskapen; i løpet av et relativt kort tidsrom vil kjønn rett og slett forsvinne, og forplantningen vil anta helt nye former. (Denne fantastiske profeti ligger uttrykt allerede i de antikke skulpturer hevder åndsforskeren, *fikenbladet* skal ikke som alminnelig antatt skjule kjønnsorganet; det skal markere den *planteaktige* del av mennesket, den del som skal visne. Enkelte antroposofier later da også her til å være pionerer og ta utviklingen på forskudd.)¹²²

Bjerke hadde nøydt seg med å påvise noen mer allment tilgjengelige erfaringer og ideer enn dette sitatet fremhever. Men også mange av de ”fugler i fikserbildet” Steiner dokumenterte i sine publikasjoner om Nietzsche og darwinisten Haeckel, var av den filosofisk tilgjengelige typen. Ved å anvende denne lese måten på J.V. Jensen knyttet Bjerke an til en antroposofisk

¹¹⁹ Brynildsen 1951. s. 280.

¹²⁰ Ibid. s. 281

¹²¹ Ibid., s. 280.

¹²² Bjerke 1987, s. 33.

tradisjon¹²³, men, etter hvert, som vi skal se, anvender han lesemåten på sine meningsmotstandere. Han snur problemstillingen på hodet: Kulturradikalismen og ”mistenksomhetens hermeneutikere”, kan selv demaskeres. Han anvender på sett og vis deres egen metode: han viser at deres påstander betyr – og deres egentlige beveggrunner *er* – noe annet enn det deres egne ”rasjonaliseringer” forteller dem. ”Han tvinger sine motstandere opp i et hjørne hvor han kan pepre dem med deres egne våpen,” sier Sverre Riisøen i sitt ”Streiftog gjennom nordiske tidsskrifter”.¹²⁴

Kaniner i en flosshatt

I et essay publisert i Spektrum i 1952 har Bjerkes avsløringsstrategi fått et mer polemisk uttrykk. Her viser han hvordan den svenske filosofiprofessoren Ingmar Hedenius i sin kristendomsbekjempelse kommer i skade for å utmale de samme erfaringer som den kristne antropologi har søkt å fange inn med sitt religiøse språk. Dette ble også tatt inn som innledningsessayet i *Fuglen i fikserbildet*.

I essayet ”Kaniner i en flosshatt eller determinismens tankeknepp” blir leseren invitert med til å nærlese utdrag fra *Att välja livsåskådning* (1951) som er en samling av Ingmar Hedenius’ debattinnlegg fra en av Sveriges mest langvarige kulturdebatter. Debatten var tilskyndet av Hedenius selv, med opplagssuksessen *Tro och vetande* (1949) som noen år tidligere hadde provosert kirken og teologene. Sammen med den mer prinsipielle kristendomskritikken hadde Hedenius her også levert en rekke personangrep. Svante Nordin fremholder at kristendomskritikken til Hedenius ikke innholdt noe radikalt nytt selv om den var godt gjennomført og ”trots flera orginella drag”.¹²⁵ Men den skulle allikevel vise seg å bli skjebnesvanger for kirken og den akademiske teologi. Folk opplevde at Hedenius med overlegen polemikk feide av banen de gjentatte forsøk på å imøtegå hans anklager. Han fikk i så måte rett i at kirkens etablissement og teologien var å regne som ”slaktfærdig boskap”. Nordin peker på at Hedenius i tillegg til å være stilistisk og retorisk overlegen, siden 30-tallet hadde utrustet seg med et arsenal av filosofiske våpen hentet fra den internasjonale analytiske filosofien. Den var i noen aspekter den beslektede, men mer isolerte Uppsala-filosofiske

¹²³ Også Ernst Sørensen dokumenterte ”fugler i fikserbildet”. I Essayet ”Guds gjøgler” som var en omtale av den nytgitte boken *Av og om Erling Winsnes*, sier Sørensen: ”Erling Winsnes var Darwinist – trodde han.” (s.147). ”Han så en gud i den første kimcelle og han så hvordan gudens plan, visdom og erfaring etter hvert kom til syne i organismene for tilslutt å nå sitt endelige og fullkomne uttrykk i menneskeformen.” (s. 151) Sidetallene henviser til Sørensen 1963. Essayet ble gitt ut første gang i et temanummer om ”livssyn og politikk” i *Horisont* nr. 7 1955.

¹²⁴ Riisøen 1955. Sverre Riisøen var prest, og viste i flere anmeldelser av Bjerkes essaysamlinger begeistring for hans strategi og agenda.

¹²⁵ Nordin 2004, s. 156.

tradisjonen fremmed. I den grad de forsøkte greide derfor teologiprofessorene ikke riktig å identifisere skytset.¹²⁶ Dette førte til at det innen svensk teologi ”utvecklades ett Hedeniuskomplex som under decennier influerade forskningen”¹²⁷ I Norge ble denne debatten kommentert i en rekke medier.

Bjerke vurderer situasjonen nokså likt som Nordin hva angår Hedenius’ kritikk av kristendommen og styrkeforholdet mellom partene:

Jeg nøyer meg med å konstantere at Hedenius saklig sett ikke sier noe nytt om emnet; hele batteriet av argumenter er kjent fra 80-årenes kristendomsdebatt; alt sammen er sagt av Brandes, av Bjørnson, av Ingersoll. Det nye ved Hedenius er egentlig bare hans måte å si det på, hans krystallklare og fascinerende fremstillingsmåte, hans billedrike og vittige stil. Han er i stand til å gjøre selv et begynnerkurs i addisjon og subtraksjon til underholdene lesning. Han har utvilsomt vært den overlegne i debatten; selvsagt vil den konsekvente rasjonalist stå meget sterkt overfor motstandere som vil ha både i dogmetroens pose og i fornuftens sekk. Det er en estetisk nytelse å følge hans polemikk. Som det logiske rovdyr er han praktfull å skue når han lukter kristenmannsblod; det formelig knitrer og glitrer i pelsen på ham når han krummer seg til spranget på en teologisk dosent. Bare synd at motstanderne er nesten *for* hjelpeløse; de lar seg nedlegge uten å ha en skygge av en chance. Hedenius fråtser i biskoper som en mår i et dueslag.¹²⁸

Det er mye i både protestantisk og katolsk kristendom som Bjerke har vondt for å svelge, men den kristendomskritikk som Hedenius representerer, velger seg lette motstandere, hevder han. Hedenius unngår – eller tar for gitt – de interessante allmennmenneskelige og filosofiske problemer kristendommen har arbeidet med gjennom historien.

Hvor Bjerke står i forhold til kristendommen er bare antydnet i og med hans mystisk-okkulte orientering. I denne sammenheng er det tilstrekkelig og nevne at han et sted skriver: ”Kristendommen kan sikkert oppgi brorparten av sine dogmer uten at det vil skade den. Men jeg tror ikke den bør oppgi et eneste av sine bilder”.¹²⁹ Mitt siktepunkt her er fortsatt å vise Bjerke avsløringsstrategi. Essayet er godt egnet fordi det viser en rekke ulike ”fugler” samlet i ett ”fikserbilde”.

Bjerke innleder sitt essay med en liten historisk redegjørelse for hvordan determinismen må forstås på bakgrunn av den katolske kirkes maktstilling i Vest-Europa ved inngangen til opplysningstiden. I kampen for å frigjøre seg fra dette religiøse ”åndsdiktatur” ble angrepene utvidet til å gjelde metafysiske og religiøse forestillinger i sin alminnelighet. Symptomatisk er Ernst Haeckel polemikk mot ”sentraldogmene” om Guds eksistens, sjelens udødelighet og viljens frihet, skriver Bjerke, og gjengir et sitat av Hans Jæger som bramfritt

¹²⁶ Ibid., s. 170.

¹²⁷ Ibid., s. 178.

¹²⁸ Bjerke 1955a, s. 13.

¹²⁹ Bjerke 1958, s. 128. Fra Essayet ”Psykiateren og det Guddommelige” som er anmeldelse av Gabriel Langfeldts bok *Personlighetsutvikling, moral og menneskesyn*. Her finner han også en rekke ”fugler i fikserbildet”.

hevder at ideen om den ”frie vilje” må forkastes fordi ”kristendom og moral” har den ”til sin forutsætning”¹³⁰. Det er i denne tradisjonen ”tankens frihet” paradoksalt nok kom til å stå i opposisjon til ”den frie vilje”. Og det er i denne sammenheng Bjerke leser følgende utsagn av Hedenius: ”Antagandet av principen om tankens frihet fordrar inte nogon metafysisk lära om viljans frihet”¹³¹.

I sin nærlesning av *Att välja livsåskådning* finner Bjerke en rekke premisser som han mener Hedenius smugler inn i sin argumentasjon for å få denne tesen til å henge sammen. Bjerke sammenligner Hedenius med en tryllekunstner.

Det virker som Hedenius her har gjort et uforklarlig kunstykke: han har tryllet frihet ut av en fullstendig ufri verden, ut av en materie hvor den mekaniske årsakslov har en ubetinget gyldighet. Noen metafysisk viljefrihet finnes ikke, postulerer han, og vips! – allikevel finnes tankefriheten. Hvordan kan professoren prestere dette uten å begå et eneste brudd på logikkens lover?¹³²

Det kan for øvrig være interessant å skyte inn her at den gamle kulturradikaler og Bjerkes kampfelle i språkdebatten Arnulf Øverland, i sin omtale av *Att välja livsåskådning* finner det sviktende punkt hos Hedenius i samme formulering som Bjerke:

En deterministisk lære må såvidt jeg kan se, innebære ikke bare at vår vilje og våre handlinger, men også våre tanker er underlagt en årsaksbestemt lovmessighet. Og såvel tanke som vilje og handling har samme tilsynelatende frihet. Av samme grunn *får* man en livsanskuelse (eller ingen); men man *velger* den ikke.¹³³

På dette punkt begrunner Bjerke og Øverland det de ser som en inkonsekvens fra hvert sitt ståsted. Øverland holder fast ved sin teoretiske determinisme i 50-årene.

Bjerke fortsetter med en rekke utdrag fra innledningskapittelet i *Att välja livsåskådning*. Han mener Hedenius’ definisjon av den frie tanke forutsetter et tilsynelatende tilforlatelig ”sundhetsbegrep” som forkynner sjelens ”harmoni och sensibilitet”. Et sitat som handler om ”Den harmoniska människan [s...] inte alltför vanliga modet att kunna vara ensam med sig själv” viser i følge Bjerke at Hedenius har smuglet inn den frie vilje i sin harmonilære: ”[D]en harmoniske är fri; i en särskilt mening” fordi

[h]an har sin tyngdpunkt innom sig själv, emedan han har et samvete, som inte bare är en återklang av andres röster och meningar. Ett samvete som bygger på en konsekvens som är hans egen.[...] Sålunda har den harmoniska människan vad man kallar substans och sammanhang.¹³⁴

Bjerke mener at Hedenius indirekte gjør det klart at det harmoniske menneskets ”substans” ikke restløst er determinert verken av arv eller miljø. For de som mangler ”den

¹³⁰ Bjerke 1955a, s. 10.

¹³¹ Ibid., s. 15.

¹³² Ibid., s. 16/7.

¹³³ Øverland 1954, s.188.

¹³⁴ Bjerke 1955a, s. 19.

personlighetens kärna vari harmonien består”, de substansløse, er prisgitt ”*tilfälliga omständigheters makt*”. ”*Den substanslösa har ingen annen själshistoria än sin miljöns förändringar.*”¹³⁵ Bjerke er her opptatt av det individuelle livsprosjekt. Ut fra Steiners reinkarnasjonslære har hvert enkelt menneske et skjebnemønster, et *jeg* som – skviset mellom arv og miljø og historiske betingelser – har et visst realiseringspotensial, som er disponert med visse slumrende skjebnekrefter. De fleste mennesker vil i større eller mindre grad fornemme sitt livskall og i en gjenstridig verden søke utløp for det. Antroposofen samler på livshistorier til personligheter som har hatt sterke fornemmelser av å være ”født med forseglede ordrer”, som Kierkegaard skal ha uttrykt det.¹³⁶

Bjerke mener Hedenius’ harmonilære skjuler en virkelighet den deterministiske anskuelse fornekte. For å holde årsaksloven intakt som eneste erkjennbare lov i universet, gjelder det, som en tryllekunstner, å henlede tilskuernes oppmerksomhet på noe annet i det psykologiske øyeblikk, skriver Bjerke.

I løpet av seansen lister han kaniner etter kaniner ned i flosshatten og palmerer stadig nye kuler. Der putter han f.eks. inn den gamle spiritualistisk-metafysiske forestilling om *skjebnesammenheng*:

”Denne harmoni visar sig inte bare i en viss linje och beräknelighet på kort sikt. Om harmoni har förelegat ser man kanske bäst vid livets slut. Hur än de växlande förhållandena och erfarenheterna undan för undan måste modifiera samvetet och ändra de personlig tillägnade idealen, visar den harmoniskes levnad till sist et inre sammanhang, fastän detta inte har kunnat vara resultatet av någon redan från början medveten plan, som har blivit följd. Det långa sammanhanget består blant annat däri, att det förgångna aldrig blev helt förlorat utan alltid låg lagrat under det senare tillägnade. Därför kan endast den harmoniske ha egentlig historia. Endast han kan utveckla sig...”

Professoren skynder seg å tilføye: ”Alt dette är bilder, inte analys.” Deterministen synes han er på tynn is her. Men at en tankegang beveger seg gjennom bilder, gjør ikke dets innhold mindre reelt. Vi godtar ikke rettetten. Bordet fanger!¹³⁷

Her får Bjerke demonstrert hvordan reelle erfaringer fastholdes i ”bilder” og begreper. Det er tross alt de som utgjør virkeligheten også for den ”troende” determinist. For hva er det Hedenius antyder her, spør Bjerke? Jo, at et livsløp er en helhet og at vi har å gjøre med et finalt og ikke et kausalt prinsipp. ”Først i det som skjer mot slutten av et liv, ser man ’årsaken’ til det foregående; det som skjedde i barndommen og ungdommen, kan fremtre som ’virkninger’ av en personlighet som ble utformet langt senere,”¹³⁸ skriver Bjerke. Hedenius utvikler også et ”sunnhetsbegrep” som gir rom for nye skjulte innsikter:

¹³⁵ Bjerke 1955a, s. 20. Kursiveringene av Hedeniussitatene er gjort av Bjerke.

¹³⁶ Fra essayet ”Erindringer om en fremtid”, Bjerke 1955a, s. 183. Her viser Bjerke en analogi mellom den organiske verdens teleologi og en rekke store personligheters instinktive fornemmelse av sitt skjebnemønster. Skjebnemønster-motivet var også perspektivet i Hohlenbergs biografi *Søren Kierkegaard*.

¹³⁷ Ibid., s. 21.

¹³⁸ Ibid.

Det blir innlysende at det ikke består noen motsetning mellom ”sunnhetsbegrepet” og ”den frie tanke”. Den helselære Hedenius har utviklet, er jo egentlig ikke noe annet enn en spiritualistisk etikk. Det fremgår særlig klart av det avsnitt hvor han skildrer de forskjellige åndelige sykdomstyper: personer som enten mangler ”harmoni” eller ”sensibilitet” - eller begge deler. (For den ”sensibilitet” der her siktes til, har en annen kjent metafysiker funnet en mer pregnant betegnelse: *Moralsk fantasi*.) Hans sykdomsbegrep faller her – som han uttrykkelig gjør oppmerksom på – ikke sammen med det medisinsk-patologiske. Det er en patologi av en dypere art det er tale om: sykdommen i menneskets åndelige kjerne. Og her gjelder det sannelig å distrahere publikum, for nå er det kjempekaninen som forsvinner ned i tryllehatten: intet mindre enn den kristne idé om *synden*!

Denne helselære forekommer meg å være en moderne og litt mer ordrik omskrivning av passasjer fra Det nye testamente. Hele avsnittet om harmonien kunne for så vidt være sammentrengt i den ene, mer presise setning: ”Guds rike er i Eder.” Hedenius vil riktignok motbevise kristendommen, men vel å merke med kristne argumenter, I virkeligheten er det jo gamle Luther som reiser seg i ham og slår sine teser opp på kirkedøren. Og resultatet er blitt en fortreffelig liten teologisk avhandling om frihetens nødvendighet. Selv ikke Søren Kierkegaard kunne talt mer manende om hvordan mennesket bør bli ”Hiin Enkelte”.¹³⁹

Ved å hevde at det er beslektede erfaringer som ligger til grunn for Hedenius’ terminologi og den kristne/spiritualistiske forestillingsverden Hedenius selv kritiserer, avgjør Bjerke sannhetsgehalten i sine egne ”fragmenter av en livsanskuelse” med et ganske virkningsfullt retorisk grep. Ved å alminneliggjøre en spiritualistisk forestillingsverden, sakraliserer han samtidig det han mener er allmenne erfaringer.

I den polemiske strategi jeg har forsøkt å beskrive mener Bjerke å blottstille sine motstanderes manglende selvforståelse: Kaninene Hedenius smugler ned i tryllehatten eller ”fuglene” som Bjerke finner i de andres ”fikserbilder” er alltid ideer som Bjerke mener rommer presise iakttagelser av menneskets ufikserte og uspesialiserte natur, dets frihet og individuelle skjebne. Han påtreffer disse ”fuglene” i selve (tekst)empirien hos sin meningsmotstander og setter dem inn i en goetheansk fenomenologi og til tider i en mer okkult/antroposofisk forståelseshorison. Bjerke vil avsløre en fenomenologisk fundert forståelse, en utdypet alminnelig erfaring. ”Fuglen” kommer til syne i form av meningsfull fortelling midt i det ”fikserbildet” som utgjør scientistens nøkterne – på grensen til det meningsløse – univers. Bjerkes hovedstrategi ble nettopp å påvise metaforbruk som er uforenelig med scientistens erklærte asketiske grunnholdning - enten han er oppmerksom på det selv, og påpeker det, eller ikke. Det er ikke bare metaforer når bildene trenger seg på for å fange inn livets erfaringer, mener Bjerke. Språket avslører, ”bordet fanger”. Som vi skal se tar Bjerke gjerne for seg de mest begavede og konsekvente talsmenn for et asketisk vitenskapsideal for å vise at det er blant disse kontradiksjonene får sitt mest pregnante uttrykk. Det er nettopp deres innsiktsfulle engasjement som avslører ”fuglen i fikserbildet” og viser deres egen påstands urimelighet. ”Uten dette kunstnerblikk for stilformen bak detaljen, idéen

¹³⁹ Ibid., s. 22.

bak fenomenet, ville den vitenskaplige forskning aldri komme av flekken!”¹⁴⁰ skriver han. Med bakgrunn i Steiners erkjennelsesfilosofi går ikke Bjerke med på at våre erfaringer slik de kommer til uttrykk i språket, er en slags illusjonær og uvitenskaplig virkelighet.

Kulturradikal innflytelse?

Henning Hagerup viser flere steder i sin artikkel om André Bjerkes essayistikk at han assosierer Bjerkes avsløringer med en postmoderne, annengenerasjons mistenksomhetens hermeneutikere:

En variant av denne teorien om fuglen i fikserbildet skulle flere år senere gjøre stor lykke i litteraturvitenskapelige kretser, der man etter mønster av Paul de Man befattet seg med begrepsparet *blindness and insight*. Blindheten tilsvarer det Bjerke kaller dikterens ”meninger” eller bildet slik det umiddelbart tar seg ut, innsikten er den fuglen som trer frem når man snur fikserbildet. Forfatteren sier noe annet enn det han har foresatt seg å si, og nettopp den ubeviste innsikten konstituerer verdien av det han skriver.¹⁴¹

Det er ikke opplagt at assosiasjonene til dekonstruksjonismen og Paul de Man er blitt til på tross av Bjerkes orientering i Steiners filosofi. Romantikken og den tyske idealismens oppgjør med modernitet og opplysning har mange likhetstrekk med det tilsvarende mer relativistiske postmoderne oppgjør. Bjerkes karakteristiske ironi og lette penn har gjort at mange av hans erfaringer har fått en språklig form som i dag vekker postmoderne assosiasjoner. Eksempler på det vil jeg komme tilbake til senere. Hans oversettelse av Henry Millers *Åpent Brev til surrealistene i alle land* i 1951 sier noe om Bjerkes fascinasjon for den opprørske Nietzsche-vitalistiske perspektivismen som boken formidler.

I et intervju fra 1956 hevder Bjerke at ”det er en radikal bedrift å rydde opp i forestillingene som stammer fra gårsdagens radikalisme”. Han fremhever Marx’ og særlig Freuds betydning for sin tid, men hevder at vår tids radikalisme nå heller burde ”finne menneskets hemmelige reserver, enn å finne deres hemmelige svakheter”.¹⁴² Som en representant for det nye nevner han Arthur Koestler. Ser man på Bjerkes ironiske modus operandi og hans interesse for psykoanalyse, naturvitenskap og ikke minst kriminallitteraturen i sin alminnelighet (Dickens, Poe, Conan Doyle, Chesterton, etc..¹⁴³), skjønner man hvorfor hans radikalisme, bestående av et nytt moralsk og ”metafysisk gehør”, måtte illustreres ved

¹⁴⁰ Ibid., s. 93.

¹⁴¹ Hagerup 2007, s. 77.

¹⁴² HOLB (sic) 1956.

¹⁴³ Se Bjerke 1974. Bjerke har her skrevet et leseverdige og informativt essay om kriminallitteraturen som heter ”Det største spill i verden”. Bjerke var storforbruker av kriminallitteratur og det er ingen tvil om at han systematisk studerte genrens kompositoriske varianter, dens mulige plott og detektivkarakterer.

hjelp av en avsløringsstrategi. I fragmentet *Terskelens vokter* fra 1943, som skildrer hvordan Steiner besørget en omkalfatring av Bjerkes kulturradikale verdensbilde, beskriver Bjerke den radikale grunnholdning som noe han nødvendig gir slipp på.

[J]eg ønsker ikke melde meg inn i det forutrettede hylekor mot materialismen, et kor som regelmessig ender med å besyngne den politiske og religiøse reaksjon. Jeg tror at den moderne materialist har en god slump mer intellektuell redelighet enn f. eks. hans eminense paven i Rom. Og heller har jeg villet være en forlatt sjel blant materialistene enn en frelst i idealistenes basunblåsende og palmesvingende broderskap.¹⁴⁴

Det er vanskelig å tenke seg at Bjerke ikke først og fremst skulle ha oppøvet sin mistenksomhet gjennom freudianismen. Ved gjennomlesning av flere årganger av de antroposofiorienterte tidsskriftene *Janus* og *Vidar*, og gjennom kjennskapet til Arthur Koestlers forfatterskap ved krigens slutt, var det både i teorien og empirien tidlig klart for Bjerke at den etiske nøytralitet i 1900-tallets ideologier og tankesystemer var uholdbar. I sine kriminalromaner lar han leseren fornemme at psykoanalysen ikke utsier hele sannheten, men viser likevel at han har vært svært begeistret for de kliniske sidene ved den. I et essay om Arthur Koestler beskriver han dennes forhold til psykoanalysen på en måte som passer utmerket på Bjerke selv.

Koestlers idé-oppgjør med psykoanalysen skjer også på det moralfilosofiske plan. Han nærer dyp respekt for den kliniske siden av Freuds innsats, og han forstår likeledes å verdsette psykoanalysens rent moralske fortjeneste: Freuds avsløring av det menneskelige selvbedrag er ikke bare en psykologisk, men også en etisk pionérgjerning. Koestler har selv fått en viktig åndelig trening i denne skolen, og den kommer ham til gode i hans oppgjør med selve den radikale reduksjonstenkningen. Uten øvelse i psykoanalysens gjennomskuelseteknikk ville han neppe kunne gjennomskue psykoanalysens eget selvbedrag.¹⁴⁵

I tre av Bjerkes kriminalromaner ”står ødipuskomplekset helt sentralt som forståelsesfaktor og bakgrunn for de forbrytelser som begås. Erotisk søskenkjærlighet og søskenhat, som forstås som avledninger av ødipuskomplekset, er gjennomgangstema.”¹⁴⁶ Kai Bugge, psykoanalytiker og detektiv i romanene leverer alltid varene med suveren psykoanalytisk logikk. Men han er også en pragmatiker og derfor ikke blind for paranormale fenomener hvis de bidrar til å løse gåten, slik tilfellet er i *De dødes tjern*, der søskenparet Werners telepatiske kontakt inngår som et faktum i løsningen. Det er denne dynamikken som hele tiden er til stede i Bjerkes kriminalfortellinger og slik viser at psykoanalysen langt på vei fungerer som et redskap til å synliggjøre (kriminal)mysteriet, mens den mangler mye på en uttømmende forklaring. ”Bøkenes holdning til Freud,” sier Erik Bjerck Hagen

¹⁴⁴ Bjerke 1987, s. 21.

¹⁴⁵ Bjerke 1955a, s. 73.

¹⁴⁶ Hentet fra et upublisert manuskript av Espen Bjerke: ”André Bjerke og Psykoanalysen”. Holdt som foredrag i Forum Berle.

virker nå hundre prosent moderne: Snart sytti år etter grunnleggerens død lever psykoanalysen videre som frittflytende, klisjébefengt og postmoderne idégodt, like omhegnet av skepsis og ironi som fascinasjon og alvor. Dette tilsvarer også Bjerkes holdning til egne bøker, som er perfekte selvparodier. Det reelles alvor durer i dem alle, men samtidig står hver og en av bøkens setninger klar til å le av den som måtte begynne å tro for mye på dem.¹⁴⁷

Bjerkes innvendinger mot Freuds grunnleggende svakheter qua kulturfilosof kommer jeg tilbake til senere. Men det er viktig å merke seg at Freud, i likhet med J.V. Jensen og som vi skal se, Arthur Koestler, er en skribent Bjerke stadig vendte tilbake til.

I forbindelse med spørsmålet om å ”lukke opp” er en språkfeil, i *Hva er godt riksmål?*, lar Bjerke Freud komme til orde med et lite kursus om ”urordenes antitetiske betydning”. Det er hentet fra et kapittel om ”drømmearbeidet” i *Forelesninger til innføring i psykoanalysen* hvor Freud presenterer sine oppdagelser av at drømmebilder kan uttrykke diametralt motsatte ting. Freud finner en analogi til dette i utviklingen av språket og anfører en rekke eksempler på ”ambivalente ord” i forskjellig språk, for eksempel i latin: ”Altus (høy – dyp) og sacer (hellig – forbannet)”.¹⁴⁸ Språket utviser en organisk logikk ”i betydningen at det henger nøye sammen med det menneskelige sjeleliv” hevder Bjerke. Til slutt i spørsmålspalten kommer han med en karakteristisk betraktning som viser avsløringsstrategiens sammensatte erfaringsmateriale.

Det er en indre sammenheng mellom det stengte og det åpne, mellom ”lukke” og ”lukke opp”. Mange mennesker kamuflerer seg bak et ”naturlig” vesen; ingen maske skjuler bedre enn ”åpenhet”. Og man kan gjemme en ting ved å legge den midt i dagen; Poe har skrevet en udødelig kriminalnovelle over dette tema. Goethe taler om naturens ”åpenbare hemmelighet”, og beskriver den i et distichon ”til mystikerne”: ”Den sanne hemmelighet er den som ligger for alles / øyne og omgir enhver: dette som ingen har sett.”¹⁴⁹

¹⁴⁷ Bjerck Hagen 2007, s. 248.

¹⁴⁸ Det ble en lengre debatt rundt dette temaet, der Bjerke legger frem sine egne etymologiske undersøkelser for å underbygge denne tesen.

¹⁴⁹ Bjerke 1962, s. 36-37.

2. Vitenskapen og livet

”Ønsket som ble oppfylt” heter Bjerkes anmeldelse av Sigurd Hoels bok, *Ved foten av Babels tårn*. Bjerke påpeker at den er et samtidsoppgjør i en tid der ”velferdsstaten fungerer som en veloljet maskin, og alt ligger til rette for fremskrittet”. Likevel er det slik at hovedpersonene ”vantrives så det piper i dem”:

Et motiv trer stadig klarere frem i Sigurd Hoels etterkrigsproduksjon: Hans oppgjør med sine egne gamle meninger. Rettere sagt: hans oppgjør med en virkelighet som i skremmende grad har oppfylt hans radikale ungdomsdrøm. Radikalerens aktuelle situasjon kan få en til å tenke på ekteparet i Wessels dikt, ”Gaffelen”, de som ble innvilget tre ønsker av gudene, og straks fikk dem oppfylt – med sjokkerende virkning: Da det annet ønske var uttalt, sto det en høyst ubehagelig gaffel i maven på konen. Hvorpå det bare gjensto å ønske seg det hele gjort: ”At Gaffelen igjen tilbake maatte gaee”¹⁵⁰

Bjerke antyder at velferdsstaten er en slags virkeliggjøring av den kulturradikale ”ungdomsdrøm”. Ikke alle kulturradikalere fikk slike anfektelser som Hoel. Mange av dem ble dyktige samfunnsbyråkrater etter krigen og levde ut sine drømmer og evner ved stadig å legge nye områder av samfunnslivet under administrasjon.

Mens vitenskapsoptimismen i 30-årene var sterkt knyttet til ”drømmen om det frie mennesket”¹⁵¹ var den i etterkrigstiden, som jeg har vært inne på tidligere, knyttet til en mer nøktern og ”saklig” positivisme. Krig og feilslåtte ideologier hadde gjort de fleste noen illusjoner fattigere.

I industri- og ingeniørarbeid var selvfølgelig naturvitenskaplig kompetanse et avgjørende redskap i gjenoppbyggingen av landet, men også den nye velferdsstaten skulle administreres ”vitenskaplig”. I sin bok *De nasjonale strateger* skriver Rune Slagstad om hvordan den teknokratiske reformiveren fikk et oppsving ved frigjøringen av Norge. Arbeiderpartistatens ideologiske innhold ble mer og mer identisk med ”samfunnsingeniørene” og ”statsoppdragernes” naturvitenskaplige rasjonalitet. Sosialøkonomene så ikke bare den matematiske økonomien som et middel til å tøyse ”tilfeldige” og urettferdige markedskrefter – de så også på sin virksomhet som en rasjonell og vitenskaplig fundert sosialisme.¹⁵² Det ble drevet en reguleringspolitikk som etter hvert lot fagekspertisen få det avgjørende ordet også på sosiale og kulturelle områder som organiseringen av helse, velferd, utdanning og kultur.

¹⁵⁰ Bjerke 1956b.

¹⁵¹ Jvf. Longum 1986.

¹⁵² Slagstad 2001, s. 329-30. Finansminister Erik Brofoss og senere Trygve Bratteli, anvendte den norske kjente økonomen Ragnar Frischs nye ”realøkonomiske” tenkemåte. Særlig Brofoss var ”opptatt av å oppdra folkevalgte” som med begrenset faglig horisont ville utgjøre et ”styringspolitisk problem”

Innen helsepolitikken opptrådte den gamle motdagisten Karl Evang (helsedirektør i perioden 1938-72) som ”samfunnsingenør” med stor tro på den medisinalsakkyndiges rolle like inn i det politiske og administrative system. Helsepolitikken skulle avpolitiseres slik at ekspertene kunne løse viktige samfunnsoppgaver på et ”objektivt” grunnlag. Når det gjaldt folkeopplysning – for eksempel seksualopplysning i skolen – og utforming av politiske vedtak som berører fagfeltene, var Evang klar i sin tale: ”Vi lever i en teknologisk tidsalder. [...] Hvis et demokratisk samfunn skal fungere med nødvendig effektivitet, må et stadig økende antall avgjørelser overlates til den tekniske ekspert.”¹⁵³ I skolepolitikken finner man den samme tendensen. Reformpedagogikken ble nå formet av en ”naturalistisk psykologi og en positivistisk vitenskaplighet, med stor tiltro til psykometriens reformpolitiske muligheter”,¹⁵⁴ skriver Slagstad. Mens planøkonomien tidlig ble oppgitt, var det i den kulturelle overbygningen den mest ærgjerrige reguleringspolitikken fikk holde på lengst. Stor prestisje ble lagt ned i samnorskpolitikken. ”Arbeiderpartistaten ble i den første etterkrigstid et eldorado for de filologiske språkteknokrater”¹⁵⁵. Retretten i den språklige reguleringspolitikken satt langt inne. 16 års tjeneste som redaktør i riksmålsorganet *Ordet* ”ofret” Bjerke før han anså kampen for vunnet.

Bjerke leverte noen av sine beste essays til tidsskriftet *Spektrum* i begynnelsen av 50-årene. Her la han grunnlaget for den avsløringsstrategi som vi har sett på tidligere. Ellers hadde han fra 1950 sitt eget tidsskrift å skjøtte, og her ble ”departemental styring” og ”velferdsstaten” skjellsord fra dag en. *Spektrum*, hvor Carl Fredrik Engelstad til å begynne med var redaktør, hadde et antimaterialistisk program. Her finner man en generell kritikk av det materialistiske menneskesyn. Den antroposofiske varianten av materialismekritikken ble etter hvert dominerende i og med at mange unge antroposofiinspirerte anså tidsskriftet som en slags videreføring av Alf Larsens *Janus*. Da *Spektrum* gikk inn i 1954 startet daværende redaktør Ernst Sørensen i januar 1955 det mer antroposofiorienterte tidsskriftet *Horisont*, med Leif Werenskiold og Bjerke som medredaktører. Deler av miljøet flyttet med. *Horisont* var en ”direkte utvidelse og fortsettelse” av *Spektrum*, men det skulle bli mer tidsmessig med bl. a. ”månedsrevy over de viktigste tildragelser i det politiske sosiale og kulturelle liv ute og hjemme”¹⁵⁶.

¹⁵³ Ibid., s. 371.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid., s. 391.

¹⁵⁶ Sørensen et al. 1955.

”Antroposofiske intellektuelle utgjorde en slags kunnskapsbohem, et fargerikt, men mildt sagt ’uansvarlig’ innslag i samfunnsdebatten, ikke positivt og absolutt ikke felleskapsbyggende. Skolen, kirken, kringkasting, Arbeiderpartiet – disse institusjoner som samlet alle andre, var ikke for dem.”¹⁵⁷ skriver Dahl. Brynildsen var tidlig ute med å hevde at atombomben var et symptom på den ”ureflekterte tro på vitenskapen,”¹⁵⁸ og allerede i slutten av 40-årene holdt han oppgjør med dødsstraffen i forbindelse med landssvikoppjøret. Også Bjørneboes roman *Under en hårdere himmel* (1957) var tuftet på erfaringer fra rettsoppjøret og førte til en livslang skepsis overfor politi og rettsvesen.¹⁵⁹ I 50-årene fortsatte de å gå motstrøms i de aller fleste saker. Et kontroversielt angrep på enhetsskolen ble foretatt av Bjørneboe med romanen *Jonas* (1955) som handlet om en dyslektiker som var offer for skolens standardiseringsiver. Ellers hadde Karl Brodersen og Bjørneboe i Steinerskolen et klart definert alternativ til den offentlige skolen som de begge kritiserte i en rekke artikler. Den mer epigrammatiske og generelle polemikken var alltid rettet mot Kirkedepartementet og velferdsstaten som de hevdet ville innprente barna et knotete statsspråk (samnorsken) og gjøre dem til matnyttige funksjonærer i velferdsmaskineriet. Det var flere enn Bjerke som var gode på den slags polemikk. Samnorsken ble kanskje ansett som det groveste overtramp inn i det frie åndsliv fordi det også var et angrep på selv åndslivets uttrykksmiddel. Antroposofenes etablerte skråblikk på samfunnet gjorde dem uunnværlige i riksmålsbevegelsen.

A. Ideologi- og tidskritikk

Et gjennomgående tema i det følgende vil være Bjerkes syn på hvilke konsekvenser materialismen og reduksjonismetendensen i det 20. århundre har hatt for ideologiene og de store tankesystemene.

Tidskriftet *Horisonts* nr. 7 med temaet ”livssyn og politikk” (1. årgang 1955) introduseres med en umiskjennelig antroposofisk klang. Det fremheves hvordan livssyn og politikk er uløselig knyttet sammen, og at vår tids livssyn er det naturvitenskaplige. Videre hevdes det at tidens ideologiske eksesser er en logisk konsekvens av dette livssynet. I introduksjonen til heftet heter det:

For kommunismen er mennesket determinert av miljøet, for nasjonalsosialismen er det bestemt av arvestoffet. Avkledd sine politiske fraser utgjør disse to anskuelser tilsammen det moderne, populærvitenskaplige livssyn: Mennesket er et produkt av arv og miljø.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Dahl 2001, s. 377.

¹⁵⁸ Ibid., s.372. ”[D]et [er] i sannhet besynderlig at vi ennå mellom ruinene tviholder på *den intellektuelle idyll*, at vi ennå etter Hiroshima ikke vil oppgi den *ureflekterte tro på vitenskapen*.”

¹⁵⁹ Dahl.2001, s. 377. Se også Munch 1997, s. 36-37.

¹⁶⁰ Sørense et al. 1955.

Både den ”biologiske religionen” og den ”kjølige, sosialvitenskaplige holdning” har endt med konsentrasjonsleire, slaveleire og massegraver, fremholder de.

Det annonseres at de to nylig utkomne bøkene *Av og om Erling Winsnes* og *Mot Dag og Erling Falk* vil bli behandlet i heftet. ”Fordi disse to menn med samme navn og motsatt livsanskuelse er så meget mer verd enn sine meninger, virker de fremdeles som en levende utfordring.”

Erling Falks teoretiske mål var en samfunnsform som gir størst mulig trygghet for massene. Erling Winsnes hevdet massenes rett og plikt til å leve farefullt. Kravet om trygghet er berettiget på det økonomiske området, mens ”farefronten”, spenningen og kampen hører hjemme i åndslivet. Men det prinsipp som er berettiget på ett livsområde må ikke utvides til almen lov i samfunnet. Anvendes et slik prinsipp på et virkefelt hvor det ikke hører hjemme, oppstår sykdommen i samfunnsorganismen. Dette er skjedd i den moderne stat hvor åndslivet er trygt og økonomien farefull. Følgen er at både den økonomiske sektor og åndslivet svekkes, og dermed blir et lett bytte for politiske krefter.¹⁶¹

Sitatet reflekterer Steiners tregreningsprinsipp som går ut på at det skal herske frihet i åndslivet, likhet i rettsvesenet og brorskap i økonomien. I bokomtalen ”Erling Falk og hans menn” skrev Bjerke om Mot Dag-bevegelsen, mens Ernst Sørensen skrev om Erling Winsnes og hans biologiske og økonomiske teorier.¹⁶² I begge livsanskuelser fant de ”fugler i fikserbildet” som det var verd å ta på alvor.

Bjerke viser både sympati og beundring for Mot Dag-bevegelsen med Erling Falk i spissen. Men deres storhet besto altså i at de i sin praksis motbeviste sitt teoretiske grunnlag, marxismen. Bjerke hevder at noen sosiologisk og psykologisk analyse av fenomenet Mot Dag ikke er tilstrekkelig. Det er noe ”skjebnemessig” som binder en sånn gruppe sammen, hevder han. ”Skulle noen vitenskap kunne levere bidrag til forståelse av det oversanselige fenomenet Mot Dag, måtte det være parapsykologien.”¹⁶³ Selv om gruppen var skyldig i at ordet ”åndelig” hadde havnet ”på indeks i den norske språk”, var den selv en ”rent åndelig bevegelse”:

Og det vitenskaplige eksakte bildet av en slik bevegelse vil man finne, ikke i sosiologien, men i bibelhistorien. Som en Moses brøt Erling Falk opp fra Gosens (d.v.s. borgerskapets) kjøttgryter, og som en Moses ledet han sitt utvalgte folk mot det forjettede land. Marxisten kan hevde at Israels vandring i ørkenen skyldes en akutt handelskrise i Egypten, og at lengselen mot Kanaan var en ideologisk overbygning over det økonomiske behov for øket produksjon av melk og honning. Men her er det altså at marxismen tar feil. Og trosgloden, offerviljen og den sosiale indignasjon hos en liten gruppe norske marxister er det beste bevis for at marxismen tar feil.¹⁶⁴

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Sørensen 1955.

¹⁶³ Bjerke 1958, s. 146.

¹⁶⁴ Ibid., s. 146-147.

Bevegelsen ble likevel utarmet på grunn av dens materialistiske og politiserte verdensbilde, hevder Bjerke. Samtidig hadde gruppen en så stor ”stilskapende styrke” at ”deres syn på åndslivet som noe sekundært og avledet i forhold til den politiske maktkamp” ble rådende i landet.¹⁶⁵ I en lengre fotnote hevder han at dette synet ikke er ennå forlatt i moderne historievitenskap, ”selv om den i navnet avsverger enhver tilknytning til marxismen”. Historiens ”egentlige” drivkrefter ansees fortsatt å være av materiell og økonomiske art, mens tankelivet sees på som noe avledet. Særlig i skolebøkene formidles dette synet. ”Denne reduksjons-tendens er den samme som ytrer seg i nær sagt all offisiell vitenskap siden renessansen: de kvalitative fenomener blir over alt betraktet som illusjonære og uvirkelige.”¹⁶⁶

Som sitatet antyder, var kommunismen og marxismen betraktelig diskreditert i 1955. Toneangivende kulturradikalere som Øverland, Hoel og Krog var rystet over Moskva-prosessene i mellomkrigstiden, og selv om NKP fikk et lite oppsving umiddelbart etter krigen, viste det seg snart at beretninger om hva som foregikk bak jernteppet og angsten for en sovjet-ekspansjon gjorde at NKP sto igjen med liten oppslutning og innflytelse i 50-årene. En intellektuell refleksjon rundt totalitære regimer fulgte naturlig av det sivilisatoriske sammenbruddet man hadde vært vitne til i Nazi-Tyskland og som Sovjet fortsatt var preget av. Her var det flere mulige forklaringsmodeller.

En person som skulle komme til å bety mye for Bjerke i denne sammenheng var den vitenskapskyndige forfatteren og journalisten Arthur Koestler.

Mer konsekvent enn andre, mer våkent enn andre, måtte han gjennomleve de to store radikale eksperimenter. Marxismen og psykoanalysen. Det ble hans oppgave å registrere utfallet, og trekke de almengyldige konklusjoner. Han måtte ikke bare leve århundrets biografi, men også skrive den, og fortolke den.¹⁶⁷

Koestler hadde radikalerens trang til å forandre verden og en egen evne til å oppholde seg i begivenhetenes sentrum. I syv år trodde han på og arbeidet for kommunismen. Han satt i konsentrasjonsleir under Vichy-regimet og på dødselle under Spanske borgerkrigen. Som journalist intervjuet han Freud og Thomas Mann og registrerte og fortolket moderne fysikk, biologi og psykologi med imponerende faglig oversikt og forståelse. Dette gjorde han ikke minst til et forbilde for Bjerke som også var henfallen til naturvitenskap. I 50-årene meldte Koestler seg ut av den politiske debatten for å vie all sin oppmerksomhet til naturvitenskapene i et forsøk på å formidle mellom de to kulturer. Bl. a. dannet han tverrfaglige studiesirkler

¹⁶⁵ Ibid., s. 148-149.

¹⁶⁶ Ibid., s. 149.

¹⁶⁷ Bjerk 1955a, s.63.

med pionerer innen en rekke fagområder. Bjerke og hans generasjon antroposofere leste Koestlers nye publikasjoner utover 50-, 60- og 70-tallet; som for eksempel hans voluminøse trilogi *The Sleepwalkers*, *The Act of Creation* og *The Ghost in the Machine*. Disse klassikerne som bl.a. var med på bringe vitenskapshistorien som fagdisiplin inn i et nytt paradigme, ble imidlertid aldri oversatt til norsk.

Vi skal nå først se på Bjerkes essay ”Arthur Koestler og radikalismen” (opprinnelig to artikler i *Horison*¹⁶⁸) som handler om Koestler slik han fremsto gjennom sin litterære produksjon i midten av 50-årene. I de første etterkrigsårene ble Koestler selve innbegrepet på den antitotalitære posisjon. A. H. Winsnes holdt foredrag om ham på universitetet¹⁶⁹ og Sigurd Hoel oversatte og ga ut bøkene hans i Den gule serie. Koestler holdt appell da den CIA-finansierte *Kongressen for kulturell frihet* ble grunnlagt i Berlin i 1950¹⁷⁰ og antroposofiinspirerte fra Karl Brodersen og Bjørneboe til nobelprisforfatteren Saul Bellow har vist stor interesse for ham. ”En hel generasjon, desorientert av 1930-tallets massebevegelser, totalitarisme og det påfølgende sivilisasjonssammenbruddet, vendte seg til Koestler,” skriver Tore Rem i en bokanmeldelse.¹⁷¹

To romaner som tar et oppgjør med henholdsvis marxismen og psykoanalysen, står sentralt i essayet. Det som interesserer Bjerke i Koestlers forfatterskap er noe antroposofene lenge hadde vært opptatt av å vise: at tankelivet kan være skjebnesvangert. Det oppsiktsvekkende ved Koestlers romaner er ifølge Bjerke at han bruker sjangeren til å eksperimentere med ideer:

Koestler har valgt romanformen til sitt hovedoppgjør med de to radikale tankesystemer som så sterkt har dominert vårt århundre. I ”Ankomst og Avreise” er hele handlingen lagt til rette for en eksperimentell undersøkelse av psykoanalysen – helt analogt med ”Mørke midt på dagen”, hvor marxismen var granskningsobjekt. Som romanforfatter har Koestler i en viss forstand realisert Zolas gamle program: å gjøre romanen til et laboratorium. Zolas egne forsøk virker i dag stort sett mislykket, fordi han ikke hadde noe annet åndelig sikte enn å registrere naturalistisk; hans bøker er blitt ”inventarlistene over den synlige verden”. Men Koestler har på en fruktbar måte tatt opp hans plan om å gjøre romanhandlingen til et vitenskaplig eksperiment. Han undersøker den eksplosive virkning som oppstår i møtet mellom idéen og mennesket.¹⁷²

Bjerke omtaler Koestlers bok om Moskva-prosessene, *Mørke midt på dagen* (1940), og hevder at den skiller seg fra all annen anti-sovjetlitteratur som bare avslører hvor elendig forholdene var bak jernteppet. At folk bryter sammen under tortur er ikke oppsiktsvekkende,

¹⁶⁸ Bjerke 1955a. I de to første numrene av det nystiftede tidsskriftet *Horison* (1955) bidro Bjerke med artiklene ”Radikaleren Arthur Koestler” (nr. 1) og ”Arthur Koestler og psykoanalysen” (nr.2).

¹⁶⁹ Ustvedt 1990 (bind 2), s. 185-86.

¹⁷⁰ Løvhaug 2007, s. 222.

¹⁷¹ ”Gudene som sviktet” av Tore Rem: <http://www.dagbladet.no/kultur/2007/05/07/499872.html>

¹⁷² Bjerke 1955a, s.76.

men Koestler viser hvordan ”et menneske bryter sammen under sin egen idé”. Det var den harde kjerne av tidligere betrodde og overbeviste menn som under Moskva-prosessene gjerne kom med de mest ubegripelige tilståelser. Innvendinger, moralske skruper, kort sagt selvstendig tenkning, som disse hadde gjort seg skyldig i, var ifølge partiet et utslag av ”mekanisk” tenkning. Det var ”objektivt” til skade for partilinjen som igjen var ensbetydende med den ”historiske nødvendighet”. Det innså man hvis man tenkte ”dialektisk”. Disse hadde lært seg å se på mennesket og den individuelle sannhet som en abstraksjon, og nå rammet dette synet dem selv. ”Rubashov har med religiøs konsekvens akseptert den marxistiske historie-mystikk,” skriver Bjerke om hovedpersonen i boken.

Han har bekjent seg til dens tre trosartikler, hvor Den historieske nødvendighet er Faderen, Partiet er Sønnen, og Dialektikken er Den hellige ånd. Nå er han selv kommet under denne treenighetens jernhårde lov. Han er dømt til å anvende dialektikken på seg selv.¹⁷³

I romanen *Ankomst og Avreise* var Koestlers siktepunkt å problematisere psykoanalysens etiske nøytralitet: I landet ”Nøytralia” behandler psykoanalytikerene Sonja Bolgar nazister og antinazister med samme vitenskaplige objektivitet. Deres motiver og rasjonaliseringer ble – uansett moralske implikasjoner – løst opp i sine infantile og nevrotiske komponenter. Den tidligere kommunisten Peter Slavek får avdekket sin ”korsfarer-nevrose” og skjønner at hans rettferdighetssans og hans ”martyrskjebne” skyldes et behov for å sone for hendelser i barndommen. Sonja ser ingen grunn for ham til å dra til England å melde seg i kampen mot nazistene nå når han har funnet årsaken for sine motiver. Men etter et ubehagelig møte med nazisten Bernards argumentasjon viser det seg at terapien tross alt har ledet ham til å se klarere, og han skjønner at hans motiver er *hans egne*. ”Først nå opplever han det moralske som en egen lovmessig virkelighet,” skriver Bjerke,

uavhengig av ryggmarg og skjoldbruskkjertler, sadistiske barnepiker og kjærlige tanter, Ødipuskompleks og traumatiske sjokk. Det moralske er ikke determinert av fortiden; det er et rom hvor det ustanselig skapes ny fremtid gjennom menneskets frie valg. Stikk motsatt av Sonjas beregninger gjør Peter nå *i frihet* en moralsk handling: han velger å reise til England for å melde seg til flystyrkene og fortsette kampen mot nazismen. Han følger ikke ”sunn fornuft” og ”realitetsprinsippet”, for dette prinsipp har han nettopp sett uhyggelig levendegjort i en mennesketype som nazisten Bernard. Han underordner seg noe han nå vet er den hemmelige bestemmelse i hans skjebne: korsfarermotivet.¹⁷⁴

”For Koestler er det moralske engasjement det første krav til realistisk virkelighetsoppfattning,” skriver Bjerke. Han gjengir en passasje fra selvbiografien *Den usynlige skrift* hvor Koestler forteller om sitt eneste møte med Freud. Koestler hadde kommet med en frase om nazistene, hvorpå Freud åndsfraværende hevdet seg ute av stand til å

¹⁷³ Ibid., s. 66.

¹⁷⁴ Ibid., s. 83.

kritisere dem: ”De vet, de *avreagerer* de aggresjonslystene som er oppdemmet i vår sivilisasjon,” hadde han sagt. Koestler kommenterer:

Han hadde bare gitt et konsekvent uttrykk for den etiske nøytralitet som det freudske system innebærer – og som er felles for all strengt deterministisk vitenskap. Ikke en gang *Tout comprendre c'est tout pardonner* – for selv det å tilgi innebærer en etisk dom – men ganske enkelt *Tout comprendre c'est tout comprendre...*¹⁷⁵

I sine skjønnlitterære bøker skildrer Koestler den bumerangeffekt slike ideer omsider kan ha når de får festne seg som sannheter. Det var denne fornyede variant av Zolas realisme som med all tydelighet viste ideenes skjebnesvangre betydning for menneskets selvforståelse:

Koestler er i sine bøker stadig inne på dette at vi i vår tid må ta de praktiske konsekvensene av den foregående periodes tenkning; vi lever i et århundre hvor vi uopphørlig må betale gårsdagens regning. Den abstrakte teori av igår er i dag blitt konkret skjebne; det som i 1848 foregikk på en tysk akademikers studerkammer, er i 1955 blitt håndfast realitet i en konsentrasjonsleir. Adverbiet ”bare” er ikke lenger en blodløs liten glose i et teoretisk manifest; det har forvandlet seg til en ordre om arrestasjon og likvidering av enorme menneskegrupper. Med utgangspunkt i en populærvitenskaplig forestilling om at mennesket ”bare” er et raseprodukt, forsøkte Hitler å utrydde alle jordens jøder. Når radikale rasjonalister reagerer mot tidens uhyggelige masseterrore, bør de spørre seg om ikke denne menneskefiendtlighet er en praktisk følge av de populærvitenskaplige forestillinger som fyller deres egen vanetenkning. Konsentrasjonsleirene og de politiske likvideringer gir en anskuelsesundervisning i anvendt populærvitenskap – tilsvarende fysikk-timens elevøvelser. Rasjonalisten blir moralsk rystet over all denne grusomhet – men hvilken vekt kan han tillegge sin reaksjon? Prinsipielt hevder han at den moralske holdning ”bare” er en psykologisk refleks.¹⁷⁶

Avgjørende for Bjerke var det at Koestler likesom antroposofene så en sammenheng mellom reduksjonisme, radikalisme og totalitære tendenser. I essaysamlingen *Yogien og kommissæren* (1945) hevder Koestler at samtidens sykdom nettopp bunner i at man har bedømt fenomener på et høyere organisasjonstrinn ut fra de lover som gjelder på et lavere: ”Man har redusert den moralske prosess til noe psykologisk, den sjelelige prosess til noe biologisk, den biologiske prosess til noe kjemisk-fysisk.”¹⁷⁷ Bjerke minner også om Freuds uttalelser om de store krenkelser vitenskapen har tilføyet ”menneskehetens naive egenkjærlighet”: Kopernikus påviste at jorden ikke var midtpunkt i verdensaltet, Darwin plasserte mennesket i dyreriket og Freud selv hadde påvist at ”Jeg’et ikke en gang er herre i eget hus...”.¹⁷⁸ Her finner han radikalismens vesen oppsummert. Alle de store moderne tanke-systemer er varianter av denne reduksjonstendensen og de ser ut til å være forberedt allerede i senmiddelalderens universalistrid:

Dette er nemlig den radikale synsvinkel: Alt er noe annet og ringere enn det later til å være. Ateisten sier: Religionen er bare overtro. Marxisten sier: Individet er bare et produkt av sin

¹⁷⁵ Ibid., s. 73-74.

¹⁷⁶ Ibid., s. 72.

¹⁷⁷ Ibid., s. 71.

¹⁷⁸ Ibid., s.70.

samfunnsklasse. Freudianeren sier: Åndsverket er bare en manifestasjon av en nevrotisk konflikt. I sin urform kommer den radikale holdning til uttrykk hos ynglingen som konstaterer: Fatter'n er bare en tufs.

Denne reduksjonstendens ytrer seg i all rasjonalistisk tenkning siden renessansen. Og bak denne åndsformens gjennombrudd i renessansen står en filosofi som nettopp har adverbiet ”bare” som sitt nøkkelord. Nominalismen, som gikk seirende ut av senmiddelalderens åndskamp, hevdet at mennesketankens idéer og almenbegreper ikke har noen som helst selvstendig tilværelse; de er bare ”navn”, bare sproglige hjelpemidler. Tanken projiserer sine konstruksjoner ut på en verden som i seg selv er idéløs og meningsløs.¹⁷⁹

Vi forlater Koestler og skal se på visse trekk ved ideologiske oppgjør i Norge etter krigen.

Den tendens til å redusere det etiske til noe psykologisk, som Bjerke med Koestler har problematisert, var heller ikke uvanlig i en del skjønnlitterære oppgjør med nazismen umiddelbart etter krigen. Det var folk med sår og vanskelig barndom eller ungdom som hadde falt for nazismen. Derfor var det en tendens til at man frifant den i barndommen forulempede og stilte spørsmålet om man selv var medskyldig. Dessuten burde ”Sunde mennesker og et sunt samfunn [...] klare å dra de syke med seg”, som antifascisten og motstandsmannen Harald uttrykker det i Ronald Fangens roman *En lysets engel* (1945).¹⁸⁰ Denne form for medskyldighet ble også formidlet av Hoel i *Møte ved milepelen* (1947).

Ut fra et faglig ståsted kunne psykiateren Gabriel Langfeldt og psykologen Ingjald Nissen observere psykopatiske trekk hos nazister og landssvikere¹⁸¹. Førstnevnte stilte også den berømmelige diagnosen ”varig svekkede sjelsevner” på forfatteren Knut Hamsun under landssvikoppjøret, noe som gjorde at riksadvokaten henla saken mot ham. Bjerke har i anledning en anmeldelse av nettopp Gabriel Langfeldts bok *Personlighetsutvikling, moral og menneskesyn* (1955) beskrevet ”psykopatologien” qua kulturfilosofi på denne måten:

Psykiatere har en faglig ærgjerrighet i retning av å plassere alle åndshistoriens betydelige skikkelser i polstret celle. Det har vært skrevet hele biblioteker av lærde avhandlinger om sinnslidende profeter, den schizofrene apostel Johannes, manikeren Luther, paranoikeren Strindberg, paralytikerens Nietzsche osv. Deres livsverk blir uttømmende forklart ut fra denne psykopatologiske bakgrunn. Hvordan forholder det seg med Knut Hamsun – var det ikke noe med ”varige svekkede sjelsevner”? Det eksisterer faktisk et kultursyn man må betegne som den psykiatriske historieoppfatning. Den går ut på at menneskehetens kulturutvikling er båret frem på en eneste kontinuerlig flodbølge av varig svekkede sjelsevner.¹⁸²

Ellers var det en vanlig forestilling i 50-årene at den eksakte naturvitenskapelige kunnskap var blitt misbrukt av irrasjonelle krefter. Særlig blant naturviterne og forsvarere av neodarwinismen var modernitetsprosjektet fortsatt intakt. En avsporing som nazismen skyldtes i deres øyne at den hadde vært hjemfallen til romantisk og spekulativ filosofi. Det var

¹⁷⁹ Bjerke 1958, s.70-71.

¹⁸⁰ Ustvedt 1990 (bind 1), s. 173.

¹⁸¹ Ibid., s. 172.

¹⁸² Bjerke 1958, s.127.

altså ikke den instrumentelle fornuft som hadde utartet, men den tyske romantikk. Inspirert av den logiske positivismen så Arne Næss etter krigen på det sivilisatoriske sammenbrudd som et resultat av troen på absolutte verdier.¹⁸³ Naturviterne knyttet seg til den engelske kultur og så i den en forbindelse mellom en nøktern empirisme i filosofi og vitenskap og en sunn politisk tradisjon.

Reduksjonisme er for Bjerke også temaet i 50-årenes evolusjonsdebatter. Den siste krampetrekningen av disse debattene startet som vi skal se med Bjerkes anmeldelse av medisineren Johan Torgersens bok *Mennesket. Vidunderbarn og problembarn i livets historie* (1957). I artikkelen ”Fra vrøvl til alvor”, i spalten ”Meninger med brodd” i *Aktuell* nr. 12, 22/3 1958, uttrykte Torgersen i ettertid sine tanker om de vitenskapsfiendtlige holdningene han var blitt møtt med. Han mente at Bjerkes ”narrevirksomhet” ”kan tjene som et utgangspunkt for en undersøkelse av kilden til vrøvlet innefor høyreopposisjonen”. Flere steder antyder han at dette er en kilde Bjerke og hans meningsfeller deler med nazismen. Han trekker også frem uttalelser av Hjalmar Hegge, Alf Larsen og forretningsbladet *Farmand*. Blant annet skal Hegge ha uttalt at egypterne eiet en innsikt i medisin som i enkelte henseender overgikk dagens. Faren med slike holdninger i sin alminnelighet illustrerer Torgersen slik:

Det er nok å minne om hvordan nazismen vendte tilbake til astrologien og drømmetydningen i romantisk stil. Man kan reflektere over hva som ville hendt hvis naziperioden hadde vart lenger. Det er skyggesidene av den tyske romantikken, som foretrakk mørke for lys, spøkelser og spaltning fremfor livet og helheten, som dukker opp i tider når åndsformørkelsen er blitt dyp nok takket være en virksomhet som den som for tiden utfolder seg i den konservative opposisjon.¹⁸⁴

I denne lange kronglete artikkelen er det tydelig at det er antroposofenes vitenskapskritikk som kvalifiserer dem til en plass innen ”høyreopposisjonen”. Det blir også klart at Torgersen kjemper mot en rekke stråmenn i den forbindelse. Men interessant nok dyrker professoren her en typisk og da ennå levedyktig stereotypi om at vitenskapskritikere er reaksjonære mørkemenn, like sikkert som vitenskapsoptimisme representerer politisk realisme og progressivitet.¹⁸⁵

Bjerkes syn er kanskje ikke mindre ensidig, men det går som vi har sett i en helt annen retning. Under overskriften ”Anvendt biologi” i essayet ”Vitenskapen og livet” fra 1955 hevder han at utviklingslærens grunntanke er blitt den naturlige livsfilosofi for den ”moderne

¹⁸³ Løvhaug 2007, s.139.

¹⁸⁴ Torgersen 1958.

¹⁸⁵ Johan Torgersen skulle også komme med en rekke angrep mot tysk filosofi, spesielt Heidegger, i de neste årene. (Se *Ord* av Gunnar Skirbekk, s. 145/6, fotnote 15.9)

finansfyrste, for oljemagnaten og bilkongen.” Også kolonipolitikken og den hvite manns suverenitet ”har fått vitenskaplig sanksjon gjennom utviklingslæren”. ”Men mest direkte og påviselig er utviklingslærens ånd blitt virkeliggjort i nasjonalsosialismen,” hevder han.

Her er survival-of-the-fittest-prinsippet konsekvent forlenget inn i læren om det ariske herrefolk. Det er symptomatisk at Hitlers privatbibliotek i Berchtesgaden var spekket med populærvitenskapelig bøker; han er den første statsmann i verdenshistorien som konsekvent har arbeidet for å omsette en naturvitenskapelig teori i politisk praksis. Hele hans ”Raum”-politikk var tenkt som et storstilt darwinistisk eksperiment, der den biologiske vitenskap skulle mobiliseres for å frembringe en ny herskerkaste. I de hitlerske statslaboratorier ble det foretatt epokegjørende biologiske eksperimenter med levende mennesker som forsøksdyr. Til eksperimentene brukte man ”mindreverdige” og ”kassabelt” menneskemateriale, såsom polakker, sigøynere, jøder og politiske motstandere. Nasjonalsosialismens vitenskapelig funderte praksis kulminerer i den rasehygieniske likvidering av seks millioner jøder. Det er et grandioøst eksempel på anvendt biologi.¹⁸⁶

Bjerkes ideologikritikk er, som vi har sett, nært forbundet med hans reduksjonismekritikk. I femtiårene tok han ikke bare et oppgjør med marxisme, nazisme og freudianisme. Hans anliggende var like mye å vise at etterkrigstidens teknokrati innebærer det samme materialistiske verdensbildet og det samme reduksjonistiske menneskebildet som muliggjorde de skjebnesvangre ideologiene. Maktutøvelse også i velferdsstaten er på sett og vis foranlediget av en begrepsverden knyttet opp mot et dypest sett urealistisk menneskebilde tilveiebrakt av den materialistiske vitenskapen. Bjerkes ideologikritikk, kan derfor være både rammende og konsekvent, men den er også tilsvarende snever. For eksempel velger han, hva nazismen angår, å se bort i fra den tyske ”Sonderweg” og de apolitiske trekk i tysk kultur som blant annet kom til uttrykk i Thomas Manns *Betrachtungen eines Unpolitischen* fra 1918.

Det naturvitenskapelige mareritt

I forrige kapittel viste Bjerke seg som en slags systemkritiker som viste hvordan modernitetens livsfjerne verdensbilde overflødiggjør individet og setter den *moralske fantasi* fullstendig ut av spill. I essayet ”Vitenskapen og livet” fra 1955 mener Bjerke å registre at ”[d]en moderne paranoikers forestillingsverden er et helvete som i første rekke er oppfylt av *tekniske mareritt* [...] Han føler seg forfulgt av vesener som han tillegger en overordentlig stor naturvitenskapelig innsikt.”¹⁸⁷ Dette tidssymptomet kommer ellers mer normalt til uttrykk i science fiction-litteraturen, mener Bjerke i en anmeldelse samme år av boken *Fjorten fantastiske fortellinger*, en amerikansk antologi oversatt til norsk. Her gjør han noen karakteristiske observasjoner knyttet til hvilken plass teknikkens erobringer og det

¹⁸⁶ Bjerke 1958, s. 19.

¹⁸⁷ Ibid., s. 20.

populærvitenskaplige verdensbilde inntar i menneskenet psykologi. ”Denne genren trenger i en viss forstand ’dypere’ en den seriøse psykologiske roman” skriver Bjerke.

Science fiction-forfatteren går rett på sak; han har valgt et tema som faktisk overskygger alt annet i nyere kulturutvikling, ja, et tema som er selve den moderne virkelighet: naturvitenskapens og teknikkens erobringer. Vil vi avlese eksakt vår egen tids værtye, da er denne ’underholdningslektyre’ selve barometeret.¹⁸⁸

Går man 90 år tilbake i tid finner man et helt annet klima enn i dag hevder Bjerke og serverer noen idylliske skildringer fra Jules Vernes ”*Rejsen til Maanen*”. Her får man inntrykk av at verdensrommet ”erobres under ustanselige skåltaler og hurrarop”. ”For hvert nytt fremstøt i laboratoriet blir livet enda hyggeligere og morsommere.”¹⁸⁹ Kontrasten til dagens sci-fi-litteratur illustrerer Bjerke med ulike dystopiske forestillinger hentet fra fortellingene i boken. I en av dem (Graham Doar: ”Yttergrensen”) har superintelligente romvesener satt jorden i karantene for å bringe menneskenes eksperimentering med atomkraft til opphør. Et jordmenneske blir tatt inn i en flyvende tallerken og underlagt en vitenskaplig undersøkelse og følgende rapport blir avlagt: ”*På grunnlag av de iakttagelsene psykologene våre likevel var i stand til å gjøre, kunne vi etter Phengs tabell regne ut at vi kunne vente oss en intelligensfaktor på mellom fire og fem pluss. Følelsesstabiliteten viste seg å falle utenfor tabellen på minussiden. . .*”¹⁹⁰ Bjerke kommenterer:

Dette minner om pedagogenes behandling av barnet Jonas i Jens Bjørneboes roman. Det er salamanderen personlig, *teste-eksperten*, projisert ut i kosmos. Virkelig et vitenskapelig mareritt: Verdensrommet er befolket av supervesener fra skolepsykologisk kontor!

Alle de ”fjorten fantastiske fortellinger” er slike moderne maredømmer. Ingen av dem er ”fri” fantasi; drømmene henter sitt symbolsprog fra en håndfast og hyperaktuell virkelighet. Det er interessant å konstatere at hver enkelt historie tar utgangspunkt i en eller annen populærvitenskapelig forestilling, et stykke fysikk- eller biologi-pensum. Effekten oppstår ved at det trekkes en logisk konsekvens; tanken forlenges inn i fantasien – i skrekfantasiaen.¹⁹¹

I en historie er en fett klut som har blitt liggende på en radiator ved en ”termo-kjemisk tilfældighet” blitt til et menneskespisende monster, i en annen spiller man på mutasjonsangst knyttet til atmosfærisk radioaktivitet, mens det mest populære mareritt, hevder Bjerke, er invasjonen fra verdensrommet. Det som slår ham er at marsbeboerne er en projeksjon av ”et kull fremmelige realstudenter fra Yale University!”, mens scenariene som presenteres er hyperrealistiske fortolkninger av ”1. kapittel i en hver godkjent lærebok i biologi”.

Bjerke oppsummerer med en beskrivelse av sin kriminalforfatterhelt Conan Doyle's romanfigur Professor Moriarty. Her er den geniale vitenskapsmann nærmest i vanvare blitt

¹⁸⁸ Ibid., s. 103. (Opprinnelig fra artikkelen ”Det naturvitenskaplige mareritt”, VG 11.nov. 1955.)

¹⁸⁹ Ibid., s.104.

¹⁹⁰ Ibid., s. 106.

¹⁹¹ Ibid. Bjerkes kursivering.

storforbryter. Han var egentlig en sannhetselskende og respektabel mann. Når han er kommet i skade for å myrde en del mennesker, anvendte han bare sine forskningsresultater. ”Det finnes ingenting i naturvitenskapens metoder som engasjerer forskeren ’moralsk’ – utenfor fagområdet,”¹⁹² skriver Bjerke. Moriarty trakk bare den fulle og hele konsekvens av sin abstrakte vitenskap. Nøkternt og vitenskaplig sett er mennesket bare en celleklump. Doyle skapte sin romanfigur rundt århundreskiftet og innvarslet dermed det 20-århundres tragedie, skriver Bjerke:

Og dette er det da som har bevirket det selsomme klimaskiftet siden Jules Verne skrev sin idyllroman: professor Moriartys virksomhet. Hans enestående tekniske geni har foreløpig utfoldet seg i to verdenskriger. Som en moderne, fordomsfri kjernefysiker har han uteksperimentert atombomben, H-bomben og koboltbomben; hans pionérbedrifter heter Hiroshima og Nagasaki. Som en moderne, fordomsfri medisiner har han forstått menneskevitelseksjonen i de tyske konsentrasjonsleirer. Han har suverent satt seg ut over den førvitenskapelige overtro som så en vesensforskjell mellom mennesket og marsvinet. Han er ingen mørkemann; tvert imot er han en varm venn av opplysning, og redigerer utallige fagtidsskrifter. Han appellerer til mennesketankens klarhet og stringens. Ingen Sherlock Holmes kan lenger arrestere ham; han er pinlig korrekt som samfunnsmenneske, og gjør bare sin plikt som vitenskapens ydmyke tjener. Hans sjel er skyldfri; hans skjold er blankt, og han vinner stadig nye Nobelpriser.

Hele science fiction-litteraturen siden 1914 er kapitler i professor Moriartys biografi.¹⁹³

Bjerke stiller spørsmålet om hvorfor man har behov for oppdiktete redsler i en tid som er så full av gru og uhygge. Han mener en forklaring kan være at man sitter igjen med en beroligende følelse av at det tross alt ikke er virkeligheten som beskrives. Nettopp i en dyster og uhyggelig tid kan slike grøssere ha sin funksjon. Også det at mange av historiene er skrevet som humoresker er med på å utløse angsten i lettelse, mener Bjerke og henviser til Freud som hadde påvist hvor hyppig vitsen beskjeftiger seg med makabre emner som død, fare og lidelse: ”’Død, hvor er din brodd?’ spør vitsen. ’Det uhyggelige er bare oppspinn,’ forsikrer grøsseren. Science fiction-historiene er menneskesjelens selvforsvar mot professor Moriarty”.¹⁹⁴

Bjerke spår ingen stor leserskare for *Fjorten fantastiske fortellinger* og science-fiction-litteraturen i Norge. Foreløpig er det den amerikanske folkesjel som har størst behov for den type selvforsvar, legger han håpefullt til. Det er interessant å lese hvordan Bjerke ofte snakker om litteraturens psykologiske funksjon i sine tidsanalyser. Vi avslutter med en poststrukturalistisk kommentar til den paranoikerens forestillingsverden som jeg innledet

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Ibid., s.108.

¹⁹⁴ Ibid., s. 109.

med: ”Når besatte mennesker i tidligere tider opplever Den onde, kom han dem i møte fra Svarteboka. I dag stiger han lys levende opp fra en lærebok i fysikk.”¹⁹⁵

B. Naturvitenskapen og teknikkens erobringer.

Til tross for Hiroshima og Nagasaki var det i slutten av førtiårene også positive assosiasjoner knyttet til atomkraft i alminnelig tenkning. Gunnar Randers ga i 1946 ut *Atomkraften. Verdens håp eller undergang* og fire år senere *Atomer og sunn fornuft*. Den store atomutstillingen på Skøyen i Oslo 1950 ” var egnet til å gi publikum en positiv holdning, selv om farene heller ikke ble underslått” skriver Hans Fredrik Dahl i *De store ideologienes tid*.¹⁹⁶ At atomkraften likevel slo an et nytt tema av angst i den tidlige etterkrigstiden, kan leses i Tarjei Vesaas’ symbolmettede diktning. Etterkrigsromanene hans brakte ”inn et teknologisk element, en ’maskin’ som ytre truende faktor.”¹⁹⁷ skriver Dahl.

Spenningen økte mellom øst og vest i etterkrigstiden og da Sovjet i 1949 utførte sin første prøvesprengning følte atomtrusselen med ett mer reell. Kommunistenes maktkupp i Tsjekkoslovakia og Finlands påtvungne forsvarspakt med Sovjet året i forveien medvirket til at den norske regjeringen valgte Natomedlemskap våren 1949. I sin Kråkerøytale i 1948 utpekte Gerhardsen norske kommunister (NKP) som det norske demokratiets største trussel. Landet var nå involvert i den kalde krigen, og nøytralitets- og brobygger-linjen i utenrikspolitikken var oppgitt. Forslag til en beredskapslov i fredstid, økt militærtjenestetid og bevilgninger på 250 millioner kroner til ekstra beredskapstiltak var noen av arbeiderpartistatens reaksjoner på verdenssituasjonen i 1950 ¹⁹⁸. Atombomben og rustningskappløpet mellom øst og vest opplevdes som en reell trussel mot verdensfreden på 50-tallet.

Henning Hagerup hevder at Bjerke var NATO-motstander og senere EF-motstander.¹⁹⁹ Personlig har jeg ikke funnet noe som gjenspeiler den kommunistangsten som red store deler av det norske folk i 50-årene, verken hos Bjerke eller hos andre antroposofiske skribenter.

¹⁹⁵ Ibid., s. 21.

¹⁹⁶ Dahl 2001, s. 369.

¹⁹⁷ Bjerke 1958, s. 17.

¹⁹⁸ Dahl 2001, s. 392.

¹⁹⁹ Hagerup 2007, s. 73. Jeg har selv ikke greid å oppdrive annen informasjon ang. Bjerkes NATO-motstand enn følgende: I Bjerke 1978, dvs. i artikkelen ”Ustvedt, Øverland og vannstoffbomben” i VG 14/10 1978, mener Bjerke å finne en rekke uvederheftige påstander i historikeren Yngvar Ustvedts bok *Den varme freden – den kalde krigen*: Bl.a. hevder han at det ikke var Øverland som ”lanserte parolen: ’kast vannstoffbomben’ [...] ordene ble manipulert i munnen på ham. [...] Øverland har bare gitt uttrykk for det som var Den norske regjeringens mening da de gikk inn i Nato. [...] Var tilslutningen til Nato noen annet enn en defensiv allianse med – vannstoffbomben?”

Derimot finner vi blant dem en variant av det som er blitt kalt det ”tredje standpunkt” i utenrikspolitikken, introdusert av kretsen rundt tidsskriftet *Orientering*²⁰⁰. De ønsket å arbeide for en fredelig løsning på motsetningene mellom øst og vest og opponerte mot regjeringens ukritiske kolportering av USAs opprustnings- og maktpolitiske standpunkter. En antroposofisk fortolkning av øst/vestkonflikten har for så vidt versert både før og etter blokkdannelsen i etterkrigstiden.²⁰¹ Men i et temahefte om atomenergi i *Horisont* nr. 4, 1957, er de politiske spørsmål rykket i forgrunnen i forhold til den antroposofiske grunnlagsproblematikk. En intensjonserklæring om at det skulle innføres kjernefysiske våpen i alle NATO-styrker, advartes det sterkt imot, og tidsskriftet presenterte en grundig gjennomgåelse av hvordan presse og myndigheter i ulike land hadde reagert på Göttingen-appellen²⁰² og Schweitzer-appellen²⁰³ – som redaksjonen ga sin fulle støtte. Hver eneste av de 35 sidene belyser ulike aspekter knyttet til atomvåpen og atomenergi i sin alminnelighet. Bjerke var medredaktør, men hans bidrag til tematikken – en anmeldelse av Robert Jungks bok *Heller als tausend Sonnen* (1954) – var kommet ut i det forrige nummeret (2/3) av *Horisont*. Ellers var Jungk oppdaget av redaksjonen i *Horisont* allerede i 1955. Da brakte de en artikkel av ham på trykk, hentet fra *Die Weltwoche*, som handlet om strålingsfare og risiko ved utvikling og bruk av atomreaktorer.²⁰⁴

Vannstoffbomben og forskerens ansvar

Bjerkes tidligere uttalelser om atombomben er knyttet opp mot en kritikk av den samme teknisk rasjonalitet som muliggjorde konsentrasjonsleirene og legenes eksperimentering med levende menneskemateriale i Nazi-Tyskland. Naturvitenskapens antimoralske innhold var nå

²⁰⁰ Tidsskriftet ble utgitt fra februar 1953 med Sigurd Evensmo som redaktør. Karl Evang hadde allerede i en frimodig ytring i radioen 1951 etterlyst åpen diskusjon rundt utenrikspolitikken, og i 1952 kom boken *Tenk en gang til* med bl.a. Vilhelm Aubert, Guttorm Gjessing, Arild Haaland og Arne Næss. De gikk inn for utmelding av NATO og full nedrustning. Se Ustvedt 1990 (bind 3), s. 54-56.

²⁰¹ Steiners tregreningslære og folkeåndstanker har ført til mang en refleksjon om hvordan likhetstanken i øst urettmessig spiser seg inn på åndslivet område der friheten skulle dominere, og hvordan en misforstått frihetstanke i vest gir egoismen frie tøyler i økonomien, der broderskapet skulle dominere. Med utgangspunkt i en slik analyse ender Ernst Sørensen sin artikkel ”Europa mellom Øst og vest” i *Spektrum* nr. 2 1951, med å hevde Steiners og den tyske idealismens formidlede menneskebilde og avslutter slik: ”Innser vi først dette, da vender vi oss mot oss selv, Mot Østen og Vestens karikatur i oss selv, mot masse mennesket og jeg-forherdelsen i oss. Da venter vi oss ikke lenger noe fra Øst eller Vest, men vi opplever som en daglig byrde at det er oss der ventes på.”

²⁰² Atten ledende tyske atomforskere vendte seg 12. april 1957 mot den tyske offentligheten med advarsler mot regjeringens planer om atomopprustning av de tyske tropper og erklærte at de på ingen måte ville bidra til å utvikle kjernefysiske våpen. Se særlig s. 121-132 i *Horisont* nr.4 – 1957. Her er også bidrag fra de to appellantene Carl Friedrich von Weizsäcker og Max Born.

²⁰³ Den kjente humanist og Nobelprisvinner Albert Schweitzer overrakte Norsk Rikskringkasting i 1957 en appell om å støtte japanernes bestrebelser for å stanse den britiske H-bombep prøven i Stillehavet og de atten tyske atomforskernes samvittighetsaksjon. Den ble oversatt til forskjellige språk og kringkastet over hele verden 23. april. *Ibid.*, s.108-111.

²⁰⁴ Jungk 1955.

med ett blitt mer synlig, hevder han. ”For at vi skulle få øye på det trengte vi to elementære sjokk: Adolf Hitler og atombomben.”²⁰⁵ Man står overfor de ytterste logiske konsekvenser av det naturvitenskaplige skille mellom *er* og *bør*:

Den radioaktive kjempesoppen er et eksakt bilde på selve den naturvitenskapelige *abstraksjon*: En tenkning som ustanselig splitter virkeligheten opp i ”elementærpartikler”, vil til slutt i bokstavelig forstand sprengte den i stumper og stykker. En tenkning som utrydder mennesket av verdensbildet, vil til slutt konsekvent utrydde mennesket av verden, Den logiske fasit til dette hyperabstrakte kjemperegnestykke er de 66 000 forkullede menneskelik i Hiroshima.²⁰⁶

Denne årsaksforklaringen går igjen i Bjerkes vitenskapskritikk. Samtidig er dette en appell om å våkne opp og ta ansvar. Naturvitenskapen som bare måler sannhet i anvendbarhet og teknologisk fremskritt fraskriver seg samtidig et hvert ansvar for at atombomben er blitt ”misbrukt”, observerer Bjerke²⁰⁷. Han påpeker at den ikke er blitt misbrukt men at den ”i aller høyeste grad er blitt brukt etter sitt formål!”²⁰⁸ Vitenskapsjournalisten Asbjørn Barlaup antydte i artikkelen ”Danmarks atomprogram ’katastrofalt forsinket’” (1955) at fysikeren Nils Bohrs moralske anfektelser overfor egen delaktighet i utviklingen av den amerikanske atombomben hadde satt Danmark tilbake på det ”atomkraft-tekniske området”. Bohr hadde vendt tilbake fra Amerika som pasifist og han og hans yngre kolleger ville ikke lenger ha noe å gjøre med den praktiske utnyttelse av atomenergien. ”I dag er det imidlertid tydelig at både Bohr og hans medarbeidere har måttet innrømme at det ikke nytter å kjempe imot en teknisk utvikling når den først er kommet i gang” skriver Barlaup. ”En må ta det onde med det gode og gjøre det beste ut av det”²⁰⁹. Bjerke knytter følgende kommentar til denne uttalelsen:

Disse diabolske avisfrasene kjenner vi; de ble brukt etter Chamberlains München-forlik med Hitler; de blir brukt hver gang anstendigheten, humaniteten og kulturviljen kapitulerer for en ond makt. Det er med de ordene man undertegner kapitulasjons-dokumentet²¹⁰

Da Bjerke to år senere anmeldte Robert Jungks bok var det på et vis Barlaups forestillinger om den ustoppelig ”utviklingen” som skremte ham fordi den kunne dokumenteres som en drivkraft bak atombombens tilblivelse. Bjerke anmeldte boken (i *Horisont* 2/3) under tittelen ”Sterkere en tusen soler”²¹¹, før den norske utgaven kom i Hans Heibergs oversettelse senere samme året. På norsk heter boken *Som tusen Soler. Atomforskernes skjebne* (1957). Gjennom personlig kontakt med et stort antall ledende og involverte fysikere hadde Jungk dokumentert

²⁰⁵

²⁰⁶ Bjerke 1958. s. 14

²⁰⁷ Ibid., s. 9-10. Det skal visstnok dreie seg om en artikkel av bl.a. medisineren Johan Torgersen.

²⁰⁸ Ibid., s.10.

²⁰⁹ Ibid., s.12.

²¹⁰ Ibid., s.14.

²¹¹ Senere publisert i Bjerke 1958.

hvordan forskernes holdninger, kommunikasjonsproblemer, frykt og forsinkede anføttelser hadde innvirket på utviklingen av atombomben. Boken var den første ordentlige beretningen om tildragelsene bak det såkalte ”Manhattan Project”²¹² og det tyske atombombeprosjektet, og den vakte stor oppmerksomhet nasjonalt og internasjonalt. Bjerke skriver:

Jungks bok er et uhyggelig epos om den moderne naturforskningens uansvarlighet og asosiale lettferdighet; han viser hvordan fysikklaboratoriet er utartet til en tumleplass for en slags åndelig ungdomskriminalitet. Og hva er bilbandittens harmløse lille revolver sammenlignet med kjernefysikerens syklotron? Den moralske reaksjon hos forskerne er kommet forsinket; de har ikke evnet å stanse de makter de har sluppet løs. Man får inntrykk av at Goethes dikt, ”Der Zauberlehrling”, slett ikke utspiller seg i en fjern, overtroisk middelalder; det handler om en moderne Nobelpristager i fysikk: *“Die ich rief, die Geister / Werd' ich nun, nicht los.”*²¹³

Om den rolle Robert Oppenheimer spilte som vitenskaplige konsulent i ”The Manhattan Projects” skriver Bjerke at ”det er beretningen om det tyvende århundres Faust, som til slutt åpent erkjenner at han har gjort ’djevelens verk’. Vi ser hvordan han trekkes inn i Mefistos nett gjennom stadig nye menneskelige fall.”²¹⁴ Bjerke gjengir hvordan Oppenheimer var med i alle ledd i utviklingen av bomben og tilslutt kronet sitt verk med å forholde seg taus til den såkalte ”Franck-rapportens” advarsler mot å slippe bomben over Japan. Først da forskeren i 1954 ble anklaget for ”uamerikansk virksomhet” og måtte fratse sin rolle i prosjektet, ledet det til moralsk oppvåkning og selvbesinnelse. ”Ingen har mer avslørende enn Oppenheimer gitt et bilde av den moderne ’super’-teknikk som besettelse,” skriver Bjerke og gjengir en av hans betroelser:

”Når man ser noe som er ’teknisk deilig’ (’technically sweet’). Da griper man fatt i det og fullfører det. Man gjør seg ingen tanker om hvilken hensikt det egentlig skal tjene, før man har sett det vellykkede resultat. Slik var det med atombomben...”²¹⁵

”Jungk har levende sans for det Koestler kaller ’den usynlige skrift’ og med en dramatisk nerve skildrer han det selsomme nett av ’tilfeldigheter’ som bestemmer utviklingens forløp i atomforskningen” skriver Bjerke. Han leser beretningen som et skjebnedrama der vitenskapsmennene oppfører seg som marionetter inntil en eventuell moralsk oppvåkning inntreffer. Bjerke gjengir Emilio Segrés refleksjoner rundt sin lærer Enrico Fermis manglende forståelse for sine eksperimenter med kjedereaksjoner før krigen: ”Gud slo oss den gang alle med blindhet overfor spaltningens fenomen – ut fra sine egne uutgrunnelige hensikter”²¹⁶.

²¹² Det amerikanske prosjektet som under 2.verdenskrig frembrakte atombomben. USA samarbeidet med England og Canada. Fysikeren Robert Oppenheimer var vitenskaplig konsulent for prosjektet. Se Manhattan Project på Wikipedia.

²¹³ Bjerke 1958, s.92.

²¹⁴ Ibid., s. 96.

²¹⁵ Ibid., s. 97.

²¹⁶ Ibid., s.92.

Hadde han tolket sine oppdagelser riktig, ville Mussolini og Hitler antagelig blitt de første som disponerte atombomben, hevder Bjerke.

Det var flere selsomme ”tilfeldigheter” som var med på å forhale de avgjørende oppdagelsene på tysk side, men allikevel var det en bevisst sabotasje fra et knippe fremstående tyske forskere som var den endelige årsaken til at Hitler aldri fikk sitt atomvåpen, hevder Jungk. Berømt er scenen hvor Heisenberg i det okkuperte København 1941 mislyktes i å overbevise sin gamle lærer Nils Bohr om sin sabotasjevirksomhet – i håp om å påvirke vestmaktene kjernefysikere til å gjøre det samme.²¹⁷ I stedet ble Bohr bestyrket i sin tro på at de allierte måtte påskynde produksjonen av atomvåpen. Her er det igjen de onde kreftene som setter inn i form av frykt og misforståelser.

Studerer man dette dramaet, får man en fornemmelse av at onde makter sørger for å utnytte menneskenes *gode* egenskaper. Det var nettopp ut fra sin rettlinjethet og anstendighetsfølelse Bohr mistydet den tyske kollegaens vink. Til hans forsvar kan det sies at Heisenbergs holdninger utvilsomt må ha virket tvetydig; selv om han var motstander av Hitler, forsto han til en viss grad å skjule det. Det ligger en skjebnens ironi i at det nettopp var Heisenbergs usikre, forsiktige og taktiske uttrykksmåte som bevirket denne verdenshistoriske misforståelse. Heisenberg største oppdagelse i den moderne fysikk bærer navnet *usikkerhetsprinsippet*.²¹⁸

Mot slutten av anmeldelsen opererer Bjerke med flere slike symbolverdier og mener å kunne lese en slags moderne mytefortelling ut av dem. Med sin interesse for parapsykologi og sin senere oversettelse av Koestlers bok med den megetsigende tittelen *Roots of Coincidence* forstår vi at Bjerke er lekent opptatt av å lete etter bestemte mønstre og sammenreff i de historiske tildragelser. Ved å merke seg navn som Klaus Fuchs, som lekket atomhemmeligheter til Sovjet etter krigen, og John von Neumann som lagde regnemaskinen med akronymet MANIAC²¹⁹ – et avgjørende redskap i det følgende atomkappløpet – avslutter Bjerke med følgende observasjon:

Jungk forteller også om et annet apparat som ved fjernstyring utførte selve montasjen av vannstoffbomben. Dette apparat het «Jesabel». Det var oppkalt efter den onde dronningen i Bibelen, hun som fikk kong Akab til å bygge et tempel for Ba'al i Jerusalem.

I alle gamle eventyr har de opptredende betydningsfulle, megetsigende navn. Man kan tenke på Askepott og Rumleskaft, på Hvitebjørn kong Valemon, Lillekort og Ridder Rød. Slik er det også i denne historien, som er en slags moderne variant av «Fiskeren og ånden», det arabiske eventyr om mannen som slapp den fryktelige djinn ut av flasken.

Den som løsner seglet, heter “Ny mann” (Neumann). Han gjør det med et håndgrep som kalles “vanvittig” (Maniac). Og demonen slipper ut, hjulpet av Jesabel, dronningen som tjente Ba'al.

Også i denne historien opptrer et vesen som bringer forvikling i spillet og lurar de andre. Det har samme navn som det klassiske dyret i folkeeventyrene. Det opptrer i skikkelse av en mann ved navn Fuchs! Reven!²²⁰

²¹⁷ Michal Freyn lagde et skuespill over den scenen i 1988 med tittelen *Copenhagen*. Det ble også satt opp på Nationaltheatret i 2002 med Sverre Anker Ausdal og Svein Tindberg i rollene som henholdsvis Bohr og Heisenberg.

²¹⁸ Bjerke 1958, s. 94.

²¹⁹ ”Mathematical Analyser Numerical Integrator And Computer”

²²⁰ Bjerke 1958, s. 102.

Det er den fatalismen som tror at fremskrittet vil gå sin ubønhørlige gang uavhengig av menneskets inngripen Bjerke vil til livs. De onde makter Bjerke finner i Jungks fortelling er de som holder menneskene i moralsk bevisstløshet. Bjerkes egen fatalisme går ut på at skjebnen napper den i ermet som evner å tolke dens symbolmettede hint. Koestlers ”usynlige skrift” henviser til de skjebnelover som synes å danne et slags mønster for den oppmerksomme leser. Med sitt alternative eventyrperspektiv gir Bjerke leserne en mulighet til å gjennomskue deres egen samtidsmyte – den ”materialistiske” fremskrittstro.

C. Utviklingslæren: *Mennesket. Vidunder- og problembarn i livets historie.*

En av André Bjerkes etterlatte utklippbøker med avisartikler bærer tittelen ”Utviklingslæren i Norsk kulturdebatt”. Den inneholder over 100 ark med avissider, men hans egne bidrag er ikke med her. I utklippboken er de forskjellige bidragene ordnet under ulike overskrifter etter hvilke debatter de tilhører: ”Antropos-diskusjonen”, ”Grimberg-debatten”, ”Piltow-debatten”, ”Portmann-debatten” og ”debatten Alf Larsen – Anatol Heintz”. Noen av debattene utspilte seg parallelt i ulike fora, mens andre fulgte etter hverandre i *Morgenbladet*. Alle debattene endte med å dreie seg om utviklingslæren i neodarwinistisk tapning. Forsvarerne av neodarwinismen var biologer, anatomer og medisinere og hevdet alle at Darwins evolusjonsmekanismer i dag var bekreftet av vitenskapen. Angriperne var i det vesentlig antroposofiinspirerte og hevdet at neodarwinismens ”dogmer” representerte en vitenskapstro som prøvde å unndra seg en fortolkning av evolusjonen.

Da Johan Torgersens ga ut sin bok *Mennesket. Vidunderbarn- og problembarn i livets historie*, må Bjerke ha følt det som et partsinnlegg i striden han hadde fulgt fra sidelinjen. Bjerke anmeldte boken i en dobbeltkronikk i *Morgenbladet* (26. og 28. januar 1957) under tittelen ”Gongong for tredje runde”. I en fotnote får tittelen følgende kommentar:

De to foregående ”rundene” det her siktes til (i norsk avisdiskusjon om utviklingslæren) er Grimberg-debatten 1955-56, og Portmann-debatten (om professor Adolf Portmanns biologiske kjetterier), utkjempet i perioden juni-oktober 1956.²²¹

Den ”runden” som startet med Bjerkes anmeldelse, har Dag O. Hessen kalt ”Torgersen-debatten”²²² i sin og medforfatter Thore Lies bok om darwinismens resepsjonshistorie i Norge. Det var en atskillelig kortere debatt enn de forutgående, for det nærmet seg et punkt da både debattanter og publikum begynte å gå trett av diskusjonen.

²²¹ Ibid., s. 58.

²²² Hessen & Lie 2002, s. 312ff.

Året i forveien hadde Bjerke publisert essayet ”Kampen mellom kirke og kjetter i naturvitenskapen. Noen bilder fra utviklingslærens historie” i *Horisont* (nr.1 1956)²²³. Essayet innledes med eksempler på dogmatisk ”professoral diskusjonsteknikk” hentet fra Grimbergdebatten og viser videre hvordan vitenskapens og utviklingslærens historie er fulle av eksempler på den etablerte vitenskaps dogmatiske fordømmelse av de ”kjetterske” pionerer.

Grimbergdebatten var ifølge Bjerke, ”nest etter Mykle-feiden, den lengste og heftigste kulturdebatt i etterkrigstidens Norge”²²⁴. Den ble utløst da Grimbergs verdenshistorie skulle gis ut på norsk på Cappelens forlag og Anatol Heintz, professor i paleontologi, hadde fått i oppdrag av forlaget å bringe innledningskapittelet ”Fra urmennesket til kulturmennesket” ”up-to-date”. I en artikkel i *Frisprog*²²⁵ hevdet Jens Bjørneboe at denne omskrivningen av innledningskapittelet måtte rammes av åndsverksloven fordi det ”var skrevet helt om inntil helomvending” og forfektet en ”vulgærdarwinisme” som var det ”diametralt motsatte” av Grimbergs eget syn på saken. Bjørneboe minnet om ”at menneskets opprinnelse fremdeles ligger innhyllet i et dypt mørke: *Vi vet ikke hvordan det gikk til*. Og hos Grimberg blir ikke dette et øyeblikk underslått.”²²⁶ Heintz derimot ”lider av den troendes fullstendige mangel på skepsis”. ”Menneskets opprinnelse er for ham enkelt som fot i hose, kulturens tilblivelse like gjennomskuelige som multiplikasjonstabellen.”²²⁷

Dessuten mente Bjørneboe at man prinsipielt ikke bør omskrive et verk, skrevet av en som ”ville noe med historien” – hvis kunstneriske frembringelser var farget av et livssyn. Fra antroposofisk hold ble det generelt hevdet at man ”reviderer ikke Grimberg som man reviderer et konversasjonsleksikon”.²²⁸ Øystein Parmann, en av de involverte antroposofene, brakte debatten over i *Morgenbladet* hvor han selv var kultureddaktør. Han trakk en parallell til Egon Friedells *Vår tids kulturhistorie*, som hadde kommet ut på norsk noen år i forveien: ”Hvis man skulle bringe Friedells verk i overensstemmelse med vitenskapens siste resultater ville det ikke lenger finnes noen historie av Friedell”.²²⁹

²²³ Senere publisert i Bjerke 1958.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Bjørneboe 1955.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ HJH 1955.

²²⁹ Parmann 1955. Friedells trebindsverk ble gitt ut på norsk mellom 1952-1954. Annet opplag ble gitt ut med forord av Bjerke, senere trykt i Bjerke 1970a.

Etter noen juridiske vurderinger av åndsverksloven der man fort fikk klarhet i at omskrivningen var forelagt Grimbergs nære medarbeider Ragnar Svanstrøm og fru Eva Grimberg, gikk man gradvis over til å diskutere ”saken selv”: Utviklingslæren i neodarwinistisk innpakning.

I forretningsbladet *Farmand* hadde man også en ikke så helt liten evolusjonsdebatt i forkant av Grimberg-debatten (fra 15/1 til 30/4, 1955). Bjerke kaller den ”antropos-diskusjonen i Farmand”. En forholdsvis positiv anmeldelse av tidsskriftet *Spektrums* utgave nr. 5 fra 1954, som var viet ”det nye synet på utviklingslæren”, falt professor i paleontologi Anatol Heintz tungt for brystet. Hjalmar Hegge tok på seg oppgaven med å imøtegå kritikken. Temanummeret hadde en rekke bidrag, deriblant Bjerkes essay ”Fuglen i fikserbildet”.

I det følgende skal jeg se på Bjerkes angrep på Torgersen og hans generelle betraktninger rundt evolusjon og vitenskap i kjølvannet av disse debattene. Både det neodarwinistiske og det antroposofiinspirerte syn på evolusjonen skal jeg forsøke å bringe inn i en bredere vitenskapshistorisk kontekst for å vise hvori kommunikasjonsproblemet mellom partene lå i debattene generelt. Særlig forholdet mellom genetikken og morfologien står sentralt i Bjerkes anmeldelse av Torgersens bok.

Charles Darwins teori om ”det naturlige utvalg” ble fremsatt i 1859 i boken *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*. Den hevder at naturens overproduksjon generer et uendelig mangfold av tilfeldige egenskaper. I en gitt nisje og under ulike konkurranseforhold vil noen egenskaper som tilfeldigvis viser seg mer tilpasningsdyktige enn andre, overleve i livskampen. I Neodarwinismen er fokuset flyttet inn i organismen. Forandring i organismens artspreg skyldes mutasjoner – tilfeldige sprangvise endringer i arvestoffet – som ”det naturlige utvalg” eventuelt favoriserer hvis de tilfeldigvis viser seg å ha et fortrinn.

Bjerkes og antroposofenes syn på evolusjonen som en prosess der dyreformene beveger seg vekk fra den menneskelige urform i ulike former for ensidig spesialisering, finner støtte i en morfologisk tradisjon med fokus på embryonalutvikling, anatomi og paleontologi. I og for seg var det i grunnen en form for filosofisk antropologi antroposofene ønsket å diskutere i disse debattene. Den filosofiske antropologien (med representanter som Plessner, Scheler og Ghelen) skulle etter århundreskiftet holde liv i morfologiens innsikter ved å belyse en rekke særegenskaper ved mennesket som skiller det fra dyret – også rent biologisk. ”Nietzsche-ordet om at mennesket er ’das nicht festgestellte Tier’ - det ikke fastlagte dyret - ble

nærmest et motto for denne disiplinen,” hevder Jon Hellesnes i en artikkel om emnet.²³⁰ Mennesket fødes med svake instinkter og få ferdige egenskaper, men i det ligger dets frihet til å utvikle de evnene det ønsker. ”Organprimitivitet” og ”føtalisering” er ord fra morfologien som viser til at mennesket har bibeholdt en opprinnelig ikke-spesialisert form som man kan gjenfinne hos den nyfødte og ”barnet” til en rekke primater. Alle spesialiteter hos virveldyrene er noe som kommer til underveis i embryonalutviklingen, på et sent eller tidlig stadium, alt ettersom det er snakk om høyerestående eller laverestående dyr.

Biologen Adolf Portmann som er utgangspunktet for en av debattene, må plasseres i denne tradisjonen. Som biolog arbeidet han innen disiplinen sammenlignende morfologi, og ifølge Stephen Jay Gould har han spesielt utmerket seg med sin forskning på føtalisering hos pattedyr.²³¹ Referansene i bøkene hans viser at den filosofiske antropologien stadig er nærværende. Disiplinen springer delvis ut av den fenomenologiske bevegelsen; Max Scheler var elev av Edmund Husserl som er opphavsmann til fenomenologien som filosofisk disiplin. Noe av poenget med den filosofiske antropologien var *ikke* å gå omveien om epistemologien, etikken eller teologien – *ikke* la disse diktere fortolkningsprosessen.

Som den filosofiske antropologien har antroposofene i våre debatter tverrfaglige pretensjoner og et reflektert forhold til sitt eget (fenomenologiske) syn på hva empiri er. Antroposofien må sies å være nært knyttet til denne tverrfaglige tradisjonen som ikke bare i mange henseender er forenelig med dens syn på mennesket og evolusjonen, men også utgjør en kilde til forskning og underbyggelse av argumenter. Selv om denne type forskning bare utgjør overflaten på en større okkult og spesifikt antroposofisk kosmologi (åndsforskningen), var det denne type morfologiske og fenomenologiske studier av evolusjonsprosessen antroposofene ønsket (og kunne håpe på) å vinne gehør for.

De fleste skriveføre og selvstendig tenkende antroposofere som Bjerke, Bjørneboe og Hjalmar Hegge hadde et ambivalent forhold til å formidle erfaringer de ikke selv kunne innestå for. Selv om de muligens var overbevist om riktigheten av de store trekk i enkelte av Steiners åndsforskningsresultater, hadde de ingen ønsker om å forkynne dem. De la vekt på å formidle det de mente var empirisk etterprøvbart, og henviste stadig til antropologer, biologer og filosofer som ikke var antroposofere.²³² Dessuten var de klar over at allerede deres fenomenologiske forståelse av empirisk erfaring var en anstøtten for naturvitenskapenes instrumentelle fornuft. Ikke bare i

²³⁰ Hellesnes 2007, s. 5.

²³¹ Gould 2003, s. 349.

²³² Bjerke 1957b. Under overskriften ”Mannen fra Bacinello: et sjokk for antropologene” redegjør Bjerke for en rekke av de forskerne som etter 1900, da morfologien ble stilt i skyggen av genetikkenes rivende utvikling, har utviklet idéene om organprimitivitet og føtalisering. Han nevner her navn som L. Bolk, Klaatsch, Naef, Kollmann, Schindewolf og Nauck.

disse debattene, men på generell basis (jvf. kritikken av sansekvalitetenes subjektivitet) var det her utfordringen lå.

Bjerke følte nok at Johan Torgersens bok *Mennesket. Vidunder- og problembar i livets historie* var noe mer enn et partsinnlegg i evolusjonsdebattene. I essaysamlingen *Vitenskapen og livet* hvor dobbeltkronikken inngår, forsvarer Bjerke sin ”lange, nesten kverulantisk omstendelige gjennomgåelse” av det populærvitenskaplige verket med følgende begrunnelse:

Boken er i seg selv en begivenhet. Visstnok for første gang i norsk kulturhistorie er en regulær lærebok i livsanskuelse blitt lansert av en representant for universitetet i Oslo. Som nevnt dreier det seg om et mekanistisk materialistisk helhetssyn begrunnet ut fra en hel serie vitenskaper, og med konsekvenser for alle dypere menneskelige livsspørsmål, for vurderingen av sannhetskriteriet, kunsten, moralen, religionen osv.²³³

Torgersen var medisiner. I 1960 skrev han boken *Naturforskning og katedral* hvor han uttrykker ambisjoner om å formidle mellom ”de to kulturer”. Han var relativt godt orientert innen litteratur og filosofi og skrev i en noe poetisk og uklar stil. Med ”alskens uformelege utfall og innfall”²³⁴, som Gunnar Skirbekk uttrykker det, uttalte Torgersen seg uanstrengt om store eksistensielle spørsmål, noe som gjorde at Bjerke som vi skal se, viet *Mennesket* enda en omtale bare for å gå på fuglejakt i Torgersens fikserbilde. ”Boken med det rare i” kalte han omtalen.

I *Mennesket* hevdet også Torgersen at darwinistiske erkjennelser burde få konsekvenser for humanmedisinen. Som medisiner innvarslet han en ”molekylærpatologi”. ”Den vil komme i samme takt som livsprosessene blir ført tilbake til det biokjemiske og biofysiske plan.”²³⁵ ”Evolusjonsteorien er i ferd med å bli biologiens atomteori som omfatter alle spesialfag, også de som angår mennesket”²³⁶, hevdet han. Disse temaene utdypet han i sin neste bok *Fra Hippokrates til Darwin* (1958). Dag O. Hessen hevder at han med det foregrep ideer som skulle komme 30 år senere.²³⁷

Bjerke reagerer i første rekke på Torgersens gjennomførte reduksjonisme.

Det er simpelthen materialismens glade budskap, forkynt med større kraft, begeistring og konsekvens enn man noen gang før har sett på trykk siden 1880-årene. Man kan forundre seg over hvordan denne efter for lengst å være fordrevet fra fysikken stadig boltrer seg uhemmet i biologien.²³⁸

²³³ Bjerke 1958, s. 84-85.

²³⁴ Skirbekk 1984, s. 30.

²³⁵ Ibid., s. 60.

²³⁶ Hessen & Lie 2002, s. 313.

²³⁷ Ibid., s. 113.

²³⁸ Bjerke 1958. s. 59.

Han siterer en rekke utsagn fra Torgersens bok om at "[d]et levende og det døde vil bli antatt å være forskjellige ytringsformer av de samme atomer og energier" og at "livet er oppstått av en strålemutasjon av ikke levende proteiner"²³⁹ osv. Bjerke kommenterer også hans metaforbruk som alltid omtaler organismen som en maskin og fester seg ved at den teoretiske bakgrunnen for disse talemåtene er eksplisitt uttalt. Leseren må bare akseptere, skriver Bjerke, "som en slags biologiens første trosartikkel" at kvalitative forhold i det organiske alltid kan tilbakeføres til noe kvantitativt. Torgersen referer til teorien om sansekvalitetenes subjektivitet og hevder at en kvalitativ forskjell mellom organismer oppstår

... av en kvantitativ, på samme måte som forskjeller i bølgelengde blir til de kvalitative forskjeller mellom fargene.*) Hvis vi antar at virkningen av de enkelte arveanleggene er av kvantitativ natur, slik at de setter i gang prosesser hvis hastighet avhenger av deres energiinnhold, vil alle forskjeller være kvantitative. (S. 194)²⁴⁰

Stjerne-fotnoten henviser til Hjalmar Heggens nyutkomne magisteravhandling *Erkjennelse og virkelighet* som Bjerke hevder redegjør "for hvordan denne naive idé – den mekaniske sanseoppfatning – er gjendrevet av moderne erkjennelsesteori."

Bjerkes artikkel *er* en smule kverulantisk. Han bruker flere sider på å gjengi det han hevder er selvmotsigelser i boken. Men det skal medgis at Torgersen serverer det ene uklare resonnementet etter det andre på en litt høystemt og nedlatende måte. Det er selvfølgelig irriterende lesning når han samtidig blottstiller sin egen naivitet ved stadig å psykologisere forskjellige "fordommer" mot neodarwinismen og "kjensgjerningene":

Uviljen mot apene er parvenuens mindreverdigetskompleks overfor sin slekt. Men det er ikke bare dette. På bunnen av anti-evolusjonistenes sjel ligger det et apekompleks. Fiender av evolusjonslæren er som pasienter som lar sitt hat gå ut over psykoanalytikerens når han avdekker sjelens irrganger for dem.²⁴¹

Bjerke minner om at selv om "Marx karakteriserte motstanderne av marxismen som vulgærøkonomer, kapitalist-lakeier, borgelige stympere, idioter og slyngler", beviste ikke det at "den materialistiske historieoppfatning er korrekt, men bare at Marx selv var en koleriker"²⁴² Bjerke tar tak i et utsagn som sier at "vitenskapen ikke bringes av flekken med polemisk teknikk," og spør:

Hvorfor har da Torgesen fylt sin egen bok med polemikk mot "antievolutionistene"? Dette forekommer meg å være en don-quijotisk vindmølle; meg bekjent finnes det ikke en eneste nulevende "antievolutionist"; ingen benekter at det har funnet sted en utvikling i naturen.²⁴³

²³⁹ Ibid., s. 59-60.

²⁴⁰ Ibid., s. 61.

²⁴¹ Torgersen 1956, s. 18. Bjerke gjengir en kortere versjon av sitatet, se Bjerke 1958, s. 66.

²⁴² Bjerke 1958, s. 66-67.

²⁴³ Ibid., s. 67.

Antievolutionister fantes selvfølgelig da som nå, men Torgersens leverer en vag polemikk mot antievolutionistenes meninger som likegodt kunne tilhøre ”annerledes tenkende *evolusjonister*”, påpeker Bjerke.

Også neolamarckismen forsvares mot Torgersens enkle avfeining av den som ”doktrine” og ”myte”. Bjerke hevder at ”for en tilhenger av den rene lære er alle kjettere en vederstyggelighet”. Det er også verdt å notere seg at Bjerke for andre gang tar Paul Kammerer i forsvar, neolamarckisten og genetikeren som Koestler søkte å rehabilitere med boken *The Case of the Midwife Toad* i 1971.²⁴⁴ I Østerrike i 1926 skjøt Kammerer seg en kule for pannen etter anklager om svindelbevis. Bjerke har festet seg ved Torgersens hentydninger om at svindelbeviset var et resultat av et sterkt behov ”for å tro på arv av ervervede egenskaper” og peker på at Torgersen antagelig har historien fra samme bok som ham, i hvilken det antydes at svindelbeviset var arrangert av Kammerers vitenskaplige motstandere.²⁴⁵ I ”Kampen mellom kirke og kjetter. Noen bilder fra utviklingslærens historie” har Bjerke en burlesk utlegning av neodarwinismens og neolamarckismens politiserte innhold i henholdsvis Vesten og Sovjet (”Vest-kirken og øst-kirken”), som oppvarming til historien om Paul Kammerer.²⁴⁶

Torgersens syn på evolusjonen var helt i tråd med neodarwinismen slik den etablerte seg i 1930 og -40-årene. Forskjellen mellom neodarwinismen og darwinismen lå nettopp i den rivende utvikling innen genetikken som for alvor startet rund 1900. Da Mendels arvelov ble gjenopplaget (1900) og August Weismann fremsatte sin endelige teori om arvematerialets autonomi i kjønnscellene (1902), skulle darwinismen etter hvert stilles i skyggen. Biologen Julian Huxley kalte genetikken oppblomstring fra århundreskiftet frem til darwinismens revitalisering for ”the eclips of Darwinism”²⁴⁷. Mendels oppdagelse av arveanleggets konstans gikk ut på at *partikulære egenskaper* etter bestemte lover ble ført videre til avkommet (i erteplanten), mens Weismanns teori hevdet at kjønnscellene (kimplasmaet) var isolert og uberørt av de øvrige cellene i kroppen. Informasjonen gikk kun en vei, fra kjønnscellene til cellene.²⁴⁸ Dette var det stikk motsatte av Darwins såkalte pangenese-teori fra 1868 som ikke bare opprettholdt den tradisjonelle forestilling om at foreldrenes arvemateriale var *jevnt*

²⁴⁴ *Saken dr. Kamerer* heter boken på norsk i Brynjulf Valums oversettelse fra 1974.

²⁴⁵ Bjerke 1958, s. 68. Bjerke har funnet *Ich suche Adam* av Herbert Wendt som nr. 49 på Torgersens litteraturliste. I Bjerkes essay ”Kampen mellom kirke og kjetter”, i forbindelse med avsnittet ”kriminalromanen om Paul Kammerer”, opplyser Bjerke at han har benyttet seg flittig av denne boken.

²⁴⁶ Bjerke 1958, s. 51-54.

²⁴⁷ Bowler 2003, s 224.

²⁴⁸ Teorien gjenspeiles i det som Francis Crick, en av DNA-strukturens oppdagere (1953), betegnet som ”det sentrale dogmet”: Enveisinformatjonen fra det genbærende DNA-molekylet via protein - til celler, vev, organer og tilslutt organismen. Skaftnesmo 2006, s. 40.

blandet i avkommet.²⁴⁹ Darwin anså også kjønncellene for å være en slags fotografisk representasjon av organismens organer, det vil si at kjønncellen gjennom de såkalt ”gemulene” mottok informasjon fra kroppens øvrige celler.²⁵⁰ Slik åpnet han selv for Lamarcks teori om at ”erhvervede egenskaper” kunne gå i arv.

Neodarwinismen skulle først få en enerådende posisjon i 1930-årene da Hugo De Vries’ mutasjonsteori og Thomas Morgans eksperimenter med bananfluer ble innlemmet i raffinerte matematiske modeller. Den såkalte populasjonsgenetikken var født, og den ble av Julian Huxley døpt ”The modern synthesis”. Darwins ”naturlige utvalg” ble tatt inn i varmen igjen og organismenes utviklings- og tilpasningspotensial ble nå forklart med at ”genes tilfeldige mutasjoner” ved stadige lykketreff viser seg å være tilpasningsdyktige. I 40-årene var fremstående forskere som Dobzhansky, Mayr, Simson og Wright i USA inspirert av den logiske positivismen og mente at evolusjonsbiologien ville utgjøre grunnlaget for en ny enhetsvitenskap²⁵¹. Torgersen bygger sin evolusjonsforståelse på blant annet disse forskerne, og ambisjonene om en enhetsvitenskap tør sies å gå tydelig frem av det foregående²⁵². Også følelsen av neodarwinismen som nyervervet posisjon er tydelig å lese.

I anmeldelsen har Bjerke flere innvendinger mot neodarwinismen. Torgersens definisjon av den som ”en darwinisme på mendelismens grunn” hevder Bjerke er det samme som å hevde ”en bevegelighet på ubevegelighetens grunn”²⁵³.

For en ting synes å stå fast – selv om 40 norske genetikere vil rykke ut i fullt akademisk ornat til kollektiv protest –: Mendel torpederte darwinismen ved å fastslå loven om arveanleggenes konstans. Det har ikke hjulpet stort at mutasjonene ble oppdaget; evolusjonsprosessene har ikke blitt mer forståelige ut fra dem – noe som til overmål fremgår av nettopp Torgersens bok. For her står det, svart på hvitt, for enhver som kan ”skjelne mellom kjensgjerningene og dens fortolkning”: Mutasjonsforskningen kan – så lenge den forholder seg rent empirisk – bare bekrefte Mendels antagelse. *Normalt* er arveanlegget uforanderlig i sin vandring gjennom generasjoner – i kimbanen [Weismann]. Og hvis de – *unormalt* – forandres ved en mutasjon, degenerer de. En ”darwinisme

²⁴⁹ Bowler 1988, s.114.

²⁵⁰ Skafnesmo 2006, s. 156.

²⁵¹ Bowler 2003, s. 338. Se også Malik 2001, s. 157.

²⁵² Se også litteraturlisten i Torgersen 1956.

²⁵³ Bjerke 1958, s. 77. Bjerke sier et sted at darwinismen gjennom ”moderne arvelighetsforskning er [...] blitt underkastet visse modifikasjoner. Darwins hypotese om at *erhvervede egenskaper går i arv til avkommet*, er oppgitt, og man går idag ut fra at enhver forandring i organismens artspreg skyldes helt tilfeldige, sprangvise endringer i arvestoffet – såkalte mutasjoner”. (Min kursivering.) Bjerke 1958, s. 18. Jeg tror ikke dette er en glipp av Bjerke, han kjente nok til Darwins pangense-teori, men om han ønsket å rehabilitere Darwin i mer vitalistisk/lamarckistisk retning, er ikke godt å si. En sann sammenkobling av Lamarck og Darwin var helt vanlig fra før 1900 og langt inn i mellomkrigstiden til det neodarwinistisk paradigmet festet grepet. Bjørnstjerne Bjørnson sier allerede i 1894, i en polemikk med den norske vitenskapsmannen Armauer Hansen: ”Weismann o.fl. siger: det, du arbeider med dig selv [erhvervede egenskaper], det kan ikke gaa over i fosteret. Vi andre, (og blant dem Darwin, Spencer o.fl.) siger: jomæn kan det så.” Se Lie og Hessen 2002, s. 233. Også i det følgende sitatet ser det ut som Bjerke innlemmer pangense-teorien i darwinisme-begrepet. Det kan være et polemisk virkemiddel, da pangense-teorien av neodarwinistene regnes som Darwins ene feilskjær. Kanskje derfor disse ”40 norske genetikere [...] til kollektiv protest”.

på mendelismens grunn” vil med andre ord si en evolusjonsteori som går ut på at utviklingen skyldes en degenerasjon.²⁵⁴

Torgersen hadde forklart at mutasjoner kan være fremkalt ved ”tilfeldige energisprang i arveanleggenes atomer... De er *tilfeldige* for så vidt som de *ikke er rettet mot tilpasning til miljøet* eller mot noe evolusjonistisk mål.”²⁵⁵ Dessuten hevdet han at radioaktive stråler og kjemiske stoffer som sennepsgass kunne fremkalle mutasjoner. Bjerke harselerer over denne uttalelsen:

Man bør bite merke i disse to eksemplene. Sennepsgassen var det fryktelige våpen i den første verdenskrig, radioaktive stråler det frykteligste i den annen. Sennepsgassen og atombomben skulle altså være representative for de krefter som antas å ha forårsaket hele evolusjonen – fra eggehvit-molekylet til professor Torgersen. Det som utsletter alt liv, tilskrives den stikk motsatte funksjon!²⁵⁶

På dette sitatet av Bjerke reagerte dr. med. Bernhard Getz på denne måten i sin artikkel

”Tredje runde i gang” i *Morgenbladet* 2/2-1957:

Bjerke finner det umulig at mutasjoner kan bety noe for evolusjonen, samtidig som sennepsgass og radioaktiv stråling kan føre til mutasjoner: ”Det som utsletter alt liv, tilskrives den stikk motsatte funksjon!” Er det da nødvendig å fortelle André Bjerke at det er noe som heter dosering? Vet han forskjell på en atombombe og et røntgenbilde? Har han hørt om kloring av vann og at det kan ha livreddende betydning, mens klor i mer konsentrert form er dødelig? Har han hørt om et stoff som heter insulin, som både er livreddende og livsfarlig? Det kan dessuten i visse tilfeller være mutasjonsfremkallende.²⁵⁷

Dette viser jo at Getz og neodarwinistene ikke er blind for doseringens betydning, men de vil bare ikke innrømme eksistensen av en ”dosent” – et organiserende prinsipp – utover den statistiske nødvendighet som forsikrer at etter mange nok mislykkede mutasjoner vil omsider en ved et lykketreff være tilpasningsdyktig (Torgersens anslag er 99%). Bjerke harselerer over alle de misfostre som da må skjule seg under jordskorpen. Han godtar ikke at hittil registrerte dyrearter kan karakteriseres som ”misfostre” og ønsker å ”se den pukkelryggede flyveøgle, frosken med klumpfot, og kalven med to hoder.”²⁵⁸ Til Getz’ kommentar, i et etterord til anmeldelsen som har fått plass i essaysamling *Vitenskapen og livet*, har Bjerke en noe mer vektig innvending:

Dette med ”dosering” lyder som et sterkt argument, men jeg beklager at det ikke holder. Dosering av en medisin forutsetter en lege. En insulin-behandling forutsetter at f. eks. dr. med. Bernhard Getz skriver ut resepten. *Men mutasjonsteoretikerne antar at de blinde, vilkårlige krefter i en blind, vilkårlig materie doserer seg selv.* Det tilsvarer at insulin, opium og stryknin var utlagt til fri

²⁵⁴ Bjerke 1958, s. 77.

²⁵⁵ Ibid., s. 75. Bjerkes kursivering.

²⁵⁶ Ibid., s. 77-78.

²⁵⁷ Ibid., s. 85.

²⁵⁸ Ibid., s. 82.

avhenting på apoteket, og at doseringene ble avgjort med terningkast. Både medisinaldirektoratet, dr. Getz og kriminalpolitiet ville reagere mot en slik praksis. Analogien er feil.

Bjerke har problemer med å forestille seg at genene under overflaten ikke skulle arbeide under en viss administrasjon av de lovmessigheter den sammenlignende morfologien kan peke på. Disse påstandene om blinde og tilfeldige mutasjoner som drivkraften bak evolusjonen står for ham som en absurd tanke.

Historikeren Garland E. Allen har kalt den eksperimentelle tilnærmingen til biologien som startet ved århundreskiftet, for ”the revolt against morphology”²⁵⁹. Det Haeckel kalte de ”tre naturkildeskrifter” – den sammenlignende morfologi innen områdene embryologi, anatomi og paleontologi – ble ikke lenger regnet som ”proper” eller ”hard science”. Den eksperimentelle forskningen gikk inn i organismen og forsøkte å lage reproduerbare forsøk på mikroplan. Den sluttet å bry seg om det fortolkningskrav som makroplanet stilte en overfor. Bjerke referer til denne tendensen når han skriver:

Det organiske liv er underkastet visse lover som er upopulære blant materialistiske evolusjonsteoretikere. Deres gyldighet kan ikke direkte benektes, men man kan gi inntrykk av at de ikke spiller noen særlig rolle, at det i grunnen dreier seg om sammenhenger av helt underordnet betydning.²⁶⁰

Han henviser til korrelasjonsloven som var oppdaget av paleontologen Cuvier i begynnelsen av 1800-tallet og trekker frem følgende sitat fra Torgersens bok for å vise hvordan han bagatelliserer de lovmessigheter som gjør det mulig å lese mening ut av formutviklingen og evolusjonen: ”Det er formens mening som ligger til grunn for Cuviers korrelasjonslov, som i dag forekommer så selvfølgelig at *vi har vanskelig for å innrømme den rang av naturlov.*”²⁶¹ Et annet ”rusk i maskineriet” er irreversibilitetsloven, oppdaget av den belgiske paleontologen Louis Dollo (1857—1931). Bjerke skriver:

Den utsier at ingen organisme kan utvikle seg tilbake fra en allerede utformet spesialitet; alle naturens ”artister” blir slaver av sine egne spesialiserte organer: fuglen av sin vinge, krabben av sin klo. Hesten har utviklet seg til å løpe på en enorm ”langfinger”, og får aldri sin opprinnelige, primitive og plastiske ”hånd” tilbake. Det er innlysende at også denne loven må vekke anstøt hos neodarwinisten. Sammenlignet med mennesket (som Torgersen kaller ”en spesialist i primitivitet, en kokette i barnslighet”) er jo samtlige dyr på jorden ”viderekomne” artister, tilpasset en bestemt naturfunksjon. Hvis Dollos lov er riktig, kan mennesket med andre ord umulig nedstamme fra noen av de dyrearter vi kjenner. Den logiske utviklingslinje må gå den motsatte vei: fra det organprimitive og plastiske menneske til det spesialiserte dyr!²⁶²

²⁵⁹ Bowler 2003, s. 230.

²⁶⁰ Bjerke 1958, s. 68.

²⁶¹ Ibid., s. 69. Bjerkes kursivering.

²⁶² Ibid., s. 69.

Her er vi ved kjernen av den Steiner-goetheanske evolusjonslære: Menneskets organprimitivitet og ut-viklingen av det spesialiserte dyret. Torgersen kan ikke uten videre slå strek over denne loven, hevder Bjerke. ”Det heter på s. 26 at loven lyder ’rimelig. Men alt som lyder rimelig bør vekke mistanke.’”²⁶³

Om Torgersen var en utpreget mistenksomhetens hermeneutiker, kunne Bjerke definitivt peke på noen ”fugler i fikserbildet”. ”Også i Torgersen stikker det noe av en ekte poet,” skriver Bjerke. ”Det er simpelthen som poet han en gang imellom er god – nettopp i vitenskaplig forstand god!”²⁶⁴ I *Horisont*, april 1957 (nr 2/3), avlegger Bjerke *Mennesket. Vidunderbarn og problembarn i livets historie* en ny visitt: I ”Boken med det rare i” går han bl.a. nærmere inn på Torgersens omgang med ”de to ubehagelige lovene” (korrelasjonsloven og irreversibilitetsloven) mens siste del av artikkelen innledes slik: ”Også Torgersen er av dem som har ’fugler i fikserbildet’, dvs. at han rett som det er gir uttrykk for meninger han ikke vedkjenner seg, at han ufrivillig går inn for oppfatninger han ønsker å bekjempe.”²⁶⁵ Her viser han at Torgersen bl.a. forfekter lamarckistiske forestillinger og idéer om retningsstyrt evolusjon. ”Men den rareste fuglen i Torgersens fikserbilde er allikevel *antroposofien.*,” hevder Bjerke og fyller en A4-side med sitater og kommentarer av denne typen:

Hør Bare: ”Rovdyr, hovdyr, flaggermus og hval, og hva de heter alle sammen (alle sammen nemlig!), utviklet seg ved spesialisering, mens menneskets linje ble allsidig og dermed sentral i utviklingen, biologisk og geografisk...” (s. 155) Her er plutselig irreversibilitetsloven akseptert – uinnskrenket! [...]

”Neandertalernes skjebne ble å tjene som drenering (bortledning) for apeanlegg fra neandertalertrinnet slik at linjen mot *Homo sapiens* ble desto rikere på menneskelig anlegg.” (S. 300) Dette er en ren Steiner-Poppelbaum-tanke: at menneskets genesis ble muliggjort ved en utskillelse av dyret!²⁶⁶

D. Saklighet og sedelighet

5. juli 1952 blåste Bjerke liv i en pornografidebatt som ikke ble avsluttet før i november – desember samme år. Det går frem av en kommentar i *Vårt Land* at det har foregått et ordskifte om begrepet pornografi ”etter Oslo-politiets gateaksjon mot et par magasiner av den tvilsomme typen.”²⁶⁷ Carl Keilhau hadde visstnok i den sammenheng forsvart pornografien, selv om han mente de omtalte magasinene serverte ”det ynkeligste og mest lavpannede

²⁶³ Ibid., s. 70.

²⁶⁴ Ibid., s. 75.

²⁶⁵ 1957a, s. 85.

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ I *Vårt Land* under overskriftet ”Pornografi”, 7/11 1952.

smøreri”. Å forby trykksakene, mente han, fjerner ikke problemet eller behovet. Bjerkes foranledning for å komme på banen var et radiokåseri, annonsert som ”frimodig ytring”, av den tidligere motdagisten Ivar Holm. I sin kronikk ”Frimodig ytring om pornografi” gjør Bjerke det klart at Holm ikke hadde innfridd forventningene. Ifølge Bjerke var Holms budskap at de pornografiske publikasjonene det var snakk om, var skadelig og usunne og produsert av en kynisk bransje som spekulerte i andre menneskers svakheter: De burde forbys. Det kulturradikale budskap var i følge Bjerke at ”[d]et lumre, må erstattes med grei og saklig og upornografisk kjønnsliv”.

Saklig upornografisk kjønnsliv! Det hele var omtrent så frimodig som når erkebiskopen av Canterbury tar offentlig avstand fra blasfemi. Kåseriet kunne – med noen ganske få strykninger – vært holdt av sognepresten i Frogner menighet. Det var programsekretær Ivar Holm som talte, velferdsstatens funksjonær som slo et slag for en sosial regulering av våre seksuelle fantasier. Kjønnslivet er ennå ikke kommet under tilbørlig offentlig kontroll; her må det ordnes opp!²⁶⁸

Bjerke mener å se at velferdsstaten gjør ”koordinerte fremstøt”, som han skriver, ”mot en rekke hittil ukontrollerte fenomener”: Det går frem at man i det siste har forsøkt å forby barnebasarer, pølseboder og tivolier i Oslo by. Bjerke mener at den nye aksjonen mot de pornografiske publikasjoner må sees i en slik sammenheng og fortsetter:

Det foregår en planmessig sosialisering også av våre livsvaner, en moralsk opprustning på linje med militæret; ved en stadig skjerpet sosiale dressur blir vi effektivt innordet i velferdsstaten. Barnebasarer og pølseboder er levninger fra en forgangen individualistisk epoke; de er anarkistiske elementer i samfunnslivet – vekk med dem!

Han hevder så at det er i litteraturen og kunsten man finner den virkelig gode pornografi. Forskjellen mellom *Cocktail* og Hemingways *Farvel til våpnene* er egentlig bare en forskjell i pornografisk kvalitet. ”Hemingway er simpelthen en bedre og mer hissende pornograf enn Cocktail-skribenten”. Tilsvarende blir magasinet billedillustratører bare smågutter sammenliknet med Rubens og Tintoretto. ”Jupiter favner Jo” av Corregio ”er en hymne til kjødets glade lyst, suverent uanstendig, pornografi av reneste vann.” Bjerke toner så flagg og krever konsekvens av dem som i velferdsstaten og moralens navn angriper det de kaller pornografi.

Man bør ikke fortsette å hykle respekt for ”kunst”, når det seksuelle, sosialt sett, er noe stort griseri. [...] Enten får man gjøre som den katolske kirke og sette hele den erotiske litteratur og kunst på indeks. Eller man får la være å moralisere. [...] Skal det gjøres noe her, må man iallefall begynne med å rive Nasjonalgalleriet.

Vitenskapliggjøringen og ontologiseringen av seksualiteten, som med Freud hadde fått stor innflytelse i 1920- og 30-årenes Norge, hadde endret synet på seksualmoralen betraktelig. Kvinner som Katti Anker Møller og Nic Waal opplyste om prevensjon, og *Populært tidsskrift*

²⁶⁸ Bjerke 1952. Alle sitater og alt satt i anførselstegn frem til neste fotnote, er hentet fra denne artikkelen.

for *seksuell opplysning* begynte å komme ut i 1932 på Fram forlag, med bidragsytere som Trygve Braatøy og Karl Evang, helsedirektør frem til 1972. Psykoanalysen ble ansett av kulturradikalerne for å utgjøre det vitenskaplige belegg i kampen mot metafysiske forestillinger og overleverte moralkodekser som skapte unødvendige skyldfølelse, hykleri og fordommer. Evang som brant for dette frigjørende og helsebringende budskap, så i likhet med mange andre også saken i et sosialistisk frigjøringsperspektiv²⁶⁹.

I 50-årene virket nok det kulturradikale budskap noe mer knugende gjennom regjeringens reguleringspolitikk og tiltagende definisjonsmakt. ”Gjennom helsedirektørens lederskap ble kulturradikalismens erotiske saklighetsprogram i utvidet versjon kanalisert inn i velferdsstatens hygieniske former,” skriver Slagstad²⁷⁰. Seksualopplysningen hadde gått fra å være i *opposisjon* til å være i en mer oppdragende og oppbyggelig *posisjon*, og dermed kommet til å definere enkelte sider ved seksualiteten som helseskadelig. ”Velferdsmoralistens store trumfess er den *seksuelle opplysning*,” hevder Bjerke.

Det er den som skal danne motvekten mot alle de lumre, de i verste forstand *kjønnslige* forestillinger om kjønnslivet. For egentlig er jo det seksuelle en grei og saklig affære, noe like fornuftig og naturlig som det å fylle ut et skjema. Det er bare disse billedbladene som skaper ”seksuelle fantasier”; i seg selv er kjønnslivet helt fantasiløst.²⁷¹

I 30-årene hadde moral- og seksualdebatten i hovedsak stått mellom en kristenkonservativ og kulturradikal front. Ole Hallesbys berømte lærebok i kristen etikk, *Den kristelige sedelære* (1928) var sterkt kritisk til det moderne seksualiserte samfunn og fordømte seksuell utfoldelse utenfor ekteskapet. Sigurd Hoels *Syndere i sommersol* hadde året før vakt forargelse blant landets geistlige.²⁷² Etter krigen var det også motsetninger mellom kristen og sekulær seksualmoral; men, som Bjerke viser i et essay vi skal se nærmere på, har særlig protestantismen en hang til å forsvare sin seksualmoral ved å benytte seg av tidens materialistiske og vitenskaplige talemåter. Bjerkers epigrammatiske modernitetskritikk nøyer seg ofte med å sette opp kontraster som viser hvordan det gamle har overlevd i nye undertrykkende former.

Jeg tror velferdsstaten har en chance til å klare det som aldri lyktes for den kristne kirke. Kirken gjorde kjønnslivet *syndig* og oppnådde derved å skaffe det en uberegnet reklame. Velferdsstaten gjør kjønnslivet *kjedelig*. Den er ikke mindre pietistisk enn kirken, men den arbeider under en maske av saklighet, plansjer og diagrammer, mer virksomme enn noe heksebål; den innarbeider en

²⁶⁹ Dahl 2001, s. 104.

²⁷⁰ Slagstad 1997, s. 325.

²⁷¹ Bjerke 1952.

²⁷² Dahl 2001, s. 80-82.

effektiv ulyst. Hva den har innført i skolen er en aversjonskur mot kjønn. Her skal det ikke lekes, her skal det forplantes!²⁷³

Bjerke har lest en artikkel av ”velferdsmoralisten” Svein Steensaasen som har iakttatt noen gutter på et internat lesende magasiner med ”ensidige billedmontasjer av kvinner i suggestive stillinger og i forskjellige stadier av avkledning.”²⁷⁴ Steensaasen frykter at disse bildene vil være skadelig for et umodent sinn og gi en feilaktig oppfatning av det seksuelle forhold mellom mann og kvinne. Bjerke kommenterer lakonisk:

De “forskjellige stadier av avkledning” har nemlig intet som helst å gjøre med kjønnslivet. Heller ikke forekommer det noen ”suggestive stillinger” i den forbindelse. Iallfall ikke i et sunt og velordnet samfunn hvor ”ei fri og lykkelig slekt” ”får sann og ekte opplysning om forplantningsfunksjoner og seksualitet.”²⁷⁵

”Men hva går så den sanne og ekte opplysning ut på?”

Generelt vil jeg si at de autoriserte skolebøker i forplantningslære gir følgende grunnstemning: kjønnslivet er a) *kjedelig*, b) *farlig* (idet det uvegerlig medfører henholdsvis barn og syfilis). Det finnes ingen avkledte damer i disse bøkene. De har veket plassen for en plansje av Det Menneskelige Legemet, som er en skallet mannsperson i 50-årsalderen, skåret opp og brettet ut som en makrell på en kjøkkenbenk. Han vekker ingen attrå hos leseren, bare en trang til sann og ekte opplysning. Denne går videre ut på å advare mot alkohol i det man jo i beruset tilstand lett gir etter for seksuelle fristelser – med derav følgende barn og syfilis. Man innskjerpes plikt og ansvar. Moralsk plikt og sosialt ansvar. Den underforståtte konklusjon blir: tro endelig ikke at dette er noe morsomt!²⁷⁶

Om Bjerke kan virke noe usaklig, skriver han ut fra et konsekvent kritisk syn på statlig inngripen i åndslivet og greier i det minste å mane frem noen morsomme bilder av velferdsstatens saklighetsregime. Debatten har inngitt ham en grunnstemning man først og fremst finner igjen i hans innlegg i språkkampen²⁷⁷. Artikkelen avsluttes med en erotisk scene fra *Tusen og én natt* som Bjerke mener kan stå som eksempel på den type ”sann og ekte opplysning som all ungdom bør ha krav på.” Man må ikke bebreide *Cocktail* og *Krydder* for at de er pornografiske, men at de er dårlig pornografi. Forby dem ville være tåpelig, hevder han. Bjerke oppfordrer heller sine kolleger til å la seg inspirere av ”Dansk Decamerone” og ”Svensk Decamerone”, som i de siste årene hadde kommet ut i de respektive land, og slik høyne nivået i norsk pornografi. ”Den norske pornografi befinner seg enda på doveggstadiet.

²⁷³ Bjerke 1952.

²⁷⁴ Ibid. (Bjerke siterer Stensaasens artikkel ”Omstridt lesestoff” fra VG, 02.07. 1952.)

²⁷⁵ Ibid. (Bjerke siterer og kommenter Stensaasen fortsatt.)

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Bjerke fletter alltid inn en kommentar til samnorsken. Her hevder han at Steensaasen sier akkurat det samme som Holm ”bare med den forskjell at han er frimodig på samnorsk. Denne språklige nyanse forsterker inntrykket av offentlig autorisert kjønnsmoral. (”Samnorsk, avholdssak og kjønnsmoral er en like uadskillelig treenighet som riksmål, alkoholisme og pornografi.”) Den siste flåsete parentes kan være selvironisk, men kan muligens også si noe om hans egen iscenesettelse av seg selv og riksmålsforfatteren.

Jeg har et forslag til mine kolleger: La oss gå inn for å lage en fortløpende serie 'Norske Decameroner', rikt illustrert og på alle måter tilfredsstillende."²⁷⁸

I 1953 kom *Norsk Decamerone* ut på Aschehoug. Ved siden av redaktørene Odd Eidems og Bjerkes bidrag var blant annet Agnar Mykle, Carl Keilhau og Arthur Omre representert med sine historier.

I et tilsvarende VG tre dager senere var Jacob Weidemann forurettet på kunstens og Nasjonalgalleriets vegne. Han mente Bjerkes kronikk virket "sensasjonssyk" og forsvarer bl.a. Tintoretto's "Susanna og de gamle", som Bjerke hadde brukt som eksempel: "Hvis forfatteren ser dette mesterverket som pornografi misunner jeg ikke hans evne til å oppleve det store."²⁷⁹ Ellers var debatten preget av både forargelse og munterhet og enkelte som dr. med. Henrik Seyffarth og cand. philol. Olaf Øyslebø stilte seg, riktignok noe annerledes argumenterende på Bjerkes side. En av de siste ut på banen var Agnar Mykle med kronikken "Pornografi og samfunn"²⁸⁰. Han stilte seg fullt og helt bak Bjerkes påstander, men følte for å bringe debatten over "fra det lyriske til det sosiologiske plan". I tråd med sine tidligere noe virkelighetsfjerne samfunnsreformatoriske aspirasjoner²⁸¹ etterlyser han samtidig "det sosiologiske departement som for lengst skulle være opprettet, og uten hvilken en velferdsstat famler i blinde."²⁸² Mykles kronikk går i korthet ut på at det er avgjørende for samfunnet og den videre slekt at mannsseksualiteten ikke blir hemmet av ulike kulturelle konvensjoner og at kvinnen innstiller seg på "å stimulere mannens usminkede kjønnslyst". Mykle så på pornografien som en slags sikkerhetsventil som ville og måtte være i samfunnet så lenge den "usminkede" seksualitet ikke får utfolde seg fritt mellom mann og kvinne. Mykle skulle bl.a. året etter i kronikken "Pornografien og eventyret" fremheve dikterens rolle som profesjonell pornograf med ansvar for å løfte pornografien opp på et litterært nivå.²⁸³

Under overskriften "Teologisk eros"²⁸⁴ anmeldte Bjerke i 1953 pastor Jon Johnsons bok *Kulturstafetten. Seksualitet og skaperkraft*, utkommet på forlaget Land og Kirke høsten 1953. Her har han festet seg ved kirkens forsøk på å mobilisere vitenskapen til forsvar for den lutherske dogmatikk. I boken "møter vi nemlig det eiendommelige faktum at når moderne

²⁷⁸ Bjerke 1952.

²⁷⁹ Weidemann 1952.

²⁸⁰ Mykle 1952.

²⁸¹ Se Heger 1999, for eksempel ss. 121ff og 147ff.

²⁸² Mykle 1952.

²⁸³ Heger 1999, s. 528, note 59.

²⁸⁴ Bjerke 1953. Artikkelen utgjør også halve essayet "Himmelske fotografier og teologisk eros", i Bjerke 1955a.. Alle sitatene frem til neste fotnote er hentet fra Bjerke 1953.

protestantiske teologer vil forsvare sitt 'åndelige' livssyn, henter de alle sine argumenter fra vulgærmaterialismen." Boken forsvaret ekteskapet som "Guds ordning" og fordømmer all utenomekteskapelig seksuell kontakt. Det viselige ved denne "ordningen" blir åpenbar gjennom engelskmannen J.D. Unwins vitenskapelige forskningsresultater i avhandling *Sex and Culture* som "beviser" at det kristne kyskhetskrav har hatt en kulturfremmende virkning. Unwin har forsket seg frem til det faktum at "[v]ed den største seksuelle frihet er den åndelige energien minst; ved den minste seksuelle frihet blir energien størst." Samfunn med fri kjønnsморal har regelmessig befunnet seg i kulturell stagnasjon, mens seksualrestriktive samfunn har vært kulturelt progressive. Bjerke trekker frem "det kronisk polygame" Frankrike som "Europas kulturelle elitenasjon", og Goethe, lord Byron, Heine og Franz Liszt som eksempler det er vanskelige å innordne i teorien. Det rareste er, i følge Bjerke, kanskje likevel at Johnsen aksepterer Unwins grove forflatning av Freuds libido-teori og tar "denne dypt uåndelige, energi-materialistiske idé til inntekt for kirkens lære" Med denne teorien går det også frem at det ideelle er "når den seksuelle frihet er redusert til det absolutte monogamis *minimum*". "Hvorfor skulle et monogamt ekteskap nødvendigvis innebære en reduksjon av den seksuelle utfoldelse?" spør Bjerke.

Sett nå at to ektefeller lurer seg til å rælske hverandre gjennom et langt liv – hva så med overskuddet av åndsenergi? I følge det Unwin-Johnsenske kalorisystem vil kulturen gå til grunne i samme øyeblikk ekteskapet blir lykkelig. De forutsetter uten videre at monogamiet er så gjør kjedelig og kjønnsløst at det garanterer kulturens bevarelse. I sitt "energiske" forsøk på å forsvare ekteskapet er de kommet i skade for å sjikanere det.

Den totale avholdenhet tar Johnson avstand fra med den begrunnelse at kyskheden da ville dø ut med oss og dermed også våre muligheter til å overføre åndsenergi til etterslekten. "Det er denne overleveringen av produktiv kjønnsangst," skriver Bjerke, "pastoren karakteriserer som 'kulturstafetten'".

Bjerke hevder at skulle det virkelig finnes noe sånt som en ekte kristen seksualmoral måtte det ligge uttrykt i setningen: "Hun skal meget tilgives, ti hun har elsket meget." Men som *teologisk* kjønnsморal derimot gir boken et dekkende bilde av den oppfatning "som i snart 2000 år har fornektet mennesket, tilsvinet kjærligheten og bespottet forholdet mellom mann og kvinne."

Med sitt engasjement i forhold til seksualmoralen hadde Bjerke fått frem noen poenger angående velferdsstatens saklighetsregime og et samfunn så gjennomsyret av "vulgærmaterialismen" at selv kirkens menn var preget av dens talemåter. Av den grunn kunne man kanskje vente at Bjerke ville avlevere noen saftige innlegg i den virkelig store seksualdebatten i 50-årene som kom i kjølvannet av en bokutgivelse av Agnar Mykle.

I februar-mars 1957 ble det tatt ut tiltale mot Agnar Mykle fordi han hadde skrevet den ”utuktige” romanen *Sangen om den røde rubin* (1956). Den debatten som fulgte i kjølvannet av bokanmeldelser og rettssak var en av de heftigste i norsk kulturdebatt. Bjerke holdt seg i det vesentlige på sidelinjen, her var nok skriveføre som delte hans syn. Da han endelig gjorde et forsøk på å intervensere, gjorde han det i en form han tidligere hadde hatt stor suksess med i *Arbeiderbladet* – en køpenickiade. Den moralske forargelse hadde rettet seg mot samleieskildringene i boken, men siden også mot Mykles angivelige bruk av levende modeller. Da han også ble heftig angrepet for plagiat (bl.a. av sitt forbilde Thomas Wolfe), var det Bjerke reagerte på vegne av sin gode venn og nabo.²⁸⁵ *Morgenbladet* (hvor antroposofier og andre spiritualister gjerne skrev sine dobbeltkronikker) var en av de avisene hvor angrepene særlige hadde utartet, og dit sendte Bjerke sin artikkel, postet i Linköping og undertegnet av den fiktive ”fil. lic. Folke Lindgren”. Den var skrevet på uklanderlig svensk og gikk de andre anklagene om at Mykle hadde begått plagiat en høy gang. Det ble ”bevist” at Mykle hadde lånt fra Strindberg og Søderberg og den ”tidlig døde 40-tallist Sture Yxell”²⁸⁶ Carl Fredrik Engelstad fattet imidlertid mistanke og fant ut at anklagene ikke hadde rot i virkeligheten. Gjennom et godt detektivarbeid fant man at sporene førte fra Linköping tilbake til et Oslo-miljø som ikke delte *Morgenbladets* syn på Mykle.

Bjerke mislyktes, men fikk likevel sagt hva han mente om Mykle-hetsen i *Morgenbladet* da artikkelen ble trykket 9/11 1957, sammen med historien om hvordan den ble avslørt. En av de få uttalelsene av Bjerke om Mykle-saken er gitt i et intervju med Alf Hartmann i *VG* 20/4-1957. Her uttrykker Bjerke glede over at litteraturen fortsatt evner å forarge:

Mykle-saken er et gledelig symptom på at det fremdeles er mulig å forarge mennesker gjennom det skrevne ord. Det underlige er bare at vi jo har hatt atskillig saltere saker før, la meg for eksempel henlede Riksadvokatens oppmerksomhet på Jean Paul Sartres bok ”Muren”, som kom på norsk for noen år siden. Den beskriver de eiendommeligste erotiske perversjoner, en mann ligger i badet og river vinger av fluer og foretar de selsomste øvelser. Ingen reagerte på den! Man skulle trodd at genren var utdødd, alt i 90-årene skrev Bjørnson: Jeg er luta lei av kjønnsbøger. Men når Mykle i dag kan sette hele nasjonen i flammer betyr det at folk atter er blitt oppmerksom på litteraturen. På meg virker boken kysk som en blåklokke, men den har innvarslet en hel serie av sjokkerende litteratur som vil komme i bokhandelen til høsten. Riksadvokaten vil få det travelt.²⁸⁷

²⁸⁵ Schulerud 1982, s. 161. Mykle og Bjerke var naboer på Abildsø.

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ Hartmann 1957.

3. Språk og poesi

Både i språkstriden og i modernismedebatten behandler Bjerke spørsmål som jeg her skal se nærmere på. Bjerke har gitt ut tre essaysamlinger om språk og språksak og dessuten ulike monografier som behandler forskjellige sider ved språket: *Hva er god stil?* (1955), *Rim og rytme* (1956) og *Hva er godt riksmål?* (1961), for å nevne noe²⁸⁸. Som redaktør for riksmålsorganet *Ordet* i 16 år var Bjerke involvert i en rekke saker, og jeg skal bare belyse noen sider av hans bidrag i språkkampen. Dette er et så omfattende materiale at jeg vil begrense meg til å antyde hans språksyn og tydeliggjøre hans kritikk av det han anså for en positivistisk filologi.

Når det gjelder modernismedebatten, er Bjerke beryktet for sitt sneversyn. Man har ikke funnet videre grunn til å skjelne mellom Arnulf Øverlands *Tungetale fra Parnasset* og Bjerkes bidrag i denne sammenheng. Noen nyanser og presiseringer fra Bjerkes deltakelse er det derfor viktig å få med seg. Mange av Bjerkes eksempler og forklaringer i denne debatten ble brukt senere i blant annet *Hva er god stil?*, en bok som slett ikke ble dårlig mottatt i pressen.

A. Språkstrid

Språkforsker og professor Moltke Moe var mannen som i 1909 lanserte slagordet *samnorsk*. Han drømte om at landsmål og riksmål engang ville finne sammen i et felles skriftspråk. Dette skulle bli etterkrigstidens store stridstema.²⁸⁹

Da lovlige norske myndigheter i 1945 tok over etter krigen, ble 1938-rettskrivningen innført i skolen. I "Oslo-vedtaket" fra 1939 var det bestemt at en rekke "fellesformer" skulle foretrekkes i lærebøkene. Disse direktivene ble fulgt i etterkrigsårene. I sitt verk *Riskspråk og folkemål* hevder Einar Haugen at disse såkalte fellesformer i praksis var nynorskformer som var tatt inn i 1917- og 1938- rettskrivningen. Det mente også Sigurd Hoel og riksmålsbevegelsens nyvalgte formann Arnulf Øverland i slutten av 40-årene.²⁹⁰ 1938-reglene ble lagt til grunn for statens "samnorskstrev" og var en av kildene til 20 år med opposisjon fra en riksmålsbevegelse med stadig økende tilslutning.

I desember 1951 ble Norsk Språknemd opprettet. Mandatet eller formålsparagrafen som Kirke- og undervisningsdepartementet hadde stilt opp drøye to år i forveien, vakte

²⁸⁸ For en fullstendig oversikt over Bjerkes bokproduksjon, se bakerst i *André Bjerke i lek og alvor*.

²⁸⁹ Haugen 1969, s. 51.

²⁹⁰ *Ibid.*, s. 141.

motstand på grunn av følgende formulering: ”Nemda skal arbeide for å fremja ei tilnærming mellom dei to skriftmåla på norsk folkemåls grunn.” Selve tilnærmingstanken – samnorsken – ble oppfattet av riksmålsbevegelsen og partiet Høyre som et ”bundet mandat”. De mente nemda burde bli oppnevnt på et ”helt fritt grunnlag”. En knapp uke før proposisjonen skulle debatteres i Stortinget (13. desember 1951), skjønnte riksmålsledelsen det politiske alvoret i situasjonen og sendte den allerede etablerte *Foreldreaksjonen mot samnorsk* på underskriftsanking. Aksjonen innbrakte 92.500 underskrifter som lå klare da debatten startet.²⁹¹ Det hjalp lite.

I løpet av 1952 ble Den norske forfatterforeningen sprengt fordi et mindretall (ca. 1/3) nektet og la seg representere i språknemda. Opposisjonsgruppa meldte seg ut og dannet Forfatterforeningen av 1952. Foreldreaksjonen sanket på landsbasis drøyt 400.000 stemmer mot samnorsk det neste året, og gallupundersøkelser foretatt av Norsk Rikskringkasting viste et overveldende flertall av riksmålsbrukere (78%). Dette førte til en ny langvarig foreldreaksjon i Oslo der samnorskformene ble rettet til riksmål i barnas skolebøker.²⁹²

Gallupundersøkelser om språkutvikling uten statlig inngripen (1957) og om hvorvidt man skulle kreve folkeavstemning i språksaken (1958) viste at flertallet i alle partier ønsket fri språkutvikling. Lytteraksjoner mot språklig press i NRK bli igangsatt i Trønderlag og Oslo med stor oppslutning. I en tiårsperiode ble stadig nye riksmålsforeninger stiftet over hele landet, hele tretten stykker bare i 1955. Her er bare beskrevet litt av den hektiske utvikling Bjerke sto midt opp i, og som han bidro sterkt til i 1950-årene og utover.

I 1949 ble Bjerke overtalt av Ernst Sørensen til å være redaktør for Øverlands påtenkte riksmålsorgan. I mars 1950 kom første nummer av *Ordet* ut med en åpningsartikkel av Øverland, under parolen ”Fri språkutvikling”. Det skulle komme ut ti ganger i året og samtidig være forbundets talerør og et litterært magasin. Ved siden av å være redaktør fungerte Bjerke også som språkrøker, filolog og litteraturkjenner. Øverland og Hoel, Keilhau og Eidem og dessuten Johan Borgen, Ebba Haslund, Agnar Mykle, Jens Bjørneboe, Aasmund Brynildsen og Terje Stigen ble faste bidragsytere.²⁹³ *Ordet* ble en formidabel suksess og syntes også å appellere til ”yngre lesere med opprørske instinkter”²⁹⁴, hevder Lars Roar

²⁹¹ Ibid., s. 167.

²⁹² Bjerke 1968, s. 22.

²⁹³ Langslet 1999, s.200.

²⁹⁴ Ibid., s. 201.

Langslet. Opplagsmessig drev Bjerke *Ordet* frem til å bli det største seriøse tidsskriftet etter *Syn og Segn*.²⁹⁵

I *De stor ideologienes tid* skriver Hans Fredrik Dahl at Bjerkes og Ernst Sørensens betydning for riksmålsbevegelsens aktivistiske fase vanskelig kan overdrives.²⁹⁶ En viss mistro til antroposofenes engasjement i bevegelsen ble allikevel uttrykt, og enkelte tiltak ble gjort i det skjulte for å beskytte noen av toppvervene fra antroposofisk dominans. Bjerke var den eneste som var hevet over disse stridighetene skriver Langslet, ”hans posisjon som redaktør og glitrende polemiker var så suveren at ingen kunne eller ville true den”.²⁹⁷

I offentligheten gjorde Bjerke seg i begynnelsen kjent som moromann og parodiker. ”Fyrtitallistene” og samnorskbyråkratens ”oppnorsking” av lærebøkene fikk gjennomgå allerede i slutten av førtiårene med parodier og practical jokes som han produserte sammen med Carl Keilhau (bl.a. under pseudonymet Karl André Keilke). Dette samarbeidet resulterte også i flere ”bakvendt-bøker” hvor også Odd Eidem var med.

Leken viste seg tidlig å være alvorlig nok. ”Karl André Keilkes” anmeldelse av den fiktive Lars Knutnes *Lesestykke for realskolen* skulle gi kjærkomne reaksjoner. Anmeldelsen ”Et epokegjørende verk” ble trykt i *Spektrum* (1948 nr. 5-6)²⁹⁸, og den erklærte at Knutne hadde innlagt seg stor fortjeneste med sin samling ”Klassisk norsk lyrikk, oppnorsket i samsvar med den almene språkkjensla”, som undertittelen (de hadde valgt) lød.. Det var et pedagogisk nybrottsarbeid i samme klasse som Nordahl Rolfsens (1848-1928) *Lesebok*²⁹⁹. Knutne var

[s]om mange andre framskrittsmenn i vår tid klar over at praktisk talt hele den klassiske litteraturen vår er uleselig – i den språkdrakten den er skrevet. Skal en redde disse kulturverdiene for framtia (og framtia vil her i første omgang si skolebarna), må en børste støvet av klassikerne, en må gjøre det snirklete tysk-danske språket deres til rett, greitt norsk.³⁰⁰

Duoen hadde gjendiktet en håndfull kjente lyrikere til ”samnorsk” som de la frem som stilprøver på Knutnes ”fremragende” arbeid: Blant annet ”Ånda til diktet” av ”Jon Sepastian

²⁹⁵ Dahl 2001, s. 385.

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Foreldreaksjonens kamporgan *Frisprog* ble stiftet i 1953. Her var antroposofen Øystein Parmann redaktør, assistert av Hjalmar Hegge. Senere tok Bjørneboe over redaktøransvaret. I Riksmålsforbundet var Sørensen dessuten viseformann. Konspirasjonsteorier om ”antroposofisk kupp” førte til noen utskiftninger i *Frisprog*, og da Øverland ville gå av som formann i Riksmålsforbundet i 1956, anmodet han Sigurd Hoel om å stille til valg slik at viseformann Sørensen fikk en utfordrer. Hoel ble valgt. For nærmere detaljer se Langslet 1999, s. 257-58.

²⁹⁸ Senere publisert i Bjerke 1968, s. 188.

²⁹⁹ Klassikeren av oppnorskede lesebøker. Autorisert lesebok allerede i 1892. En ”moderat” versjon av 1. del ble utgitt på nytt i 1952 i forbindelse med en ny læreboknormal. Se Haugen 1969, ss. 41 og 175. Bjerke har flere omtaler av både den gamle og den nye versjonen.

³⁰⁰ Bjerke 1968, s. 189.

Velhagen”. Og ”den helt ideelle oppnorskingen av Obstfelders ’Jeg ser’” hadde blitt til ”Jeg glor”.³⁰¹

Den gamle dansketåke er endelig brutt her i landet, heretter skriver vi vårt eget mål. Som sagt: med denne boka har Lars Knutne gjort et stort pionerarbeid, fra nå av kan han tåle å bli nevnt sammen med de største språklige banebryterne: Wergeland, Åsen, Vinje, Førsmunn, Oppsmunn, Ripsskog, Lars Knutne...³⁰²

Først når store deler av anmeldelsen ble gjengitt i Morgenbladet 15. januar 1949, kom reaksjonene. ”Er det sant?” lød overskriften på et skarpt og indignert leserinnlegg som endte i følgende appell til Knutne: ”Skriv De dikt, men la det være Deres egne og originale, la oss og fremtiden få beholde våre diktere slik vi har blitt glad i dem. Spar oss for slike forsøk!”³⁰³

Redaksjonen (Parmann) rykket så ut med en avsløring og en forklaring på hvorfor parodien ble tatt alvorlig. De hadde fått den reaksjonen de ønsket seg:

Knutne var ment som en parodi. Ulykken er at det som her parodieres på forhånd er drevet så langt at folk flest – utrolig men sant – ikke oppfatter parodien, men tar det for god fisk – og endelig blir rasende. Nei nå går det for vidt! Men dette ”for vidt” er jo bare en forlengelse, en liten tanke for meget av det allerede på forhånd vidt drevne.³⁰⁴

Da Bjerke ble redaktør av *Ordet* i 1950, fulgte han Kirkedepartementets ”oppnorskings”-prosjekt med argusøyne. Nordahl Rolfsens *Lesebok* i ny og gammel versjon fikk særlig gjennomgå, og eksempler fra oppnorskingslitteraturen ble rapportert i den faste spalten ”Månedens Knutne”. ”Oppnorskingen” av klassiske dikterverk i norske lesebøker hadde bl.a. C. J. Hambro protestert heftig mot allerede i 1913. Men loven beskyttet slike ”revisjoner” mot forfatternes protester, og pedagogene hevdet at de var helt nødvendige i skolen.³⁰⁵ ”Det var først da Bjerke-Keilhau reiste latterbølgen mot dette, at forsvaret raste sammen”³⁰⁶, hevder Lars Roar Langslet.

Språksyn

Hans Fredrik Dahl hevder at det ikke er urimelig å tenke seg at ”den forening i åndsvitenskaplig okkultisme og religiøs mystikk som ga dybde til antroposofenes spesielle kristentro, også la grunnlaget for den vedvarende utholdenhet de nå la for dagen.”³⁰⁷ Hva det

³⁰¹ Ibid., s. 196.

³⁰² Ibid., s. 197.

³⁰³ ”Er det sant?”, *Morgenbladet* 21/1, 1949.

³⁰⁴ Redaksjonens kommentar til leserinnlegget samme dag.

³⁰⁵ Langslet 1999, s. 199.

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ Dahl 2001, s. 385

skal bety, er jeg litt usikker på, men det er sikkert at antroposofenes politiske, antipositivistiske og fenomenologiske perspektiver har en forankring i Steiners skrifter fra både før og etter han ble ”åndsvitenskapsmann”. Hva Steiners forhold til språket angår, skrev han på sine eldre dager om språk og bevegelseskunsten eurytmi, og man kan sikkert her finne formuleringer som er farget av hans esoteriske perspektiver. Men først og fremst beskriver Steiner språket som et sted der det individuelle uttrykk har en mulighet til å lyse frem i tekst og tale. Det Bjerke kunne ha kalt språkorganismens morfologi (stil, semantikk, syntaks, grammatikk etc.), kaller Steiner ”språkånd”. Først når man er innforlivet med disse lovene, er det at ”språkånden opptar det som er skuet” skriver Steiner i artikkelen ”Sprache und Sprachgeist” fra 1922. ”Ordene og vendingene man kommer på, antar selv noe åndelig; de opphører ’å bety’ det de vanligvis betyr, og smyger seg inn i det som er skuet”.³⁰⁸ Hovedtrekkene i dette synet er ikke så ulikt det den mer moderne fenomenologen Merleau-Ponty uttrykker når han skriver at en vellykket ”uttrykksoperasjon” ikke bare fungerer som ”huskeseddel”, ”den får betydningen til å eksistere som en ting midt i selve teksten, den gir den [betydningen] liv i en organisme av ord, den installerer den som et nytt sanseorgan i forfatteren og i leseren, den åpner et nytt felt eller en ny dimensjon for vår erfaring.”³⁰⁹

Bjerke må kunne sies å være inne på dette allmenne temaet i essayet ”En ny ABC”. 3. desember 1959 hadde Bjerke utgitt en ABC som vakte stor oppsikt. Han redegjør for den Steiner-pedagogiske tanke bak boken og kritiserer den gjengse pedagogikk som ifølge Bjerke ikke utnytter de ”språkkreftene” alle barn er i besittelse av. Barn må få ”plaske i ord” og ikke læres opp til å bli miniatyrvoksne spissborgere. De statsautoriserte ABC-ene er en slags forløper for selvangivelsen, hevder Bjerke. Samnorsktanken og den moderne pedagogikk er for øvrig helt i harmoni med hverandre: ”Den ånd som vil dressere et konstruert, fullstendig livløst statsspråk inn i barna, den samme ånd vil også forme dem til pregløse, hensiktsmessige funksjonerende mekanismer i velferdsmaskinen.”³¹⁰

Innledningsvis illustrer han hvordan noe u-hørt og u-sett kommer tilsyne i språket gjennom noen ”munnhell” fra barn. Han forteller om en dag han lå i strandkanten og følte en viss resignasjon overfor muligheten av å fange inn i språket det ”spill av lys og farger” han var vitne til, uten å henfalle til klisjeer. Da var det en liten gutt i vannkanten som ble grepet av det samme synet som Bjerke og ropte: ”Se! Vannet leker med hverandre!”

³⁰⁸ Hentet fra antroposofen Heinz Zimmermanns lille interessante bok *Dør språket? Hvordan ordet kan belives* (Zimmermann 2006), s. 71.

³⁰⁹ Merleau-Ponty 1994, s. 148.

³¹⁰ Bjerke 1964, s. 170.

Grammatikalsk sett er jo dette en ravgal setning; ingen anstendig norsklærer ville kunne unnlate å gi en elev 3-streksfeil for et slikt uttrykk. Og allikevel: akkurat så skinnende ny og rar og forbløffende som denne setningen *var* bølgenes lek. Naturen *var* fanget i språket. Men man må være tre år gammel for å si en sånn setning.

I forbindelse med en annen barnekommentar skriver han: ”Det er skjedd en kortslutning i sproget; det slår en mystisk gnist over mellom ordene, og i skjæret av den gnisten *ser* vi et stykke natur”.³¹¹ ”Man sanser ikke lenger gjennom klisjéen; den har tapt sin billedkarakter,”³¹² skriver Bjerke: i *Hva er god stil?* fra 1955. Dette magiske forholdet til ordene og tingene gjør at barna avlokkes språkets hemmeligheter, dets ”reserver av skjulte krefter”. Det er denne kilden den geniale dikter må ha en nærhet til:

Det er jo nettopp det som gjør f. eks. Knut Hamsun til en stor stilist: at han har beholdt barnets naivt-geniale evne til å bruke gale ord på en riktig måte – slik at hver setning liksom gjenerobrer sprogets uopprinnelige friskhet. Man kan bare tenke på hvordan han beskriver Isak av Sellanraa: ”Og hvem andre gikk med et slikt Opsyn i Ansiktet! Han syntes hvert Øyeblikk at kunne slippe en slags Barrabas løs.”³¹³

Bjerke gir ved en rekke anledninger uttrykk for hva han mener med språkets ”organisk logikk”. ”Språket er ikke matematikk”, skriver han og viser til at ”ordsansen” reagerer på gestalter akkurat som synssansen. ”Øyet ser ikke en sum av lysstråler, men et bilde”. ”Som fargene for øyet er ordene for ordsansen: vi oppfatter dem i strukturer, og det enkelte ords betydning vil variere med omgivelsene”.³¹⁴

Samnorskritikk

Samnorskfolket hadde lenge støttet seg til argumentene om at de var på fremskrittets side. Det var en merkelig blanding av nasjonalisme, radikalisme og teknokratisk positivisme som ønsket dette nye språket. På den ene siden var argumentene knyttet til norsk identitet, og hadde derfor mye til felles med ideen bak nynorsk. På den andre siden lå det en sosialistisk idé om likhet bak samnorskidéen: Riksmålet var et maktspråk som bygget opp under klasseskillet. Dernest var man i tradisjonell kulturradikal ånd overbevist om at en objektiv vitenskaplig fremgangsmåte var i stand til å lage et nytt språk. Tanken var at en grundig ”empirisk” undersøkelse og en nøytral statistisk behandling av materialet skulle kunne gi et gjennomsnitt man kunne strekke seg etter. Det ville avhjelpe og fremskynde den uavvendelige demokratiske sammensmeltningen av riksmål og nynorsk.

³¹¹ Ibid., s. 160-161.

³¹² Bjerke 1955b, s. 57.

³¹³ Ibid., s. 161.

³¹⁴ Bjerke 1962, s. 35-36.

Jeg skal se nærmere på to grunnpremisser som Bjerke mener samnorskidéen hviler på. Det ene utgjør grunnlaget for en vitenskaplighet som tar *statistiske* hensyn fremfor *stilistiske*. Det andre er idéen om at det finnes objektive historiske lovmessigheter som peker ut retningen for utviklingen så å si uten menneskets deltagelse. Dette kaller Bjerke ”Det historiske argument”. Med sin filosofiske forankring var Bjerke sterkt kritisk til de som i språknormeringsarbeidet støttet seg til ”objektive” kriterier som ligger utenfor selve språkets ”organiske lovmessighet”.

I ”Samnorskfilologen. En vitenskapelig molbohistorie” avslører Bjerke en positivistisk filologi som prøver å konstruere språknormer ut fra kvantitative parametere. I innledningen til essayet forteller Bjerke hvordan han tidligere har gått frem for å avsløre den overdrevne respekt for ”den eksakte språkvitenskap”:

For en del år siden forfattet jeg under det fingerte forskernavn cand. philol. Martin Storhaug et strengt vitenskapelig essay med tittelen «Språkets fysiologiske grunnlag». Her gjorde jeg rede for de oppsiktsvekkende forskningsresultater i den nye vitenskapsgren, hormon-filologien, påvisningen av at våre sproglige funksjoner styres fra en lukket kjertel i brysthulen (thymus), og at fenomener som f. eks. stamhet og dialekter skyldes sammensetningen av drikkevannet. Min artikkel var spekket med henvisninger til lærde verker av amerikanske og tyske forskere (dr. Appergau m. fl.) Jeg konkluderte med at det her var rettet et vitenskapelig dødsstøt mot riksmålsbevegelsens romantiske argumenter. Artikkelen seilte rett inn på kronikkplass i Arbeiderbladet. Endelig et saklig innlegg i sprogdebatten!³¹⁵

Denne bløffen hører til Bjerkes mest omtalte. Den ble ikke oppdaget før Bjerke selv avslørte den og ga en begrunnelse for hvorfor ingen hadde reagert. I essayet vi nå skal se på har Bjerke funnet et vitenskaplig arbeid som med all tydelighet anskueliggjør den vitenskapelige innstilling han ville til livs. Det dreier seg om en avhandling av professor Ragnvald Iversen som bærer tittelen *Voksterlivet i Henrik Ibsens lyrikk*. Her bruker Bjerke adskillig plass på å referere den vitenskapelige virksomhet som går ut på å telle planter i bind 14 av Ibsens *Samlede verker*. ”Professoren tilegner seg poesi – dvs. han *teller*. [...] Eureka! – der har vi et ’figenblad’: kryss i notatboken.” ”Det filologiske ord-herbarium” består bl.a. av ”A Vokstrer med særskilte navn”, ”B Vokstrer med generelle navn” og ”D Plantedeler”:

Til gruppe D knyttes en kommentar: «Hit hører vel nærmest også *tyri* (bare i sms. *tyrirod* 1 g.). Like ens *druer* (1 g.) brukt metonymisk istf. vin («Druen er klar»); jfr. også *Druens Blod* (1 g.) med samme tyding. — For seg står *figenblad* (1 g.), som bare er brukt figurlig.»

Jeg må tilstå at jeg har ledd adskillig mer enn 1 g. av denne opplysning om Ibsens *figenblad*.³¹⁶

Siden blir Ibsens ”botaniske kvotient” regnet ut til å være ”rundt 1,5 på hver side” (621 planter / 414 sider). Bjerke føler seg imidlertid ikke ”helt på trygg grunn i denne vitenskap”

³¹⁵ Bjerke 1964, s.109-110.

³¹⁶ Ibid, s.112-113

fordi han selv er i besittelse av en utgave med mindre format og dermed høyere sidetall. Ibsens botaniske kvotient synker dermed ”ned i noe sånt som 0,9”.

Dette er naturlig nok takknemlig materiale å gjøre narr av, og ingen kan vel gjøre det bedre enn Bjerke. Hans fortjeneste her er likevel å blottlegge filologiens ønske om å likne fysikken. Dette er heller ikke noe enestående tilfelle i følge Bjerke; det er selve den uavvendelige reduksjonistiske tankegang som føres en smule mer konsekvent enn det man er vant til.

Denne lattervekkende oppvisning er noe mer enn en norsk professors åndelige strip-tease. Det er selve den humanistiske forsknings misère vi ser blottlagt: dens tragikomiske forsøk på å imitere den klassiske naturvitenskap.³¹⁷

Det var ikke mindre kompromitterende for samnorsksideen at Iversen var en merittert forsker og formann i 6-mannskomiteen som var ansvarlig for samnorskreformen av 1938. Bjerke bemerker at hans dobbeltstemme må ha hatt avgjørende betydning for en rekke store beslutninger³¹⁸. Bl.a. mener Bjerke man finner Iversen signatur i en begrunnelse komiteen ga for sitt valg av skrivemåten *øy* fremfor *øi*. Bjerke siterer og kommenterer:

”Det er ingen tvil om at det er en praktisk føremønn at et skriftsystem har minst mulig av diakritiske tegn. Fra denne side sett er det derfor ingen tvil om at denne skrivemåten *øy* er mere praktisk enn *øi*: ved den siste må vi 2 gg. løfte pennen fra papiret, ved den første bare 1 g.”
Ja, der har vi ham: *øi* 2 gg., *øy* 1 g. Bare Iversen kunne finne på å motivere en ortografisk reform med frekvenstall for løfting av penn!³¹⁹

Under utarbeidelsen av 38-reformen hadde Iversen og Torgeir Krogsrud uttalt i et komitédokument at det ”er for tidelig i dag å slå en strek over hele stilprinsippet”, men at de ”likeså avgjort [ville] ta avstand fra at stilkravet blir brukt for å hindre eller hemme en naturlig og rask utvikling i norsk lei.”³²⁰ Bjerke finner liknende krav i språknemdas ”Framlegg til læreboknormal 1957” og i Bokmålsordlisten av 1959. Tanken om at stilprinsippet bare har sekundære kvaliteter, ”uvirkelige og uvesentlige som poesien i et Ibsendikt”, i forhold til det håndgripelige faktum ”at dikterens botaniske kvotient er 1,6 og at gran (29 gg.) er flertallstreet i hans lyriske voksterliv”³²¹ ligger også til grunn for de såkalte ”normalformer”, hevder Bjerke. Han viser til noen eksempler fra et ”Framlegg” som liksom skal ha dekning i ”dialektgeografiske oppmålinger”: “TYNNE – TØNNE. Etter dei dialektopplysningane vi har, må det være forma med y som er mest utbreidd, og den bør difor

³¹⁷ Ibid. S 116-117

³¹⁸ Ibid. S. 117

³¹⁹ Ibid.S.118

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid, s.119.

væra lærebokform i baa mål.” Det samme hensyn må taes til “MJØL” fremfor “MEL”. Men Bjerke hevder at det bare er i prinsippet det telles, ”for en virkelig statistisk undersøkelse av talemålsformene er til dags dato ikke foretatt”. Men Iversens metode har også en annen kjedelig mangel:

Tellekorpset går ut fra at dialektene — og egentlig bare bygdemålene — er det eneste levende talesprog i Norge. Man regner ikke med det talte riksmål. (Nemnda har f. eks. aldri hørt former som «melk» og «tyv» i Oslo!) Heller ikke er skriftsprogets pregning av f. eks. stasjonsbyenes talesprog registrert i fantasi-statistikken. Heller ikke den enkeltes vekslende bruk av riksmål og dialekt i dagligtalen. Disse forhold har man valgt å overse. Omtrent som Iversen overså at de forskjellige utgaver av en bok kan ha forskjellig ombrekning.

Dermed får utsagnet om samnorskens ”flertallsformer” omtrent samme vitenskapelige verdi som ”Ibsens botaniske kvotient”.

Om dette synet representerte en form for materialisme, var samnorskideen som nevnt også tuftet på en form for historisk determinisme med lokale røtter tilbake til Moltke Moe.

Det historiske argument kaller Bjerke denne ideen i et essay med samme navn.³²² Dette lumske argumentet hadde også riksmålsbevegelsen latt seg forføre av, og dermed var de ute av stand til å identifisere argumentets svake punkt, hevder Bjerke. Han sammenfatter argumentet på denne måten:

Utviklingen går ubestridelig i retning av en sammensmeltning mellom de to sprog. Denne tilnæringsprosess har pågått gjennom over hundre år, og gjennom alle dens faser er forskjellen mellom sprogene stadig blitt mindre. Dette er *et historisk faktum*. Selv de mest konservative i riksmålsleiren erkjenner nødvendigheten i denne prosess. Deres opposisjon gjelder altså ikke utviklingens sluttmaal, men dens tempo og de metoder som blir brukt; dvs. de vil målet, men ikke midlene. Samnorskpolitikken tar konsekvensen av at denne historiske nødvendighet er erkjent, og vil også midlene: den vil fremme tilnærming mellom de to skriftsprog på norsk folkemåls grunn. Dette innebærer altså ingen «sproglig tvangsdirigering», men er bare en befordring av den naturlige tendens i norsk sprogutvikling.³²³

I mai 1960 ble Den norske forfatterforeningen frifunnet i Høyesterett etter beskyldinger om at deres representasjon i Språknemda brøt med foreningens erklærte språkpolitisk nøytralitet. Anklagerne, Forfatterforeningen av 1952, mente det såkalte ”bundne mandat” – dvs. formålsparagrafen som sier at ”nemda skal arbeide for å fremja ei tilnærming mellom dei to skriftmåla på norsk folkemåls grunn” – gjorde Språknemda til et offisielt organ for gjennomføring av samnorskpolitikken. Etter Bjerkes mening var det det historiske argument som førte til utbrytergruppens nederlag. Argumentet var riksmålsbevegelsens blinde flekk

³²² S. 11 ”Det historiske argument” i *Språket som ikke ville dø*. Innledningsvis oppsummerer Bjerke samnorskideen slik: ”1. *Det sosiale argument*: Riksmålet må avskaffes, fordi det er et overklassesprog. Samnorsken vil oppheve det sproglige klasseskille. 2. *Det nasjonale argument*: Riksmålet er unorsk; det inneholder for mange danske elementer. Samnorsken vil bli et sprog «høvelig for alle nordmenn». 3. *Det pedagogiske argument*: Vårt nuværende tosprog-system kompliserer skoleopplæringen. Vi må få et enhetlig skriftsprog i pakt med barnas naturlige talemål. Det vil lette deres kontakt med kunnskapsstoffet at undervisningssproget får enkle, greie og folkelige former. 4. *Det økonomiske argument*: Vi har ikke råd til å ha to sprog i en så liten nasjon.”

³²³ Ibid. S.12

som motpartens advokat Henning Bødtker visste å utnytte. I domspremissene hevdes det at Forfatterforeningen av 1952 har tolket formålsparagrafens formulering på måter det ikke er grunnlag for, og det vises til et departementsskriv som understreker at det helt fra saken om Norsk språknemnd ble behandlet i Stortinget, har ”vært gitt klart uttrykk for at formuleringen må tolkes på historisk bakgrunn”.³²⁴ Bjerke siterer domspremissene: “Den (formuleringen) gir i all knapphet en rammende karakteristikk av *den språkutvikling som har funnet sted i vårt land i de siste hundre år, og setter en fortsettelse av denne utviklingen opp som program for fremtiden.*”³²⁵

Tyngden i disse ordene avgjør saken hevder Bjerke. Formålsparagrafen ”uttrykker bare det uavvendelige, det lovmessige vi alle må akseptere.”

Siden gjør han rede for det historiske arguments historiske bakgrunn. Hans evne til å drive sin etterforskende journalistikk når dermed sitt klimaks – også hva leseverdighet angår: Bjerke redegjør for hvordan riksmålsmannen Johan Bojer lot seg overtale av professor Koht under utformingen av 38-rettskrivningen. Da Bojer ble bebreidet sin delaktighet i den ”språklige lapskaus” – som tidligere hadde vært hans egen karakteristikk av samnorskbestrebelsene – gikk det frem av hans reaksjon at det historiske argument hadde overbevist ham om at samnorsken var uunngåelig: ”Dere kan likegodt prøve å stanse en foss med en teskje!” hadde han svart.

”Foss, ja der er vi ved noe vesentlig” skriver Bjerke og hevder at det avgjørende argumentet for samnorsken i språkdebatten alltid har blitt presentert som vannsymbolikk. Som et bilde på målformenes sammensmelting hadde Moe beskrevet hvordan den jøkelgrønne Otta renner inn i den (blågrå) Gudbrandsdalslågen. Bjerke kommenterer: ”Hvilken nordmann kan stå for en så våt visjon? Det er som man gripes av en voldsom tørst – etter nye, skummende jøkelgrønne rettskrivningsreformer”³²⁶ I et annet av Moes ”vannbevis” har det historiske argument blitt havbølger: ”Hver bølge suges nok delvis tilbake av atterslaget; men det er fremslaget som er det seirende – atterslaget fra den foregående bølge øker bare tyngden i neste rygg”³²⁷. Bjerke kommenter:

Det var utvilsomt dette bølge-resonnement som motiverte fremstøtet i 1938. De valgfrie samnorskformene fra 1917 hadde vært en fiasko. De var blitt innført i 1970 skolekretser – og kastet ut igjen i over 1700 av dem. Hva skulle det bety? Kjære, det var bare ”atterslaget” som ville ”øke tyngden i neste rygg”! Altså gjorde man alle de valgfrie formene obligatoriske i bokmålet, og

³²⁴ Bjerke 1964, s. 14-15.

³²⁵ ? Bjerkes kursivering

³²⁶ Ibid.

³²⁷ Ibid.

smeiset like godt inn praktisk talt resten av nynorsken med det samme. Man stolte på Moltke Moes dønninger.

Men der gikk man altså i vannet.³²⁸

B. Modernismedebatten

1949 regnes gjerne som den lyriske modernismens gjennombruddsår i Norge. Det er utgivelsesåret for bl.a. Paal Brekkes *Skyggefektning* og Gunnar Reiss-Andersens *Prinsen av Isola og andre dikt*. Det modernistiske dikt kjennetegnes i første rekke ved at man forlater rim og rytme, og at man forholder seg friere til grammatikalske regler og tradisjonell setningsbygning. Billedbruken er gjerne kaotisk og kontrastfull og gjenspeiler ofte angst, smerte og fremmedartet virkelighet. Den politisk konservative modernisten T.S. Eliots allusjonsteknikk søkte å spille på alle de muligheter som lå i språket og tradisjonen. Han skulle bli en premissleverandør for Erling Christie, Paal Brekke og etterkrigstidens modernisme i sin alminnelighet.³²⁹ Hans berømte diktsyklus *The Waste Land* fra 1922 var skrevet i etterkrigsstemning og var en form for sivilisasjonskritikk. Den ble gjendiktet av Brekke allerede 1949. Man forbinder ofte den litterære modernismen med 1920-årene, med begreper som *stream of consciousness* og navn som James Joyce, Luigi Pirandello og den nevnte Eliot. Særlig i lyrikken peker man gjerne også på impulser fra den franske symbolismen i 1850-årene og Charles Baudelaires *Les Fleurs du Mal*³³⁰. Også Walt Whitmann i USA og vår egen Wergeland nevner noen i den forbindelse.

Om vi foreløpig holder andre kunstgrener og betydninger utenfor, er modernismebegrepet omfattende nok, og det var altså ikke slik at det ikke ble skrevet ”modernistisk” i Norge før i slutten av 1940-årene. Det var det gjennomførte eksperimentelle uttrykket og etterkrigstidsstemningen generelt som utgjorde den nye impulsen. Også den såkalte førtitalismen i Sverige hadde stor innflytelse i Norge. Det var enkelte representanter for den svenske modernisme som Bjerke sammen med Carl Keilhau reagerte mot i første omgang allerede i 1948: En anmeldelse signert ”Carl-André Keilke” av den fiktive Axel Meidell-Paulsens *Grønn katarakt* sto i *Dagbladet* 24/4 1948. Det var den angivelige avdøde ”dykkerlærlingens” eneste diktsamling. Foruten en tragisk livshistorie presenterte Keilke et rikt utvalg av hans ”banebrytende” dikt. ”Hans livsverk peker mot fremtiden. Han var den

³²⁸ Ibid. S. 26.

³²⁹ Brumo & Furuseth 2005, s. 45.

³³⁰ Ibid., s. 15-16.

første 50-talist.”³³¹ Willy Dahl hevder at etterspørselen etter Meidell-Paulsens diktsamling førte til at duoen i 1949 forfattet flere ”50-talist”-dikt i *Den bakvendte boken* ³³². I diktet ”Ambivalens” hevder Dahl å gjenkjenne Claes Gills stil.

Novembers brystne iris! Fallisk vemod / risser sin arabesk på kryptens vegg, / tungsindig som japanske pergamenter / med akvarell av utslukt Fusijama. / Pyramidale dimensjon i tomme hender / de sorte sjakters funebrale ravn, / og dog! med flyvefiskens presisjon / i parringslek blir alt en lys kontrast: / Pavlova-føtters feiltrinn i kulissen, / det tunge fall mot gulvet i triumf!

Etter Dahls bedømmelse var dette i grunnen en kjærlig parodi som nok ”skyldtes mest” Carl Keilhau, som senere kom til å bevege seg i retning av modernismen. ”[D]et er adskillig begavet modernisme i *Grønn katarakt*,” slår han fast.³³³

Noe mindre kjærlig var Bjerkes anmeldelse i *VG* 1954 av Erling Christies dikterdebut *Drøm om havet*.³³⁴ Anmeldelsen het ”Den modernistiske lyriker” og ble straks satt i forbindelse med ”tungetaledebatten” – som hadde rast noen måneder i forveien – der Arnulf Øverland hadde anklaget den moderne poesien for å bli stadig mer innadvendt og ubegripelig. Vi skal her bare minne om Bjerkes egen diktervirksomhet, og i den forbindelse hans innledningsvis omtalte avgjørelse om å gå fra ”lukket”(modernistisk!) til ”åpen” stil.³³⁵ Da Bjerke debuterte med *Fakkeltog*, ble han hyllet for sine formfullendte dikt. Siden var det bl.a. den totale beherskelse av diverse metriske former som imponerte. Han ble da også sammenliknet med Øverland og Herman Wildenvey som han begge beundret.³³⁶ Derfor ble Bjerke antatt å stå for de samme verdiene som Øverland hevdet. Øverlands skikkelse i norsk litteratur var ruvende og han hadde stor makt. Som konsulent i Aschehoug hadde han bl.a. annet refusert Claes Gills debutsamling før krigen og likeledes Gunvor Hofmos i 1946. Han hadde altså allerede kjempet i mot det han opplevde som oppløsningstendenser i lyrikken en stund før han begynte å turnere med sitt foredrag ”Tungetale fra parnasset” i 1953.³³⁷ Øverlands demagogiske angrep på modernismen ble av Odd Solumsmoen tolket som en kamp for eget ettermæle og egen posisjon som dikterhøvding.³³⁸

³³¹ Keilke 1948.

³³² Dahl, W. 1989, s. 158.

³³³ Ibid.

³³⁴ Bjerke 1954a.

³³⁵ Se s.14 ovenfor.

³³⁶ I *Vinduet* nr. 8 1948 skrev Bjerke en lang begeistret artikkel om ”Herman Wildenveys lyrikk”. Den kom senere ut i en bearbejdet utgave i essaysamlingen *Syklonens sentrum* (Bjerke 1970b) under tittelen ”En kandidat til fredsprisen”.

³³⁷ Brumo & Furuseth 2005, s. 35.

³³⁸ Ibid., s. 37.

Tilbake til Bjerkes anmeldelse av Christies debut. Bjerke tok utgangspunkt i det han opplevde som en krigserklæring fra modernistenes side. Det fremgår at han hadde irritert seg over pretensiøse programerklæringer fra Christie og bl.a Finn Bjørnseth. De hadde snakket nedsettende om ”språklig velklang” og ”lyriske stemningsvers” i den tradisjonelle diktningen. ”Poesien skal ikke være lett, og har aldri vært det” skal Christie ha sagt i et intervju, der han også undret seg over hvordan de som befatter seg med ”poesiens problemer” og i dag søker å formulere en ”moderne erkjennelse”, kan ”unnlate å gå veien om Eliot”.³³⁹ Fordi Christie hadde opparbeidet seg et navn som kritiker med modernisme som spesialfelt og fordi han hadde introdusert sin lyrikk så ”utfordrende selvbevisst”, var det grunn til å gå hans diktsamling etter i sømmene, skriver Bjerke og går løs på oppgaven.

Som en asketisk disippel av Eliot forkaster Christie selvsagt den utvendige effekt: rimet. Men det er pussig å iakttå hvordan denne strengt forbudte effekten lister seg inn bakveien i hans poesi. Det er som når en asket fortrenger en drift, og den dukker opp i igjen i form av nevrotisk vasketvang. Driften mot rimet lar seg ikke straffet fortrenge i lyrikken; den ytrer seg da i andre former for klang-gjentagelse, som faktisk er langt mer manierte og utvendige.

Konkret var det snakk om ”tvangsaktig” bruk av presens partisipp: ”demrende – stirrende – flyktende”, der diktet ”lider av fortrenge rimord!” Enda verre var det med den ”manierte oppstablingen av genitiver”, bemerker Bjerke og siterer et dikt hvor han kursiverer alle genitivene. Med ”øredøvende monotoni” er det lille diktet ”Kongen” bygget over treklangen genitiv – adjektiv – substantiv: ”styrkens evige forbannelse – pasjoners tapte glede – blodets ville skjønnhet” osv. Dette tør kalles ukunstnerisk, hevder Bjerke. Bedre er det ikke med rytmeeffekten slik den blir erstattet med ”en rent typografiske oppdeling i korte linjer.” ”Slik kan man jo sette opp en hvilken som helst avisartikkel om prisindeks eller annonse for fruktsalt – det blir ikke dikt av den grunn.” Det eneste som kan forsvare anvendelsen av såkalte frie vers, må være at dikteren behersker et friskt billedspråk, hevder Bjerke. Da tåler man ikke et eneste klisjéaktig bilde, noe han hevder Christie ”formelig vasser i”.

”Verst er det at han ikke vet hvordan man utvikler et bilde av et annet,” skriver Bjerke. ”Her har vi å gjøre med en estetisk lov som ikke engang en modernist har rett til å bryte: når man utvikler en metafor av en foregående, må de være hentet fra samme billedkrets.” Bjerke siterer en strofe fra de ”Det døde landskap” for å belyse problemet:

I dette landskap av forrevne sletter / i dette hjertets purgatorium / steg en dag måkene på vinger spent / mot horisontens tunge vegg / og våre døde marker åpnet seg / for regnets milde kjærtegn.

Bjerke virker noe pedantisk når han hevder at landskapsbilder, religiøse bilder, zoologiske, arkitektoniske og erotiske bilder ikke kan vikles ut av hverandre på den måten:

³³⁹ Bjerke 1954a. Alle sitater i det følgende frem til neste fotnote stammer fra denne artikkelen.

[F]orrevne sletter har ingenting å gjøre i en skjærsild, som heller ikke inneholder måker. Og måker flyr ikke mot en vegg; og kjærtegn har ingen forbindelse med forrevne sletter, purgatorier, måker og vegger. Billedbruken er det rene kaos.

Etter denne slakten av Christies formspråk spør Bjerke seg hva innholdet i diktene er og konkluderer: ”Et dikt som ikke har noen form, har heller ikke noe innhold.”

Tre dager senere kommer det et velskrevet og indignert tilsvare av Paal Brekke. Han reagerte på det han kalte en ”piskescene” av en ung debuttant, men Bjerke hadde også blottet sin uvitenhet om modernismens vesen og tradisjon. Den besto av langt mer enn Eliots diktning, som Bjerke angivelig heller ikke hadde skjønnet mye av. Brekke nevner Edith Södergran, den eldre Rainer Maria Rilke og Wergeland som eksempler Bjerke ut fra sine teorier kunne trukket fram til spott og spe. Likevel virker det som om Brekke føler behov for å forsvare og forklare Eliot, idet han leverer en lengre beskrivelse av hvorledes dikterens lyriske formspråk er bevisst gjennomført.

Han bruker aldri rimet, medmindre det akkurat der har en kunstnerisk hensikt. Han tror ikke på illusjonen om rimets evige poesiskapende gjentakelse. Han bruker det bevisst, som den effekt det er, ved siden av alle andre kunstneriske effekter han rår over: Sitat- og allusjonsmetoden, alitterasjonen, stil- og rytmevariasjonen.³⁴⁰

Bjerkens angrep på Christie som ”Eliots asketiske disippel” forstås som et angrep på Eliots ”formløse” modernisme. “[S]å får Erling Christie stå i mellom,” skriver Brekke. Han kaller Bjerke en ”skolemester” og påtaler særlig hans ”firkantete” billedanalyse av Christies ”Det døde landskap”.

Bjerkens svar, ”Kort kurs i litteraturkritikk”³⁴¹, er som vanlig svært polemisk. Til Brekkes anklager om ”piskescener” mener Bjerke at man som kritiker må regne med mennesker som kan stå for en støyt, ”og ikke med det Alf Larsen kaller ’åndelige blødere’”. Deretter utdyper han sin ”estetiske lov” om billedbruk med et kort eksempel som viser hvor galt det kan gå når et ”arkitektonisk” bilde er utledet av et ”zoologisk”: ”Vår klode er et puppeskall / ved grinden til en kongehall”. Annerledes er det hvis bildene ”ikke er utledet av hverandre. Når det f. eks. er tale om oppramsing av kjennetegn, som blir billedlig karakterisert. Hvert enkelt bilde beskriver da en side av tingen”, hevder han og anfører et eksempel fra *Tusen og en natt*: ”En kvinne, sunn som hanens øye, og hvit som den avskallede mandel”.³⁴²

³⁴⁰ Brekke 1954a.

³⁴¹ Bjerke 1954b.

³⁴² Ibid.

Når det gjelder Brekkes påstand om angrep på Eliot, føler Bjerke seg misforstått: “Ikke med en stavelse har jeg ytret meg nedsettende om T.S. Eliots egen poesi,” hevder han, og står fast på at kritikken av Christie ble som den ble fordi diktsamlingen ikke holdt mål.

Jeg har uttalt meg mot det affekterte skolemakeri som knytter seg til hans [Eliots] person, hvilket er noe ganske annet. Jeg har tatt skarp avstand fra ”modernismen” som program og manér, som pretensjon og attityde. Som skole er den nøyaktig like gold og parodisk som 90-årenes moteretning – den gang det var lyrisk program å rave dødstrett mellom skjøger og madonnabilder og besyngne silkekledde kvinnelik og ”den syge Kala”. Dette er ikke til avgjørende hinder for at det kan utvikle seg sterke og levedyktige talenter innenfor en slik retning. De når fremragende resultater, ikke *fordi*, men på *tross* av at de sogner til en litterær skole. Fra evighet finnes det bare to slags poesi: den gode og den dårlige.³⁴³

Til Brekkes påstand om manglende forståelse for Eliot og modernismen kommer Bjerke med følgende opplysning:

Han antyder at jeg ikke kjenner andre modernister enn Eliot, og ham kjenner jeg bare fordi jeg har hørt han har fått Nobelprisen. Til gjengjeld har jeg da heller ikke lest ham. (“hadde han lest litt av Eliot ...” osv.). Det er pussig å få denne salven akkurat i dag, da jeg har måttet avbryte min oversettelse av T.S. Eliots drama “*The Confidential Clerk*” for Det Nye Teater – for å kunne svare på Brekkes angrep. Hans bebreidelser er ikke helt godt fundert. Siden han selv har anmeldt antologien “Fremmede toner”, vet han jo at jeg var en av de første som lanserte Eliots lyrikk i norsk gjendiktning – adskillig før han selv oversatte “*The Waste Land*”.³⁴⁴

Det samme gjaldt Rilkes modernistiske dikt som også er å finne i antologien. Bjerkes innlegg i striden har i ettertid blitt fremstilt som om han ikke hadde noen forståelse for hva modernismen dreide seg om. I John Brumo og Sissel Furuseths behandling av tungetaledebatten og modernismedebatten er de stadig inne på hvordan Brekke blottstiller Bjerkes ”historieløshet” og ”manglende kunnskaper”³⁴⁵, og ingen steder nyanserer de bilde av ”Bjerkes og Øverlands oppfatning om at Eliot skulle representere selve formløsheten i ytterste konsekvens.”³⁴⁶ Debatten ble ikke avrundet før i januar 1955, og Bjerke presiserte ved flere anledninger at han ikke var ”så helt uten sans for den poesi som var skrevet etter Petrarca”.³⁴⁷ Dessuten måtte han stadig svare for seg, utdype og eksemplifisere sine argumenter. For eksempel fikk Magne Krogtoft begrunnet svar på sitt innlegg hvor han mente Bjerkes ”estetiske lov” var brutt hos Wergeland.³⁴⁸ Likeledes foranlediget flere meningsutvekslinger mellom Bjerke og en nokså irritert Synøve Stray Fischer flere gode betraktninger om

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ Ibid. Bjerkes *Fremmede toner* ble utgitt første gang i 1947 og er siden kommet i reviderte og utvidede utgaver i 1963 og 1978. Diktet ”Marina” av Eliot var med i 47-utgaven. I sin *Reiser Gjennom århundrene* fra 1967 er Eliot og Rilke representert med dikt under kapittelet om modernisme.

³⁴⁵ Brumo & Furuseth 2005, s. 39.

³⁴⁶ Ibid. S. 40

³⁴⁷ Bjerke 1954b.

³⁴⁸ Krogtoft 1954. Bjerkes svar med samme tittel sto i VG 25/10 1954

forholdet mellom form og innhold i poesien.³⁴⁹ Eksemplene fra disse rundene var ofte svært instruktive, og mange av dem ble også tatt med i den lille boken *Hva er god stil?*, som kom ut i 1955.³⁵⁰

Et sted sammenliknet Bjerke billedbruk i poesien med sjakkspillet³⁵¹ som han også tidligere hadde skrevet om som ”et sinnbilde på livet”: I ”Tanker over et sjakkbrett” ville han gjennom et berømt sjakkparti illustrere eksistensen av viljesfriheten og hvordan den enkelte former sin skjebne. Goethe-ordet: ”Das Gesetz nur kann uns Freiheit geben”³⁵² var i denne sammenheng en god påminnelse om at den eneste måten å bryte ut av et mønster på var å beherske det fullt ut. Den eneste måten å bryte en lov på er å skape en ny. Hele Bjerkes omgang med språket i *Hva er god stil?*, og ikke minst i *Rim og rytme*³⁵³ som kom ut året etter, bærer preg av sjakkentusiastens glede ved å skape eller observere noe u-hørt og u-sett. ”Lovbruddet” blir verdsatt først i det man aner konturene av et nytt mønster – en ny lov. De uoverskuelige mengder av sjakkteori som finnes, dokumenterer spektakulære ikke-vilkårlige lovbrudd. Som utpreget ”litterært fagmenneske”³⁵⁴ var det dette Bjerke – gjennom 16 år i *Ordet* – gledet seg ved å dokumentere på alle nivåer i språket. (I *Hva er godt riksmål?* og senere i debatten rundt *Riksmålsordlisten* av 1963 ble Bjerke faktisk oppfattet som radikal i sitt språksyn.³⁵⁵) Bjerke avslutter sin rim og rytmelære med følgende ord:

Det er selvsagt bare den rent håndverksmessige siden av poesien som kan læres – på linje med at en komponist tilegner seg harmonilæren. Man må heller ikke oppfatte de reglene jeg har angitt, som noen ubrytelig estetisk doktrine. Slike regler er bare til for at dikteren skal glemme dem – så snart de har gått ham i blodet. Ofte kan det bli nødvendig å bryte dem også. Men jeg tror at en kunstner må kunne reglene for å være i stand til å bryte dem med smak.³⁵⁶

Et annet moment som gjør at Bjerke ikke kan ha vært helt fremmed for Eliots program slik det ble presentert av Brekke, var deres felles individualisme. Men her var det også utpregede forskjeller som Bjerke var klar over. Den individualisme som deles av enkelte intellektuelle

³⁴⁹ Bjerke, André. ”Form og innhold.” VG 20/11-54 (Stray Fischers innlegg i VG: 9/11, 17/11, 27/11 – 1954 og 25/1-1955. Bjerke hadde ett tidligere tilsvarende 12/11-1954 under tittelen ”Mer modernisme”.)

³⁵⁰ Mange av eksemplene fra Bjerkes svar til Krogtoft, ”Lyriske Bilder” VG 25/10 1954, kan man lese på sidene 53-57, under overskriften ”Tre krav til billedlig stil.” i *Hva er god stil?* fra 1955. Også når det gjelder svarene til Stray Fischer, er de bearbejdet under overskriften ”Form og innhold.” s. 59-63.

³⁵¹ Bjerke 1955b, s. 57 og VG 25/10-1954.

³⁵² Bjerke 1955a, s. 43. Sitatet er betegnende for den tyske idealismens forestilling om at for mennesket som medskaper i verdensprosessen er en bevisstgjøring av lovmessigheter frigjørende, på alle livets områder – om det gjelder sjakk, grammatikk, stilistikk, versekunst eller skjebnemønstre.

³⁵³ Bjerke 1956a.

³⁵⁴ Parmann 1982, s. 51. Odd Eidems uttrykk i ”Retten er satt”.

³⁵⁵ I egenskap av ordliste-redaktør havnet Bjerke i 1963 i en lengre polemikk med professor Ingrid Dal som mente Bjerke hadde sluppet inn for mange dialektord i Riksmålsordlisten. Se Bjerke 1964, s. 78ff. ”Forståelse av hva et ord er”.

³⁵⁶ Ibid., s. 85.

antroposofe, er i noen henseender mer kompromissløs enn den man finner hos Eliot og hans politisk konservative og religiøst-tradisjonalistiske beundrere. Som vi har sett tidligere i forbindelse med ideologikritikken, dreier antroposofenes individualistiske menneskebilde seg om menneskets bevissthet som midtpunkt i verden og dens frihet til å *skape individuell form*. Dette gjør enkelte av dem politisk radikale, men på et vis er nok deres kunstsinn mer tradisjonelt romantisk.

Et sentralt begrep knyttet til Eliots individualitetsprinsipp og kunstteori var *depersonalisering*. Han etterstrebet en avpersonalisert individualitet som en reaksjon på det romantiske inderlighetskrav. I essayet ”Tradisjon og det individuelle talent” (1918) hevder Eliot at god poesi kjennetegnes ved at dikteren ikke gir uttrykk for sin egen personlighet. Dikterens bevissthet er også her verdens midtpunkt, men han skal vise at han utfolder seg i et *språklig medium* hvor inntrykk og erfaring faller på plass i særegne kombinasjoner.³⁵⁷ Noe av poenget med avpersonaliseringen var at diktet skulle åpne for et større spekter av individuelle opplevelser, ”hendelser” og ”begivenheter” i leserens bevissthet.

Denne mediumistiske teorien kan fortone seg som en fenomenologisk resignasjon overfor den sosiale og menneskelige virkelighet som for antroposofene og Bjerke kan virke usosial, deterministisk og i siste instans uetisk. Modernismen forholder seg til den sosiale virkelighet mer slik antroposofene med Goethe forholder seg til naturobjektene: Man stiller bevisstheten mer passivt til disposisjon slik at fenomenet kan utfolde seg med sin tiltale. Men selv i naturfenomenologien legger, som vi har sett, antroposofene stor vekt på mennesket som medskaper av naturen.

Bjerke deler nok en skepsis med sine antroposofiske intellektuelle kollegaer overfor den tendens til ”de-humanisering” av kunsten som Ortega y Gasset ønsket velkommen i *Kunsten bort fra det menneskelige* fra 1925. I spalten ”Fra kulturfronten” under overskriften ”Modernisten Mussolini” i *Horisont* 1956 kommenterer Bjerke Paal Brekkes forord til antologien *Modernistisk lyrikk fra 8 land*. Brekke hadde skrevet at Marinettis futuristiske manifest fra 1909 var et brukbart utgangspunkt for den som ville studere modernismen nærmere, samtidig som han i samme tekst hevdet at ”futurismen selv var ikke så svært interessant. Med sin handlingsmystikk ble den en ideologisk forløper for fascismen”.³⁵⁸ Bjerke slår fast at han selv synes det er svært interessant at ”et modernistisk manifest er det eneste kunstprogram som noensinne har skapt storpolitikk og forberedt en verdenskrig.” Nå

³⁵⁷ Brumo & Furuseth 2005, s. 25.

³⁵⁸ Bjerke 1956c.

var futurismens brudd med tradisjonen noe ganske annet enn den modernismen Eliot sto for, men innledningsvis uttrykker Bjerke en undring over hva den ”modernistiske erkjennelse” egentlig har å by på:

Man får stadig høre at den lyriske modernismen skal representere ”en ny erkjennelsesform”. Men det er vanskelig – for ikke å si umulig – å få opplyst hva denne erkjennelse egentlig består i. Man vil bare få vite at modernismen har ”et hensynsløst erkjennende forhold til tiden”, at den er ”vanmaktens katharsis”, ”en erkjennelsens smeltedigel” og ”en tankens renselsesild”.³⁵⁹

Bjerke opplever modernismen som et program som omgir seg med en mengde uklare fraser. Således utgjør den et godt jordsmonn for epigoneri og erkjennelsemessig resignasjon. I kapittelet om ”Modernisme” i *Reiser gjennom århundrene* fra 1967 nevner Bjerke Eliot som tilhørende de ”renhårige” eksperimentatorer, og hans program blir anerkjennende presentert over noen sider. Bjerke påpeker at det er en kulturpessimistisk, men åpen og engasjert iaktaker som møter oss i tidsvisjonene ”The Hollow Men” og ”The Waste Land”. Men man kan ikke klandre Eliot for ”at epigonene er ’de hule menn’, og at deres ukunst er ’det golde land’”.³⁶⁰ Eksperimentet i kunsten ”må ha en tilsvarende funksjon som i vitenskapen: det må sikte på å åpenbare noe skjult,” skriver Bjerke.

Det var en gang en mann som het Galilei, Han gikk i toppen av Pisa-tårnet og slapp sten på marken. Det kunne nok fortone seg absurd i samtidens øyne, men Galilei var ingen ”absurdist”. Hans eksperiment resulterte i at han fant en naturlov; han erkjente virkemåten av en naturkraft: gravitasjonen. Når mange av vår tids kunst-modernister eksperimenterer, avdekker de ikke noe skjult; de gjør ikke noe funn; de åpenbarer ikke noe annet en *selve eksperimentet*.³⁶¹

Henning Hagerup sier om Bjerkes innvendinger mot modernismen at han ønsker at ”kunsten skal uttrykke visshet om at den oppstår i atombombens tidsalder, men den skal ikke imitere atombomben og splitte subjektet helt ned i dens minste bestanddeler.”³⁶²

I presentasjonen av stilepokene i *Reiser gjennom århundrene* blir lyrikken, musikken og naturvitenskapene fremstilt som et uttrykk for samme formbestrebelse i historien, og her viser Bjerke egen evne til å se sammenhenger på tvers av faggrensene. F. eks. mener Bjerke å finne paralleller til Keplers ellipsebanel og Newtons tyngdelov i barokkmusikkens ”gravitasjon” mot den store og den lille tersen i henholdsvis dur- og moll-skalaen. Kirketoneartene derimot var mer ”svevende” og ”innrammet” melodien som krystallhimlene hadde omgitt jorden.³⁶³ ”Først i vårt århundre,” skriver han i kapittelet om modernismen,

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Bjerke 1967, s. 193.

³⁶¹ Bjerke 1967, s. 91-92.

³⁶² Hagerup 2007, s.77.

³⁶³ Bjerke 1967, s. 26-27. Boken ble skrevet etter at Bjerke og Kjell Bækkelund høsten 1966 hadde hatt en serie på åtte programmer sammen. Bjerke resiterte dikt, og Bækkelund fremførte klaverstykker som skulle representere de ulike stilepokene.

frigjør musikken seg på ny fra tyngdepunktet. Den er ikke som kirketoneartene og pentatonisk musikk: uvitende om gravitasjonsloven. Og det skjer samtidig med at Einstein utvikler relativitetsteorien, en fysikk hvor tyngdeloven ikke er opphevet, men utvidet; hvor gravitasjonsfeltet oppfattes på en ny måte, uten barokkens hvilende, fikserbare punkter i rommet. Det 20. århundre: Einstein kontra Newton, Schönberg kontra Bach!³⁶⁴

Om kunst-modernismens oppløsningstendenser sier Bjerke at "[n]aturen selv har gitt oss et trøsterikt bilde. Skjærer man opp et puppeskall, finner man et cellekaos; alle larvens former er gått tapt. Det er ingen destruksjon, men forberedelsen til en høyere formtilstand."³⁶⁵

Avsluttende betraktninger

Bjerkes *Reiser gjennom århundrene* har hos Henning Hagerup utløst en betraktning om en viss likhet mellom Bjerke og postmoderne tenkning. Ved første øyekast synes Bjerkes oppfatning av vitenskapene, i følge Hagerup, å være "beslektet med det synet en del radikale tenkere har fått atskillig oppmerksomhet for å fremme i vår tid, men det foreligger en monumental forskjell, siden Bjerkes grunnidé er alt annet en kulturmaterialistisk – hans tanker om natur og samfunn er inspirert av Goethe og Steiner, ikke av Marx og Foucault"³⁶⁶

Som vi har sett, var Bjerke allsidig interessert. I essayet "Tanker over et sjakkbrett" fra 1953 avslører han forbløffende kunnskaper om sjakkens historie (teori, spillestil), som han elegant og selvfølgelig kobler til stilistiske observasjoner angående for eksempel poesi, filosofi og vitenskap i de ulike epokene.³⁶⁷ Disse historiske betraktningene hos Bjerke er noe av det jeg dessverre har måttet utelate i mitt kulturkritiske perspektiv. Samtidig vil man se at det historiske perspektivet er et viktig polemisk virkemiddel gjennom mye av den kultur- og vitenskapskritikken vi har sett på gjennom oppgaven.

Vi skal med en gang anføre et eksempel som skulle ha gjenkjennbare (strukturelle) trekk. I en karakteristisk passasje, tilskyndet av Grimberg-debatten, rokker Bjerke ved forestillingen om at naturvitenskapene har vokst ut av en vedvarende fornuftig og sindig diskurs. Det er imidlertid

historien om en strid utkjempet med alle midler, forbitret og hensynsløs og sprakende av lidenskaper; den har mindre til felles med Apostlenes Gjerninger enn med Borgia-slektens krønike. [...] Efter renessansen overtok naturvitenskapen litt etter litt kirkens gamle autoritet. Men den overtok også kirkens indre konflikter; de religiøse lidenskapene utfolder seg fortsatt i striden om

³⁶⁴ Ibid, s. 95.

³⁶⁵ Ibid., s. 97.

³⁶⁶ Hagerup 2007, s. 76.

³⁶⁷ Bjerke 1955, s. 26-30.

dogmene, og konstellasjonene i dette interne oppgjør er fortsatt pavemakten kontra kjetterne. Kampmetoden er blitt andre: Savonarola og Huus blir ikke lenger fysisk brent på torvet. De blir fortiet eller avlivet i en fotnote hos dr. Zimmermann: "Eine kritische Besprechung ist unmöglich". Eller de blir utstilt offentlig og latterliggjort av den nye moderkirkens journalistiske klakører. Fortielsen og latterliggjørelsen er det 20. århundres kjetterbål.³⁶⁸

Bjerke anvender ofte et polemisk grep som her, hvor han antyder hvordan makten forvandler utseende og finner nye teknikker for undertrykkelse. Ved siden av slike små historisk-sosiologiske betraktninger kom han også med mer filosofisk stringente vitenskapshistoriske observasjoner. I Essayet "En 'stjernestund' i fysikkens historie" fra 1960 er det en passasje som jeg her mot slutten av denne oppgaven finner det naturlig å sitere i sin helhet. Her beklager han at eksperimentelle naturvitenskapelige resultater fremdels blir "sett på som noe 'objektivt', noe som er hevet over menneskelig vilkårlighet. Naturvitenskapens historie fremstilles regelmessig som en jevn fremadskridende prosess i retning av utvidet erkjennelse, større klarhet, dypere innsikt,"³⁶⁹ skriver han.

Man har med andre ord ikke villet innse at vitenskapen – som kunsten – har sin stilhistorie. Man har oversett at gjennomslagskraften i en vitenskapelig teori ikke bare ligger i dens sannhetsverdi, men også i dens appell til det "aktuelle" i tiden. For å seire må teorien imøtekomme en bestemt art nysgjerrighet som samtiden er disponert for. Menneskelige faktorer spiller inn: Ganske som når det gjelder de store kunstnere, kan en enkelt mektig individualitet (f.eks. en Newton) prege en hel epoke med sin stilart. Viktig for teoriens suksess kan det også være at den finner sitt første publikum i en sterk og ekspansiv nasjon (f.eks. det 17. århundres England) – i ferd med å bli dominerende på historiens arena. Naturvitenskapenes historikere har vært tilbøyelig til å nære en overdreven respekt for forskernes "strengt empiriske holdning". Den eksperimentelle metode er i seg selv ufeilbarlig; eksperimentet kan ikke lyve! Men det faktiske forhold er at eksperimentet kan fortolkes på forskjellige måter – så å si i forskjellige stilarter. Og – som vi skal se i det følgende – er det mulig å tilrettelegge en hel eksperiment-serie, slik at den bekrefter en på forhånd fiksert oppfatning. *Erfaringen* som sådan gir ingen oppklaring av et fenomen, den menneskelige tenkning, arten av begreper det opereres med, spiller en minst like viktig rolle i erkjennelsesprosessen.³⁷⁰

Det er karakteristisk for individualisten Bjerke at han betoner tenkningen som den eneste og endelige dommer. Når man tar Bjerkes frie utfoldelse nærmere i øyesyn, kan dette saktens skape assosiasjoner både til maktkritiske perspektiver hos Foucault og Kuhnske paradigmeskifter. (Hagerup har også anført Walter Benjamin og Paul de Man på denne listen.) At Bjerke viste begeistring for Egon Friedells integrering av naturvitenskapene i kulturhistorien er i ikke overraskende, og det er betegnende at han festet seg ved Friedells forsvar for dilettantismen:

³⁶⁸ Vitenskapen og livet 1958. s 35-36. sitatet av dr. Zimmermanns: "Eine kritische Besprechung ist unmöglich", er hentet fra Grimbergdeebatten og er som det fremgår av side 34-35 en uttalelse som stipendiatene i biologi Per Bergan og Eilif Dahl har funnet i et tysk tidsskrift om den svenske professoren Heribeth Nielsen. De ønsker å diskvalifisere denne da han ble trukket inn i debatten på anti-darwinistenes side.

³⁶⁹ Bjerke 1974, s. 27

³⁷⁰ Ibid s. 27-28.

Bare dilettanten, som med full rett kalles libhaber, amatør, står i et virkelig menneskelig forhold til sitt objekt. Bare hos dilettanten er det full overensstemmelse mellom menneske og kall. Fagmannen er alt for sterkt bundet til sin fagkrets; han er nesten aldri i stand til å lage en virkelig revolusjon. Han kjenner tradisjonene for godt og har derfor, enten han vil eller ikke, for stor respekt for dem. Han vet også alt for mange detaljer til å kunne se tingene enkelt nok, og nettopp derfor mangler han den første, avgjørende betingelse for å kunne tenke fruktbart. Hele vitenskapens historie er derfor et sammenhengende eksempel på dilettantismens verdi.³⁷¹

Man kan spørre seg om ikke liebhaveren Bjerke her har funnet den beste beskrivelsen av sin egen person. Selv sier han et sted, etter å ha knepet en naturviter i å ha ”fugler i fikserbildet”: ”Først når vitenskapen en gang assimilerer poesien, vil den kunne bli det den rettelig burde være: Die fröhliche Wissenschaft!”³⁷² Ikke bare poesien, men historien innlemmes regelmessig i Bjerkes muntre vitenskap.

I denne oppgaven har jeg søkt og vise hvordan Bjerkes antimaterialistiske kulturkritikk grep inn i en rekke aktuelle temaer i tiden. Som jeg har nevnt i forordet, har jeg søkt å rehabilitere Bjerke. Mange av hans observasjoner og betraktninger ble alene oppfattet som et uttrykk for hans språklige mesterskap, hans beherskelse av midlenes økonomi, eller eventuelt hans ”reaksjonære pubertale vidd”. At han dessuten ble regnet som antroposof, gjorde det ikke mindre vanskelige å plassere ham. Det har vært lett å overse at Bjerkes livssyn også innebar en reflektert erkjennelsesfilosofisk verdensanskuelse som hele tiden var hans polemiske utgangspunkt. Som vi har sett, var han fremfor alt en avsløringsstrateg. For meg var det maktpåliggende å tydeliggjøre hans idébakgrunn fordi han på essayistisk vis sirkler inn sitt anliggende så å si ved å gå en *via negativa*.

En idéhistorisk undersøkelse av strategi og idébakgrunn har derfor vært vel så viktig som den nære (synkrone) kontekst. Jeg har villet stille Bjerke som kritiker inn i samtiden og samtidig gi en oversikt over hans virksomhet; dessuten hare jeg valgt å innsirkle en typisk antroposofisk positivismekritikk (noe jeg har savnet) for å la Bjerkes egenart fremtre i dette landskapet og dermed også i det positivismekritiske landskapet i Norge forøvrig.

Ansporet av Hagerup skal jeg formulere noen betraktninger som stiller Bjerke i et mer dagsaktuelt lys: Jeg vil spekulere over noen vage forbindelser mellom den første og den andre store reaksjonen på modernitetens virkelighetsoppfatning – mellom tysk idealisme (og romantikk) og postmoderne tenkning. Jeg mener en slik mulig forbindelse, tross problematikkens kompleksitet, skulle være forberedt gjennom i en relativt grundig behandling av Steiners syn på bevissthetsutviklingens høydepunkt: Den utpregede hegelske fornuft – (ikke det selvutleggende begrepet, men tenkningen som verdens vesen og tilsynekomst) –

³⁷¹ Sitatet er hentet fra Horisont 1955 nr. 3, s.151-52, under temat ”Om dilettantisme”.

³⁷² Bjerke 1958, s. 76. Nietzsche-tittelen henter på dansk: *Den muntre videnskab*.

situert i det nietzscheanske individ. Dette er ikke en dårlig karakteristikk av Bjerke og hans lidenskaplige omgang med verden. Hans liebhaverske appetitt på sjakkteori, språk, kriminallitteratur, fargelære og vitenskap i sin alminnelighet finner sammen i de mest oppfinnsomme konstellasjoner. Bjerkes observasjoner er lite preget av gjenkjennelige antroposofiske formaninger og talemåter. Han er altfor opptatt av selv å spise seg gjennom virkeligheten. Han manifesterer den frihet som mange antroposofere bare snakker om.

Postmoderniteten peker på en rekke diskurser i historisk forandring som er med å definere og bestemme individet. Maktkritikken til Foucault vil fortelle om alt det diskursen ekskluderer. Antroposofien på sin side insisterer på at mennesket må få øye på seg selv og sin egen tenkning som medskaper av alle lovmessige tildragelser i verden. "Das Gesetz nur kann uns Freiheit geben"³⁷³, sier Goethe.

Vi har sett på hvordan Bjerke avslører "fugler" i andres "fikserbilder" for å illustrere hvordan de – styrt av tidens ideologier - forneker alle de virkelige og betydningsfulle erfaringer de gjør seg i møte med verden. Bjerke ser sine materialistiske motstandere som metafysikere som tror på en bevissthetsuavhengig virkelighet hinsides deres egen erfaringsverden.

Bjerke og postmoderniteten har det til felles at de søker å rehabilitere "overflaten" og den umiddelbare virkelighet, riktignok ut fra nokså ulike utgangspunkter. Men begge utarbeider en fenomenologi hvor tenkningen ikke spør vitenskapen om lov til å opprette de forbindelsene den finner berettiget her i verden. Begge søker og konfrontere sin tid med *respektløse betraktninger* og begge, får man vel anta, søker *fragmenter av en livsanskuelse* i sin avsløringsstrategi.

³⁷³ Bjerke 1955. S. 43. "Tanker over et Sjakkbrett". Sitatet er betegnende for den tyske idealismens forestilling om at for mennesket som medskaper i verdensprosessen er en bevisstgjøring av lovmessigheter frigjørende, på alle livets områder – om det gjelder sjakk, grammatikk, stilistikk, versekunst eller skjebnemønstre.

Litteraturliste

- Bjerck Hagen, Erik 2007: "André Bjerke (1918-1985)" i *Den norske litterære kanon 1900 – 1960* av Erik Bjerck Hansen, Jørgen Magnus Sejersted, Tone Selboe & Petter Aalestad (red.). Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André; Odd Eidem & Carl Keilhau 1951: *Den omvendte familiebogen. Alkoholisme – Åtselgribb. Ved tre av dem*. Cappelen Forlag, Oslo.
- Bjerke, André 1951: "Det høyere svartsyn" i *Spektrum*, nr. 4, s. 270 – 279, Oslo.
- Bjerke, André 1952: "Frimodig ytring om pornografi" i *VG*, 05.07. 1952, Oslo.
- Bjerke, André 1953: "Teologisk eros" i *VG* 17.11. 1953, Oslo.
- Bjerke, André & Odd Eidem (red.) 1953: *Norsk Decamerone*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1954a: "Den modernistiske lyriker". *VG*, 9/10 1954, Oslo.
- Bjerke, André 1954b: "Kort kurs i litteraturkritikk". *VG*, 16/10 1954, Oslo.
- Bjerke, André 1955a: *Fuglen i fikserbildet. Fragmenter av en livsanskuelse*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1955b: *Hva er god stil?* Sprog og Stil, "Ordet"s småskrifter II. Utgitt av Riksmålsforbundet. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1956a: *Rim og rytme. En liten verselære*. Sprog og Stil, "Ordet"s småskrifter VI. Utgitt av Riksmålsforbundet. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1956b: "Ønsket som ble oppfylt" i *VG*, 09.10.1956, Oslo.
- Bjerke, André 1956c: "Fra kulturfronten", *Horisont* 1956, nr. 1, Oslo.
- Bjerke, André 1957a: "Boken med det rare i" i *Horisont*, årgang 3, nr. 2/3, s. 79 – 86, Oslo.
- Bjerke, André 1957b: "Fra kulturfronten" i *Horisont*, årgang 3, nr. 2/3, s. 49 – 52, Oslo.
- Bjerke, André 1958: *Vitenskapen og livet. Respektløse betraktninger*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1961: *Nye bidrag til Goethes farvelære. Første del: Goethe kontra Newton*. Kosmos Förlag, Järna.
- Bjerke, André 1962: *Hva er godt riksmål? Spørsmål og svar*. Riksmålsforbundet, Oslo.
- Bjerke, André 1964: *Sproget som ikke vil dø. Rapporter fra riksmålets krigshistorie*. Riksmålsforbundet, Oslo.
- Bjerke, André 1967: *Reiser gjennom århundrene*. Aschehoug Forlag, Oslo.
- Bjerke, André 1968: *Hårdt mot hårdt*. Riksmålsforbundet, Oslo.
- Bjerke, André 1970a: *Å kunne eller ikke kunne. Strøtanker om fag*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1970b: *I syklonens sentrum. Fem essays om diktere. Rilke – Shakespeare – Poe – Wessel – Wildenvey*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1974: *Djevelens omgangsfelle og andre essays*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1975: *Spillet i mitt liv. En amatør ved sjakkbrettet*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André & Harald Tusberg 1977: *Grenseland – Fem år etter*. Aschehoug, Oslo.
- Bjerke, André 1978: "Ustvedt, Øverland og vannstoffbomben" i *VG* 14.10.1978, Oslo.
- Bjerke, André 1987: "Terskelens vokter. Brev til en lege" i *Arken*, 10. årgang, nr. 3, hefte nr. 29, s. 18 – 43, Oslo.
- Bjerke, Espen 2008: "André Bjerke og Psykoanalysen" (pr. 08.06.2008), *Forum Berle*.
http://www.forumberle.no/artikler/a_bjerkepsykoanalyse.html
- Bjerke, Vilde 2002: *Du visste om et land. Om min far André Bjerke*. Aschehoug, Oslo.

- Bjørneboe, Jens 1955: ”...vetenskapens schakaler...” Rammes åpningskapitlet i den NORSKE ”Grimberg” av åndsverkloven?” i *Frisprog*, 01.10.1955, nr. 17, Oslo.
- Bjørneboe, Jens 1982: ”Portrett av André” i *André Bjerke i lek og alvor* av Øistein Parmann (red.). Dreyers Forlag, Oslo.
- Brekke, Paal 1954: ”Da modernismen ble ’avslørt’”. *VG* 13/10 1954, Oslo.
- Born, Max 1957: ”Jeg viker ikke tilbake for ordet forbrytelse” i *Horisont*, årgang 3, nr. 4, s. 131 – 132, Oslo.
- Bostad, Inga 1995: ”Et generasjonsskifte (eller flere)” i *Filosofi på Norsk I. Vår nære filosofihistorie*, Bind I, Inga Bostad (red.). Pax Forlag, Oslo.
- Bowler, Peter J. 1988: *The Non-Darwinian Revolution. Reinterpreting a Historical Myth*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London.
- Bowler, Peter J. 2003 (1983): *Evolution. The History of an Idea. Third edition, completely revised and expanded*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Brodersen, Karl 1982a: ”Gullterminglek. Glimt av en ungdom” i *André Bjerke i lek og alvor* av Øistein Parmann (red.). Dreyers Forlag, Oslo.
- Brodersen, Karl 1982b: ”Vitenskapen og livet. Fra 1950-årenes glade kamptid” i *André Bjerke i lek og alvor* av Øistein Parmann (red.). Dreyers Forlag, Oslo.
- Bruno, John og Sissel Furuseth 2005: *Norsk litterær modernisme*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Brynildsen, Aasmund 1951: ”Mediet Jensen”, *Spektrum* nr. 4, 1951, Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik 2001: *De store ideologienes tid. Norsk Idéhistorie*, Bind V, Trond Berg Eriksen & Øystein Sørensen (red.). Aschehoug, Oslo.
- Dahl, Willy 1989: *Norges litteratur III. Tid og tekst 1935 – 1972*. Aschehoug, Oslo.
- Delius, Christoph; Mattias Gatzemeier, Deniz Sertcan & Kathleen Wünsch 2000: *Historia de la filosofía. Desde la antigüedad hasta nuestros días*. Original tittel: *Geschichte der Philosophie von der Antike bis heute*. Könnemann Verlagsgesellschaft mbH, Köln.
- Eckhoff, Lorentz 1964: *De tre kulturformer III. En verden*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Enebakk, Einar 2005: ”Den norske idéhistoriens idéhistorie” i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 3, s. 272 - 284.
- Eriksen, Thomas Hyland 1997: *Charles Darwin*. Gyldendal Norsk Forlag AS, Oslo.
- Eriksen, Trond Berg, Andreas Hompland & Eivind Tjønneland 2003: *Et lite land i verden. Norsk idéhistorie*, Bind VI, Trond Berg Eriksen & Øystein Sørensen (red.). Aschehoug, Oslo.
- Gould, Stephen Jay 2003 (1977): *Ontogeny and Phylogeny*. Syttende utgave. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (MA, US) & London.
- Grøtvedt, Paul 1987: *Moderniteten og post-modernismen. Et essay om kunst og tenkning*. Aventura Forlag, Oslo.
- Hagerup, Henning 2007: ”Fugler i fikserbildet”, *Vagant*, nr. 3/ 2007, s. 68 – 79.
- Hansen, Jan E. 1985: *André Bjerke. Det bevegelige menneske*. Cappelen A/S, Oslo.
- Hartmann, Alf 1957: ”Ukens navn: Åndsfaunen” i *VG*, 20.04.1957, Oslo.
- Haugen, Einar 1969: *Riskspråk og folkemål*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Heger, Anders 1999: *Mykle. Et diktet liv*. Gyldendal Norsk Forlag ASA, Oslo.
- Hellesnes, Jon 2007: «Filosofisk antropologi à la Plessner», http://sammelpunkt.philo.at:8080/1542/1/Jon_Hellesnes_-_filosofisk_antropologi_til_Sammelpunkt.pdf
- Hessen, Dag O. & Thore Lie 2002: *Mennesket i et nytt lys. Darwinisme og utviklingslære i Norge*. J.W. Cappelens Forlag as, Oslo.

- HJH (sic.) 1955: "Grimberg-saken – en viktig prinsippsak" i *Frisprog*, 29.10.1955, nr. 19, Oslo.
- HOLB (sic) 1956: "Åndslivet dirigeres ikke lenger fra Theaterkafeen i Oslo. André Bjerke om den nye problemstilling i tiden". Intervju med André Bjerke i *Morgenavisen*, 20.04.1956, Bergen.
- Holtmark, Torger 1994: *Goethes farvelære. Utvalg og kommentarer ved Torger Holtmark*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Holtmark, Torger et. al. (red) 1997: *På sporet av en virkelighet*. Antropos Forlag A.S, Oslo.
- Jungk, Robert 1955: "Den uhyggelige sykdommen" i *Horisont*, årgang 1, nr. 7, s. 314 – 316, Oslo.
- Keilke, Carl André 1948: "En 50-talist". *Dagbladet* 24/4 1948.
- Koestler, Arthur 1974 (1972): *Tilfeldighetens røtter*. Overs. André Bjerke. Aschehoug, Oslo.
- Koestler, Arthur 2000 (1943): *Ankomst og avreise*. Overs. Sigurd Hoel. Gyldendal, Oslo.
- Krogtoft, Magne 1954: "Lyriske Bilder", *VG* 20/10 1954, Oslo.
- Langslet, Lars Roar 1999: *I kamp for norsk kultur. Riksmålsbevegelsens historie gjennom 100 år*. Riksmålsforbundet, Oslo.
- Larsen, Alf 1951: *Ved Johannes V. Jensens død. Et tidsoppgjør*. Dreyers Forlag, Oslo.
- Lindenberg, Christoph 1992: *Rudolf Steiner*. Overs. Sverre Dahl. Antropos Forlag, Oslo.
- Longum, Leif 1986: *Drømmen om det frie menneske. Norsk kulturradikalisme og mellomkrigstidens radikale trekløver: Hoel, Krog, Øverland*. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Lübcke, Poul (red.) 2001: *Politikens filosofileksikon*. Politikens Forlag A/S, København.
- Løvhaug, Johannes W. 2007: *Politikk som idékamp. Et intellektuelt gruppeportrett av Minerva-kretsen 1952 – 72*. Pax forlag, Oslo.
- Malik, Kenan 2000: *Man, Beast and Zombie. What, science can and cannot tell us about human nature*.
- Merleau-Ponty, Maurice 1994: *Kroppens fenomenologi*. Pax Forlag, Oslo.
- Munch, Søren 1997: *Tidsskriftet Spektrum, 1946 – 1954. "Kjempende spiritualister" i norsk offentlighet*. Hovedoppgave i idéhistorie våren 1997, Universitetet i Oslo.
- Mykle, Agnar 1952: "Pornografi og samfunnet" i *Arbeiderbladet*, 29.11.1952, Oslo.
- Nordin, Svante 2004: *Ingmar Hedenius: en filosof och hans tid*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Næss, Arne 1958: "Forskning og populærvitenskap. Refleksjoner omkring André Bjerkes respektløse betraktninger" i *Horisont*, 1958, nr. 6, s. 174 – 179, Oslo.
- Parmann, Øistein 1955: "Grimberg kontra Heintz" i *Morgenbladet*, 14.10.1955, Oslo.
- Parmann, Øistein (red.) 1982: *André Bjerke i lek og alvor*. Dreyers Forlag A/S, Oslo.
- Parmann, Øistein 1997: "Med Kalle som følgesvenn og veiviser gjennom livet" i Holtmark 1997.
- Poppelbaum, Dr. Hermann 1950 (1928): *Menneske og dyr. Fem innblikk i deres vesensforskjell. Skikkelse, Herkomst, Sjel, Opplevelse, Skjebne*. Overs. Dagfinn Flem. Vidarforlaget, Oslo.
- Rem, Tore: "Gudene som sviktet". <http://www.dagbladet.no/kultur/2007/05/07/499872.html>
- Riisøen, Sverre 1955: "Streiftog gjennom nordiske tidsskrifter" i *Morgenavisen*, 21.02.1955, Bergen.
- Schulerud, Mentz 1982: "Underfundig adferd og alvorlig lek – I Abdera, Köpenick og Trangvik" i *André Bjerke i lek og alvor* av Øistein Parmann (red.). Dreyers Forlag A/S, Oslo.
- Simonsen, Terje G. 2001: *Janus. Et tidsskrift og en tid*. Solum, Oslo
- Skagen, Kaj 1996: *Metafysikk eller selvmord. Et essay om Jens Bjørneboe og antroposofien*. J.W. Cappelens Forlag as, Oslo.

- Skaftnesmo, Trond 2000: *Frihetens biologi. Bidrag til en livsvitenskap*. Antropos Forlag AS, Oslo.
- Skaftnesmo, Trond 2005: *Genparadigmets fall: Sammenbruddet av det sentrale dogmet*. Antropos Forlag AS, Oslo.
- Skirbekk, Gunnar 1984: ””I refleksjonens mangel...”Om vekslende intellektuelle elitar i norsk etterkrigstid” i *Nytt norsk tidsskrift*, nr. 1, s. 21 – 37.
- Slagstad, Rune 1980: *Positivism og vitenskapsteori. Et essay om den norske positivismestriden*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Slagstad, Rune 1998: ”Den annen front i går og i dag” i *Stemmer i tiden* av Hans Kollstad & Asbjørn Aarnes (red.). Humanistisk kollegium 1. årgang. Aschehoug, Oslo.
- Slagstad, Rune 2001: *De nasjonale strateger*. Pax forlag, Oslo.
- Steiner, Rudolf 1954 (1891): *Sannhet og videnskap*. Innledning og overs. Ernst Sørensen. Aschehoug, Oslo.
- Steiner, Rudolf 1978 (1894): *Frihetens filosofi. Grunntrekk av en moderne verdensanskuelse. Sjelelige iakttagelsesresultater efter naturvidenskapelig metode*. Overs. Arne Møller. Forlaget Antropos, Oslo.
- Steiner, Rudolf 1987 (1899): ”Individualismen i filosofien” i *Arken*, 10. årgang, nr. 3, s. 44 – 71.
- Steiner, Rudolf 1992 (1895): *Nietzsche. I kamp mot sin tid*. Overs. Trond Berg Eriksen. Vidarforlaget, Oslo.
- Steiner, Rudolf 2007 (1897): *Goethes verdensanskuelse*. Overs. Sverre Dahl, 2. utgave. Antropos, Oslo.
- Sørbø, Jan Inge 2002: *Hans Skjervheim. Ein intellektuell biografi*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Sørensen, Ernst 1951: ”Europa mellom øst og vest” i *Spektrum*, nr. 2, s. 103 – 116, Oslo.
- Sørensen, Ernst, André Bjerke & Leif Wærenskjold (red) 1955: *Horisont*. Årgang 9 og 1, nr 1. Dreyers Forlag, Oslo.
- Sørensen, Ernst 1955: ”Guds gjøgler” i *Horisont*, årgang 1, nr. 7.
- Sørensen, Ernst et al. 1955b: ”Livssyn og politikk” (Introduksjon.). *Horisont*, årgang nr. 1, nr. 7.
- Sørensen (red.) 1957a: ”De atten tyske atomforskeres opprop” i *Horisont*, årgang 3, nr. 4, s.124 – 125, Oslo.
- Sørensen (red.) 1957b: ”Jorden våkner. Røsten fra Afrika” i *Horisont*, årgang 3, nr. 4, s.108 – 111, Oslo.
- Sørensen, Ernst 1963: *Tegn i sol og måne. Essays*. Cappelen, Oslo.
- Sørensen, Ernst 1965: ”Friedrich Nietzsche og Rudolf Steiner” i *Horisont*, årgang 11, nr. 4, s. 187 – 192, Oslo.
- Torgersen, Johan 1956: *Mennesket. Vidunder- og problembarn i livets historie*. Aschehoug, Oslo.
- Torgersen, Johan 1958: ”Meninger med brodd”, *Aktuell* nr. 12, 22/3 1958
- Ustvedt, Yngvar 1990 (1978): *Det skjedde i Norge. Den varme freden – den kalde krigen*. Bind 1: 1945 – 1952. 2. utgave, Den norske Bokklubben A/S, Oslo.
- Ustvedt, Yngvar 1990 (1978): *Det skjedde i Norge. Vi bygger landet og samler oss rundt radioen*. Bind 2: 1945 – 1952. 2. utgave, Den norske Bokklubben A/S, Oslo.
- Ustvedt, Yngvar 1990 (1978): *Det skjedde i Norge. Velstand og nye farer*. Bind 3: 1952 – 1961. 2. Utgave, Den norske Bokklubben A/S, Oslo.
- Weidemann, Jakob 1952: ”André Bjerke, pornografi og den bildende kunst” i *VG*, 08.07.1952, Oslo.
- Weizsäcker, Carl Friedrich von 1957: ”Videnskapens ansvar i atomalderen. Tale til studentene” i *Horisont*, årgang 3, nr. 4, s. 126 – 130, Oslo.
- Zahavi, Dan 2001: *Husserls fænomenologi*. Gyldendal, København.

Zimmermann, Heinz 2006 (1995): *Dør språket? Hvordan ordet kan belives. Språkmagi – Språkmanipulasjon, Språk som informasjonsbærer, Språkfornyelse gjennom Rudolf Steiner*. Overs. Bente Katja Bø. Antropos Forlag, Oslo.

Ødegaard, Rebecca Maria Boxler 2003: Det moderne menneske mellom rasjonalisme og okkultisme. En analyse av tre (kriminal)romaner av Bernhard Borge. Hovedoppgave i nordisk litteratur høst 2003, Universitetet i Oslo.

Øverland, Arnulf 1954: *I beundring og forargelse*. Aschehough, Oslo

Brev:

Eckhoff, Lorentz brev til André Bjerke datert 31.03.1962. (Fotnote 7)

Larsen, Alf brev til André Bjerke datert 24.01.1955.

Usignerte artikler:

Vårt land 07.11.1952 "Pornografi".